Vasile Netea

MUNȚII APUSENI

MUZEU ISTORIC ȘI PANTHEON AL POPORULUI ROMÂN

VASILE NETEA

MUNȚII APUSENI

Coperta de: SÎRBU NICOLAE

VASILE NETEA

MUNŢII APUSENI

muzeu istoric şi pantheon al poporului român

EDITURA SPORT-TURISM
Bucureşti, 1977

CUVÎNT ÎNAINTE

Cartea de față e consacrată relevării semnificației patriotice a Munților Apuseni, a fecundelor tradiții eroice ale lor, amintirilor istorice legate de potecile și stîncile Munților, existenței milenare a locuitorilor, modului lor de viață și civilizației, a literaturii lor, căpitanilor crescuți din cremenea lor, răscoalelor și revoluțiilor deslănțuite timp de veacuri împotriva unei îndoite opresiuni: sociale și naționale.

Scopul urmărit de noi este de a semnala turiștilor și tuturor trecătorilor pe drumurile Munților Apuseni, îndeosebi celor tineri, că văile, culmile și piscurile acestor munți nu sînt numai locuri de extaz romantic și desfătare pitorească, ci totodată și emoționante prilejuri de întîlnire cu istoria patriei, cu marile încleștări ale unui popor pentru libertatea și independența sa, cu eroii și martirii săi. E vorba deci în această carte nu numai de farmecul pitoresc al Munților Apuseni, ci, mai ales, de istoria lor, de oamenii care viețuiesc în satele și „crîngurile" lor, de moții care, pentru a-și agonisi mămăliga, le-au săpat timp de veacuri „băile" de aur, aramă, și argint, care le-au transformat în tulnice, doniți și ciubere fagii și gorunii, paltinii și brazii, și care timp tot de atîtea veacuri au luptat cu înverșunare pentru libertatea lor, pentru libertatea țării lor, pentru libertatea tuturor românilor.

Aceasta ne-a și îndemnat să înfățișăm materialul cărții nu în funcție de drumurile turistice cele mai rapid și mai ușor accesibile, ci în legăturile cu marile centre de viață ale regiunii, Abrudul, Zlatna, Bradul, Cîmpenii, Hălmagiul, Baia de Criș, care au reprezentat tot atîtea do-

menii de exploatare a Munților și a moților, și tot atîtea sedii administrative ale lor.

Ne-am oprit cu stăruință și emoție și asupra unora din satele în care s-au născut marii oameni ai istoriei moților – Albacul, Cărpinișul, Vaca, Vidra, locurile de naștere ale lui Horia, Cloșca, Crișan, Avram Iancu – sau în care au avut loc marile lupte de la 1784 și 1848–1849.

Am consacrat un capitol aparte Țebei, satul gorunului lui Horia și al mormintelor lui Avram Iancu, Ioan Buteanu, Simion Grozea și al atîtor altora care au căzut pentru libertate. Așezarea mormintelor lor în acest loc conferă Țebei calitatea de adevărat Pantheon național.

De asemenea, la Țebea, s-a semnat, la 6 decembrie 1935, acordul popular antifascist, moment glorios al luptei poporului nostru în frunte cu partidul comunist, împotriva fascismului, pentru democrație și progres social.

N-am uitat, desigur, fiind vorba de tradițiile moților, de „tîrgul de fete" de la Găina, nici de cel de „neveste" de la Hălmagiu, precum n-am putut uita nici de Detunata sau de Ghețarul Scărișoarei.

N-am urmărit să dăm vieții și luptelor eroilor moților caracterul unor biografii didactice, lăsînd ca viața lor să se desfășoare în raport cu localitățile în care s-au manifestat, cu oamenii pe care i-au răsculat și cu momentele caracteristice pentru istoria lor.

Nici Horia, nici Iancu și nici ceilalți căpitani ai moților n-au fost fiii și eroii unui singur sat, ci ai tuturor satelor moțești, vorba, fapta și amintirea lor fiind prezente pretutindeni. I-am urmărit deci peste tot, pe toate potecile pe care și-au purtat pașii în timpul marilor furtuni, ca și în restriștile ce au urmat.

Cititorul se va întîlni cu ei în fiecare capitol, aproape pe fiecare pagină, ei fiind pretutindeni și în tot timpul – cu amintirea, cu exemplul sau cu fapta – alături de moții lor.

Am urmat în această direcție însăși indicația orașelor și satelor cercetate, zeci de localități din Munții Apuseni avînd în mijlocul lor monumente și inscripții memoriale, așezate în amintirea acelora care le-au impus locul în istorie.

Deși nu toate aceste monumente și inscripții corespund exigențelor artistice și literare, fiecare din ele, și

toate la un loc, reprezintă însă prinosul și oglinda recunoștinței urmașilor și a urmașilor urmașilor moților, a tuturor românilor.

Am reprodus fotografiile și textul unora dintre aceste inscripții pentru ca astfel ele să poată fi reținute și de cei care nu vor fi avut prilejul să le vadă.

Pentru a face ca numele tuturor celor ce au jucat un rol istoric în marile încleștări din 1784, 1848–1849, 1918–1919 – și dintre care cei mai mulți își dorm somnul din urmă în Munții Apuseni – ale căpitanilor lui Horia, prefecților, vice-prefecților, tribunilor, centurionilor și decurionilor din oastea lui Iancu, delegaților ce au reprezentat voința moților la adunarea de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918 – care a votat unirea Transilvaniei cu patria mamă – să fie cît mai larg cunoscute din generație în generație, am dat la sfîrșitul lucrării 3 anexe, indicînd, pe lîngă nume, și funcțiunile avute, precum și localitățile pe care le-au condus sau reprezentat în aceste mari evenimente ale istoriei naționale.

Ceea ce ne-a călăuzit în mod permanent în decursul expunerii noastre a fost elementul de legătură cu locurile cercetate. Am amestecat deci munți cu oameni, fiindcă eroii moților, căpitanii lor, Horia și Iancu, sînt și ei niște munți, niște piscuri ale istoriei, așezarea lor printre giganții naturii fiind astfel cu totul firească. Și am mai amestecat poieni, izvoare, rîuri, cascade, peșteri și legende cu nume de cărturari, scriitori, artiști, compozitori, folcloriști, atît elementele geologiei cît și talentele umane fiind o expresie a aceleiași naturi, a aceleiași vieți, primele prin farmecul lor pitoresc, celelalte prin creațiile lor spirituale, artistice.

O sinteză a gloriei naturii și a gloriei omului!

Acest mod de evocare a făcut ca lucrarea noastră să nu aibă caracterul unei monografii pedante, ci pe acela al unui eseu cu mai ușoare posibilități de exprimare și cu paranteze mai variate.

Elementul local cel mai uimitor care ți se impune într-o călătorie prin Țara Moților este însă dragostea imensă pe care moții o poartă pămîntului lor, munților, pădurilor și stîncilor lor, aceasta determinîndu-i să înfrunte de mii de ani – trăind răsfirați la mari depărtări unii de alții și pe cele mai sălbatice povîrnișuri – toate asprimile na-

turii, îndelungata asuprire și exploatare și necontenita luptă pe care trebuie să o dea cu forțele pămîntului și ale cerului.

Fiecare din ei se simte născut din însuși pămîntul sau din stînca pe care îi e așezată casa, legăturile moților cu locul de naștere fiind legături din domeniul geologiei și al mitologiei, viguroase ca acestea, nezguduite ca ele.

Sprijinindu-se pe stînci și pe piscuri, moții trăiesc o viață ale cărei încordări se împletesc cu fulgerele norilor și razele soarelui.

Și tot ei sînt cei care, de mii de ani, înfruntînd necunoscutul, coboară în adîncurile pămîntului pentru a-i descoperi comorile, pentru a-i smulge aurul și argintul, spre a contribui prin munca lor, odinioară atît de puțin apreciată și ingrat răsplătită, la făurirea atîtor podoabe și atîtor frumuseți.

Au dat vieții și istoriei imens, și au primit puțin, ei fiind timp de secole copiii suferinței. Mineri și lemnari, ciobani și plugari, meșteșugari și negustori, ei au trebuit să fie totodată și luptători cu securea și coasa, fiindcă tot ceea ce au primit a fost obținut numai prin lupte înverșunate, prin răscoale și revoluții, prin ridicarea aprigă a maselor, urmate de represiuni pe cît de sîngeroase, pe atît de inutile, ele neproducîndu-și efectele așteptate de opresori.

Credința moților în izbîndă, în libertate și dreptate n-a putut fi înfrîntă. Prin ea au trăit veac după veac, ea le-a ascuțit în atîtea rînduri securile și ea a făcut ca în cele din urmă cătușele să fie sfărîmate iar moții să devină liberi. Istoria luptelor moților constituie unul din capitolele cele mai vibrante ale istoriei poporului român.

Am urmărit deci în paginile ce urmează ca aceste lupte, la care au participat toate satele Munților Apuseni, să fie cunoscute cît mai amănunțit de către toți tinerii care străbat astăzi aceste locuri în chip de turiști, fiecare trebuind să știe că potecile pe care calcă au fost stropite de atîtea ori cu sînge, și că stîncile, gorunii și brazii pe lîngă care trec au fost martorii unor scene de vitejie și eroism, la a căror amintire palpită și astăzi.

Cu această palpitare în suflet trebuie să se întoarcă din Munții Apuseni toți cei care le urcă potecile și ea nu poate fi decît un nou impuls la dragostea pe care orice

fiu al poporului român, ori și unde s-ar fi născut, trebuie să o aibă pentru pământul sacru al României, pentru viitorul ei de aur.

Dintre numeroasele constatări și îndemnuri cu care ne-am întors din Munții Apuseni, îl citățm pe cel de mai jos transcris de pe soclul monumentului lui George Crișan de la Brad ridicat în amintirea răzvrătiților de la 1784: „Să nu uităm români că pe trupurile lor frînte stă așezată temelia patriei întregite".

*

Autorul mulțumește și pe această cale tovarășilor Gheorghe Adoc, Teodor Ioaneș, Ionel Receanu, Ion Popa-Zlatna, Pamfil Albu și profesoarei Aurora Ilie Pogan pentru bunăvoința de a-i fi pus la dispoziție unele materiale documentare și fotografii, precum și colectivului editurii Sport-Turism în frunte cu tov. director dr. Gh. Constantinescu pentru atenția acordată tipăririi acestei lucrări și hărții care o însoțește.

VASILE NETEA

București, 25 februarie 1976

MUNŢII APUSENI

EVOCARE ŞI INTRODUCERE BIBLIOGRAFICĂ

Între rîurile Mureş – de la Aiud şi pînă în preajma Aradului – Someşul Mic şi Crişul Repede, şi între oraşele Alba Iulia şi Oradea, Deva şi Cluj-Napoca, Aiud şi Beiuş, Zam şi Huedin, viaţa românească este reprezentată de populaţia milenară a Munţilor Apuseni care i-a imprimat acesteia toată austeritatea şi toată dîrzenia ei.

Crearea ansamblului Munţilor Apuseni a fost opera a milioane de ani de mişcare a scoarţei pămîntului, a luptei Mureşului pentru a-şi deschide drum, încărcat şi cu apele Arieşului, spre fluviul Tisa, a celor două Someşuri (Rece şi Cald), spre a-şi găsi spre răsărit o albie comună, şi totodată a Crişului Repede sau Iute, cum îi spun unii localnici, dornic şi el, cu toată zestrea sa de pîraie, să se arunce în Tisa. Aşa au fost despărţiţi Munţii Metaliferi de Munţii Poiana Ruscăi şi Munţii Vlădesei de Munţii Mezeşului, printre ei deschizîndu-şi văi largi Mureşul şi Crişul Repede. Odată cu lupta rîurilor amintite s-a dat alta, înăuntrul ansamblului, care în aceleaşi milioane de ani s-a desfăcut în mai multe masive, fiecare avînd direcţia şi fizionomia sa proprie.

În dreapta Arieşului, cu faţa spre Mureş, s-au format astfel Munţii Trascăului (1438 m), între Abrud şi Zam, Munţii Metaliferi (1284 m), cei mai bogaţi în aur şi argint, între Crişul Alb şi Mureş, Munţii Zarandului (860 m), întinşi pînă în podgoriile Aradului (Ghioroc, Şiria, Pîncota), spre nord de Crişul Alb, începînd de la Sebiş şi Moneasa, Munţii Codrului (1112 m), avînd la nord Munţii Pădurea Craiului Moma, iar în faţă Munţii Bihorului care, prin vîrful Cucurbăta (1849 m) aveau să domine întreaga re-

giune muntoasă, iar spre nord-est de aceștia Munții Vlădeasa (1836 m), Muntele Mare (1825 m) și Munții Gilăului (1600–1800 m).

Prin formația lor Munții Apuseni au închis arcul Carpaților ce străjuiesc Transilvania în părțile de nord, est și sud, dîndu-i astfel aspectul unei adevărate cetăți naturale.

Între acești munți — care au o suprafață de circa 20 000 km² — întretăiați de numeroși afluenți ai Crișurilor, Someșurilor, Arieșului și ai Mureșului, precum și de numeroase depresiuni și lunci, s-a constituit încă din epoca neolitică o comunitate umană, ale cărei urme se mai pot vedea și astăzi în numeroasele peșteri ale munților.

În perioada dacică și apoi daco-romană se constată existența în jurul minelor de la Abrud, Roșia, Zlatna, Baia de Arieș. Baia de Criș, a unor așezări puternic populate, dintre care unele se mențin pînă în zilele noastre. Ele sînt totodată și dovezi incontestabile ale continuității populației autohtone în largul spațiu al munților. Dezvoltarea mineritului a făcut necesară și dezvoltarea altor ramuri de activitate economică și, în primul rînd, exploatarea și prelucrarea lemnului, fapt ce a determinat, alături de nevoile creșterii vitelor și a cultivării pămîntului arabil, întemeierea a tot mai multe sate în zonele dinspre regiunile mai înalte, stabilirea lor făcîndu-se la distanțe din ce în ce mai mari, uneori la zeci de kilometri. Cînd în jurul satelor, indiferent de altitudinea la care erau situate, se descoperea o pășune mai bună, se defrișa o bucată de pămînt arabil ori potrivită pentru cosire, unul sau doi membri din comunitatea satului se desprindeau de vechea așezare pentru a-și alcătui una nouă pe locurile descoperite, acestea, formate la început numai dintr-o casă sau două, primind numele de „crînguri".

În timp de două-trei generații, lîngă casele părinților așezîndu-se ale fiilor și nepoților, crîngurile se transformau în cătune și apoi în sate, din care urmau să se desprindă alte crînguri.

S-a ajuns astfel ca perimetrul Munților Apuseni să aibă peste 300 de sate, toate asemănătoare între ele, dat totodată și cu evidente diferențieri de îndeletniciri, de port și de locuințe de la regiune la regiune.

Diferențieri se constată în însuși numele generic al populației respective, locuitorii din jurul Zlatnei numin-

du-se *mocani*, cei dintre Abrud-Cîmpeni, Vidra și Albac și de pe Valea Arieșului, *moți*, iar cei de pe văile Crișului Alb și Crișului Negru, *moți crișeni*. Unii etnografi și istorici ai Munților Apuseni atribuie locuitorilor mai din sus de Cîmpeni, pînă la Muntele Găina și la izvoarele Arieșului numele de *țopi*. Cu timpul, denumirile s-au contopit într-una singură — cea de **moți** — întregul perimetru al Munților Apuseni purtînd astăzi numele de **Țara Moților.**

Istoria ei, o istorie comună tuturor mocanilor, moților, țopilor și moților crișeni, e dintre cele mai zguduitoare. Istoria Munților Apuseni e în același timp — așa cum se va vedea în capitolele următoare — strîns legată de istoria Transilvaniei și a întregului popor român, spiritul răscoalelor țărănești de la 1437 și 1514 fiind aici mai viu ca oriunde.

Răscoala condusă de Horia, Cloșca și Crișan la 1784 — răscoala moților — a continuat, pe o scară și cu o semnificație mai largă seria vechilor răscoale transilvănene și a deschis calea revendicărilor politice, cu caracter național și social din *Supplex Libellus Valachorum* (1791). Amintirile și tradițiile răscoalei de la 1784 au apropiat totodată pe ardeleni de revoluția din Țara Românească de la 1821, „Domnul Todoraș" fiind așteptat să vină și în Transilvania, iobagii hotărîndu-se să țină o adunare la Alba Iulia pentru a-și cere din nou drepturile.

În 1848 moții au fost apoi în strîns contact cu revoluționarii din Țara Românească și Moldova veniți în Transilvania — N. Bălcescu, Al. G. Golescu-Albu, Ion Ionescu de la Brad — iar la 1859 au urmărit cu însuflețire lupta pentru unirea Principatelor pe care, prin Dionisie Pop Marțian și alți fii ai Munțior Apuseni refugiați în Moldova și Țara Românească, au sprijinit-o cu toată puterea. Sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza, așteptat să înfăptuiască unirea tuturor românilor, unul din saluturile obișnuite la Baia de Criș și în alte localități din Munți era, pentru a deruta atenția autorităților: „Trăiască Badea Ion".

În timpul războiului din 1877 moții au participat, de asemenea, la lupta pentru neatîrnare prin numeroase colecte de bani, îmbrăcăminte, încălțăminte, medicamente,

alimente și chiar prin unii voluntari, și ei, ca și ceilalți trasilvăneni avînd convingerea că la Plevna nu se va hotărî numai soarta României, ci totodată și a Transilvaniei, independența României însemnînd un enorm pas înainte pe calea unirii tuturor românilor.

În anul 1894, cînd se judeca la Cluj procesul Memorandumului, intentat conducătorilor luptei naționale din Transilvania, în fruntea cărora se aflau dr. Ioan Rațiu, dr. Vasile Lucaciu, Gh. Pop de Băsești ș.a., peste 5000 de moți, aducîndu-și merindea pe 200 de cai, au coborît din Munții lor pentru a-și manifesta solidaritatea cu cei inculpați.

O largă contribuție au adus moții și la realizarea unității naționale din 1918, la adunarea de la 1 decembrie de la Alba Iulia prin participarea delegaților din toate satele și orașele Munților Apuseni.

Luptele pentru libertate ale moților și marilor lor căpitani au pus totodată și bazele unei tradiții politice militante, la care s-a făcut apel întotdeauna cînd s-a simțit nevoia unei afirmări pe această linie. În iulie 1918, în toiul primului război mondial, s-a constituit astfel în Italia regimentul de voluntari, alcătuit din foștii prizonieri români din armata austro-ungară, care a luat numele lui Horia, pentru a-și marca în mod cît mai categoric caracterul național, participînd la bătăliile care au consfințit prăbușirea militară a Austro-Ungariei și au deschis calea adunării de la Alba Iulia.

Sub numele de Horia, Cloșca și Crișan, s-a constituit în al doilea război mondial și divizia formată din prizonierii români din U.R.S.S.

Mormîntul lui Iancu de la Țebea a rămas și el un permanent simbol al luptei pentru emanciparea națională și socială aici semnîndu-se, din inițiativa și sub conducerea P.C.R., la 6 decembrie 1935, acordul de luptă comună antifascistă între Blocul Democratic, Partidul Socialist (C. Popovici), Frontul Plugarilor la care a aderat apoi și Madosz-ul.

În perioada ocupației horthyste a nordului Transilvaniei (1940–1944), refugiații și expulzații din această regiune au pus la București bazele unui cămin cultural numit Avram Iancu, în cadrul căruia s-a dus o înverșunată luptă împotriva dictatului de la Viena.

În anii următori eliberării patriei, tradiția luptătoare a Munților Apuseni a fost deseori invocată și subliniată de către conducerea partidului și statului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al P.C.R., președintele Republicii Socialiste România, făcînd numeroase deplasări și vizite de lucru în aceste locuri. În 1966 din inițiativa domniei sale s-a plantat la Țebea un gorun tînăr în apropierea bătrînului gorun al lui Horia, pentru a se continua astfel eroica tradiție a celor răsculați pentru dreptate. **„În aceste ținuturi minunate** — spunea la 7 octombrie 1966 tovarășul Nicolae Ceaușescu — **am întîlnit, alături de vestigiile civilizației strămoșilor noștri, locuri care evocă pagini de nepieritoare glorie înscrise de oamenii dîrji ai Țării Moților, sub conducerea lui Horia, Cloșca și Crișan, a lui Avram Iancu. Amintirea lor, a faptelor lor izvorîte din adînca dragoste de țară, din ura clocotitoare contra asupritorilor, va dăinui de-a pururi în conștiința poporului nostru".**

Cu această ocazie, președintele Nicolae Ceaușescu a făcut și elogiul lui Avram Iancu, arătînd că acesta a fost **„un înflăcărat luptător pentru drepturile sociale și naționale ale poporului nostru. Născut în aceeași vatră a suferinței ca și Horia, a cărui pildă revoluționară l-a îmbărbătat în acțiunile sale, Avram Iancu s-a impus în ochii contemporanilor săi, ca și ai posterității, ca o figură luminoasă, expresie a luptelor hotărîte și a setei de dreptate și independență națională a poporului român"**[1].

Importanța răscoalelor din Munții Apuseni a fost relevată și în **Programul Partidului Comunist Român** din 1974. „*Marea răscoală țărănească din secolul al* XVIII-lea — se afirmă în Program — *în fruntea căreia s-au aflat Horia, Cloșca și Crișan, constituie pilde nepieritoare ale hotărîrii cu care țărănimea s-a ridicat împotriva asupririi sociale și naționale, pentru o viață mai bună și mai dreaptă*"[2].

Istoria Munților Apuseni constituie astfel un izvor nesecat de patriotism, de spirit democratic, de energie creatoare, de educație în tradiția marilor furtuni și a marilor aspirații ale poporului român.

---

[1] „Scînteia", 1966, 8 octombrie.

[2] Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, București, 1974, p. 31.

Generațiile tinere trebuie să cunoască în mod cît mai amplu și mai profund istoria acestor munți, istoria moților, a lui Horia și a lui Iancu, a luptelor pornite de aici pentru libertatea socială și națională a tuturor românilor, pentru independența și unitatea lor.

Fruct al cercetării unora din cele mai temeinice scrieri asupra acestor munți, ca și a atîtor călătorii și popasuri, întretăiate adeseori de glas de tulnic, la Brad, la Abrud, la Zlatna, la Cîmpeni, la Vidra și la Albac, la Țebea, la Hălmagiu, la Roșia și la Săcărîmb, la Detunata și la Scărișoara, pe Valea Arieșului, pe Crișuri și Someșuri, pe culmile Cucurbătei și ale Vlădesei, la Tîrgul Găinii și la peștera Meziadului, lucrarea noastră nu urmărește decît să dea o nouă expresie a dragostei românilor pentru Munții Apuseni, un nou elogiu pentru istoria și frumusețile lor, și totodată dorința de dezvoltare într-un ritm din ce în ce mai rapid, mai fecund și mai profund.

Ea are în vedere îndeosebi pe cititorii tineri, care vor putea afla astfel în paginile ei, pe lîngă o anumită inițiere turistică, un îndreptar patriotic, istoric și literar, îndemnul de a intra în templul măreț al naturii, al unui vast muzeu național, al unui pantheon străjuit de umbrele uriașe al giganților de la 1784, 1848, 1918, și al tuturor grelelor încercări care s-au abătut asupra poporului nostru de atunci încoace, ca și a marilor biruințe cucerite sub steagul Partidului Comunist Român.

●

Întreprinzînd la începutul secolului al XX-lea o nouă călătorie în lungul și latul Transilvaniei, după ce în prealabil străbătuse părțile ei de miazăzi și întreg pămîntul românesc transcarpatic, ajungînd în drum de la Deva spre Brad și Țebea la poalele Munților Apuseni, N. Iorga se grăbea să constate că și „aici muntele și toate adîncurile, toate adăposturile, tainițele și locurile lui de pîndă vorbesc despre o înverșunată luptă pentru viața și libertatea unui neam nenorocit[1]. Și aici stîncile au fost înroșite de sînge, și aici apele au spălat trupurile celor căzuți, și aici din freamătul pădurii se deslușește o veche

---

[1] N. Iorga scria la 1905!

poveste de jale, plîngerea necunoscută, duioasa chemare a morților care n-au fost răzbunați"[1].

Ceea ce constata N. Iorga, venind dinspre Deva, ar fi putut constata oricare alt istoric și călător escaladînd munții și din alte direcții, fiindcă aceleași zguduitoare aduceri aminte, aceleași stînci înroșite de sînge, aceleași locuri de pîndă și același vuiet al pădurilor de brad te întîmpină de oriunde ai veni. Le întîlnești și pe drumul de la Alba Iulia spre Zlatna, pe cel de la Turda, urcînd Valea Arieșului, spre Abrud și Cîmpeni, de la Cluj-Napoca spre Gilău, urmînd cursul Someșului Rece, de la Huedin spre Vîrful Vlădeasa, de la Oradea pe Crișul Repede sau prin Pădurea Craiului, de la Beiuș prin Munții Bihorului sau de la Arad, pe valea Crișului Alb, prin Țara Zarandului, toate aceste urcușuri deschizînd calea spre o imensă și profundă existență istorică, cu caracter milenar, viața omului confundîndu-se aici cu viața pietrei, a pădurilor și a tuturor tainelor pămîntului. Fiecare colț de stîncă, fiecare peșteră, fiecare țîșnire de izvor, poiană, copac, așezare omenească, turlă de biserică, troiță, cimitir își are aici istoria, legenda și cîntecul, eroii și martirii, farmecul și blestemul, toate contopindu-se într-o vastă simfonie, care alcătuiește lumea unitară și fascinantă a Munților Apuseni, muzeul lor istoric de profunzimi și semnificații unice pe toată întinderea pămîntului românesc și în întreagă istoria sa.

Imaginea ce reprezintă, din punct de vedere istoriografic, forma cea mai sugestivă și mai bogată în sensuri a trecutului și prezentului acestei regiuni, este imaginea unui vast muzeu românesc în încăperile căruia, delimitate de stînci, de rîuri și de păduri seculare, se întîlnesc cu aceeași gravitate și măreție, atît geologia cît și mitologia, istoria și etnografia, arta naturii și arta omului, aurul și sîngele, veacuri de opresiune și revolte încununate de o magnifică biruință. Un muzeu care înglobează munți uriași, rîuri sălbatice, mine de aur și argint, sate și orașe de-a valma, mii de case de lemn acoperite cu paie și cu șindrile, biserici cu turlele crescute îndrăzneț spre bolțile infinitului, monumente de lemn, de piatră, de

---

[1] N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, ed. a II-a. București, 1939, p. 193–194.

bronz și marmură, copaci investiți cu sigiliul istoriei, urme și vestigii de lupte purtate din veac în veac pentru aceeași neschimbată stea: *libertatea.*

Cu alte cuvinte, Vlădeasa și Detunata, vîrful Bihorului și culmea Găinei, Vîlcanul și Muntele Mare, Crișul Alb, Crișul Negru și Crișul Repede, Someșul Cald și Someșul Rece, Arieșul și Ampoiul, Bradul, Abrudul, Cîmpenii și Zlatna, Săcărîmbul și Roșia Montană, Albacul, Vidra, Cărpinișul, Mesteacănul, Țebea, Curechiul, Mărișelul și Fîntînelele, gorunul lui Horia[1] și mormîntul lui Iancu, care toate ar putea striga din mii de tulnice: aici s-a născut istoria, noi sîntem istoria, noi vom rămîne istoria, noi sîntem viața de totdeauna a moților, a țopilor și a mocanilor. „Munții Apuseni — scria acum patru decenii și mai bine un savant francez — sînt esențial un pămînt românesc... Cu fața la năvălitorii de la miazănoapte, de la apus sau de la miazăzi, Munții Apuseni au avut rostul unui pămînt de scăpare, cum l-au avut Carpații înaintea năvălitorilor de la est și de la sud-est și aici s-a păstrat, mai curată poate decît aceea din alte provincii ale României, o populație de români căreia mediul muntenesc i-a insuflat acel duh de mîndră neatîrnare care te uimește totdeauna cînd îl simți pînă la cel mai umil țăran"[2].

Pentru numeroși scriitori moții, prin spiritul lor dîrz și prin participarea masivă și decisivă la unele din cele mai importante evenimente ale istoriei Transilvaniei, se confundă uneori cu întreaga populație românească a acestei provincii, ei fiind considerați cei mai cutezători și mai reprezentativi fii ai românilor transilvăneni.

---

[1] Vom întrebuința în mod consecvent expresia de *Horia* și nu de *Horea*, aceasta fiind rostirea în popor care și astăzi vorbește de casa *Horii*, de grădina *Horii*, de biserica *Horii*, de poiana *Horii* etc. Dealtfel toți vechii istorici ai răscoalei condusă de dînsul — N. Bălcescu, Al. Papiu-Ilarian, N. Densușianu, George Barițiu, N. Iorga, Ioan Lupaș ș.a. — au întrebuințat această expresie. A se vedea și O. Beu: *Bibliografia răscoalei lui Horia* (Sibiu, 1944). În *Istoria României* (1964, vol. III, p. 744 și urm.) D. Prodan scrie Horea, dar în lucrările sale precedente a scris întotdeauna *Horia*. Vezi *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda* în „Anuarul Institutului de istorie națională", Cluj, VII, 1936–1938, p. 223–411.

[2] F. Robert, *Munții Apuseni*, în scrierea comemorativă „Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul", București, 1929, vol. I, p. 178, 181.

Într-o poezie ce relevă entuziasmul cu care mulțimile românești ale Transilvaniei s-au îndreptat în primăvara anului 1848 spre Blajul unde avea să se țină memorabila adunare revoluționară de la 3/15 mai, poetul Șt. O. Iosif descria astfel gradația mișcării:

Un svon din sat în sat străbate
Și dă norodului curaj,
El pleacă-n valuri tulburate
Și se îndreaptă către Blaj.

Sînt preoți și mireni cu toții
Mînați de-acelaș ideal,
În fruntea tuturora moții,
Mîndria mîndrului Ardeal.

Printr-o altă poezie din anul 1918, scrisă după intrarea în cadrele armatei române a voluntarilor ardeleni veniți din Rusia și în preajma zilelor înfăptuirii unității politice a poporului român, un alt poet, Mircea Dem Rădulescu, exclama:

De-acum cu Dumnezeu-nainte
Munteni și moldoveni și moți,
Un drum avem peste morminte,
Și-un steag ne-acoperă pe toți.

„Moții — afirma în 1924 Octavian Goga cu prilejul sărbătoririi centenarului nașterii lui Avram Iancu — apar cu o specială prerogativă în istoria noastră. Neamul lor vînjos adăpostește singura tradiție de eroism pe care vremea vitregă nu ni l-a putut înfrînge. În munții Abrudului continuatorii vechei așezări romane, ca într-o cetate izolată de slăbiciunile vremelnice, au păstrat reflexe întîrziate din gloria străbună. Cu toată robota lor zilnică acești copii ai codrului și-au menținut dorul de libertate. Cînd tot Ardealul se legăna în tînguire neputincioasă, în văgăunele lor fermenta revolta. Ei ne-au învățat mai întîi să plătim cu sînge, nu cu lacrimi, ei au introdus virtuțile războinice pe un pămînt biruit, ei reprezintă acțiunea într-o lume copleșită de visare mistică. De pe culmile Munților Apuseni a strigat pentru întîia oară răsvrătirea, ca un bu-

cium precursor al redeșteptării generale. Moții sunt Tirolul nostru, pumnul Ardealului, iar cele două inimi mari în care a clocotit uraganul sunt eroii lor: Horia și Avram Iancu"[1].

Imaginii muzeului i se suprapune apoi aceea a unui Pantheon, fiindcă alături de elementele naturii, deopotrivă cu ele, și uneori mai presus de ele, aceste locuri cuprind osemintele giganților ridicați din cremenea Munților Apuseni, pentru a da glas uman, glas istoric, noianului de suferințe seculare, nesfîrșitului șirag de așteptări deznădăjduite: Horia, Cloșca, Crișan, Avram Iancu cu toți ortacii, tribunii, decurionii și centurionii lor pe umerii cărora, ca pe niște piloni uriași, se sprijină istoria poporului român din Transilvania.

Raportul geologic, mitologic, psihologic și istoric al tuturor acestora cu piscurile de piatră ale locurilor și cu planetele cerești l-a fixat în strofe de o superbă măreție însuși M. Eminescu în evocarea consacrată lui Horia:

Să privesc'Ardealul lunei îi-e rușine
C'a robit copii-i pe sub mîni streine.

Ci' ntr-un nor de abur, într-un văl de ceață
Își ascunde tristă galbena ei față.

Horia pe un munte falnic stă călare
O coroană sură munților se pare.

Iar Carpații țepeni înălțați în nor
Își vuiau prin tunet gîndurile lor.

„Eu am — zise-un tunet — suflet mare, greu
Dar mai mare suflet bate'n pieptul său.

Fruntea lui e albă ca de ani o mie
Dară a lui nume mai mare-o să fie.

„Nalți sîntem noi munții — zise-un vechiu Carpat —
Dar el e mai mare, că ni-i împărat."

---

[1] O. Goga, *Precursori*, București, 1930, p. 166–167.

Atunci luna iese, norilor regină,
Fruntea lui cea pală roșu o-nsenină.

Galbenele-i raze încing fruntea-i rece
Că părea din munte diadem de rege.

Și un stol de vulturi muntele-nconjor
Cugetînd că-i Joe, Dumnezeul lor,

Cînd în miezul nopții, cununat în nimb
Fulgere aruncă sus de pe Olimp.

Și fulgere și trăsnete au aruncat toți aceștia din piscurile Munților Apuseni, fulgerele revoltei, ale vieții, ale dezrobirii, fulgere care au luminat calea veacurilor, a conștiințelor și a biruinței.

●

Nenumărat este șirul geografilor, istoricilor, scriitorilor și artiștilor care au căutat să înfățișeze în operele lor aspectele naturale și naționale ale acestor munți, măreția și poezia lor, așezările lor umane, modul de viață al oamenilor, locurilor unde s-au aprins flăcările răscoalelor și unde s-au dat năprasnicele bătălii ale moților, mormintele și monumentele eroilor lor, muzeul ca și pantheonul Munților Apuseni inspirînd o bogată literatură științifică, artistică și patriotică.

Cel dintîi dintre istoricii și scriitorii români care s-au simțit captivați de semnificația eroică a locuitorilor din Munții Apuseni a fost Nicolae Bălcescu care, la 1849, exilat din Țara Românească odată cu înfrîngerea revoluției, a căutat adăpost la acești fii ai pădurilor Transilvaniei, încercînd ca prin ei să reaprindă flacăra înăbușită dincoace de Carpați.

Evocarea revoluției de la 1848 din Transilvania făcută de N. Bălcescu — asupra căreia vom reveni — precum și cercetările asupra ei întreprinse în anii următori de Al. Papiu-Ilarian[1] și alți istoriografi, au trezit interesul istoric și literar — fiindcă cel social-politic n-a încetat niciodată — și pentru răscoala condusă de Horia, Cloșca și

---

[1] Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară* t. I–II, Viena, 1852.

Crișan cu 64 de ani mai înainte, așa încît de acum înainte ambele mișcări vor atrage asupra lor atenția unui număr din ce în ce mai mare de scriitori și istorici. La 1867, pe cînd nu apăruseră încă asupra răscoalei de la 1784 decît fragmentele publicate de Al. Papiu în *Tezauru de monumente istorice pentru România*[1], prozatorul I. C. Drăgescu publica la Pesta romanul istoric *Nopțile carpatine sau Istoria martirilor libertății*, prin care se puneau, în spirit romantic, bazele literare ale evocărilor închinate lui Horia și ortacilor săi. „Genunchiul meu — mărturisea tînărul romancier — se pleacă cu veneraţiune înaintea voastră, Carpații în codrii lor seculari îmi spun numele vostru, rîurile în undele lor poartă faima, luptele și martiriul vostru... Voi să cînt pe martirii libertății. Oare voi bărbați demi-crescuți într-o colibă pe brațele Carpaților, sub cerul suferinței și soarele tiraniei nu meritați măcar un cîntec? Oare devotamentul, martiriul, resemnațiunea și patriotismul numai cînd sînt legate de o persoană înaltă, de o frunte încoronată, numai atunci merită o recunoștință, numai atunci își au adevăratul lor preț? O, nu! privilegiul cel spurcat aici nu are loc. Bărbatul care cu un devotament pios și sfînt a urmărit visul său, a luat martiriul pentru acest vis care nu a fost alta decît libertatea patriei sale, merită o nemurire, o recompensațiune nu numai în lumea aceasta ci și în cealaltă... Noi, următorii (în sensul de continuatori V.N.) voștri cari ne-am stăruit întotdeauna a împlini cu credință sfîntul testament ce ne lăsarăți, în care întîiul și cel din urmă cuvînt era pentru libertate și independență, cu pietate și adorațiune pronunțăm numele vostru și ne plecăm cu respect înaintea sfintei voastre memorii"[2].

Elogiului oamenilor avea să-i urmeze în curînd elogiul locurilor unde au trăit și pătimit, elogiul Munților. În februarie 1878, după ce ostașii noștri repurtaseră în Balcani marile victorii cari au asigurat neatîrnarea României, Alexandru Odobescu, discipolul însuflețit al lui Bălcescu, ținea la Ateneul român din București renumita conferință intitulată *Moții. Răscoala românilor ardeleni sub*

---

[1] Al. Papiu Ilarian, *Horia și Cloșca în* „Tesauru de monumente istorice pentru România", t. IV, 1864, p. 299–405 (cu diferite documente, cronici, extrase din ziare, stampe).

[2] I. C. Drăgescu, *op. cit.*, p. 5–6.

căpetenia lor Horia, în iarna 1784–1785 prin care avea să atragă atenția contemporanilor săi asupra unuia din cele mai eroice capitole din istoria Transilvaniei. „M-am încumetat – afirma Odobescu în introducere – în momentul cînd atîtea mîndre amintiri, atîtea dulci speranțe și atîtea amarnice îngrijiri s-au redeșteptat în sufletele noastre, m-am încumetat a rechema la luarea aminte a publicului românesc un act din tragedia noastră națională, puțin cunoscut aci la noi și în genere rău prețuit pînă acum... În țara munților în mîndrul Ardeal al românilor, voi să vă strămut cu mintea, și – d-aș putea – să vă fac a simți pentru acea frumoasă bucată din moșia strămoșească a neamului românesc, o iubire și un dor, încă mai vii și încă mai spornice decît acele ce desigur le purtați în inimile d-voastră".

Iar pentru a arăta ce este această „țară a munților" Odobescu a reprodus apoi cuvînt de cuvînt magnifica descriere a Transilvaniei făcută de N. Bălcescu în „Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul", incontestabil una din cele mai strălucite pagini din istoria prozei românești.

Cu privire la Munții Apuseni, locul unde la 1784 se desfășurase tragedia pe care o evoca, Odobescu a înfățișat însă publicului propria sa descriere, prin care căuta să completeze și să adîncească pe un spațiu mai redus, ampla descriere a lui Bălcescu.

„Prin țara Hațegului – preciza conferențiarul – lipită dos în dos cu Gorjul nostru... se scurg spre Mureș apele Streiului, scăldînd, el și pîraiele lui, numai sate și cătune românești, printre care stau ruinele anticei Sarmizegethuse, la Grădiștea și cetățuiele mai moderne ale Hunedoarei și Hațegului. De partea dreaptă a Mureșului... se întinde în depărtare regiunea muntoasă a Zarandului, străbătută de apa Crișului, care curge și el către apus, în paralel cu Mureșul. Pe malurile Crișului stau îndesate tot tîrgulețe și sate românești: Curechii, Bradul, Mesteacănul, Baia de Crișu, Almagiul și multe, multe altele, care și-au lăsat numele lor în analele memorabile ale anului 1784... Mai sus, pe apa Arieșului, – carele, eșind apoi din strimtoarea munților, curge spre răsărit, pe lîngă Turda, mai sus pe Arieș se văd satele Cîmpenii, Ponoarele, Scărișoara și Vidra, ce se razimă spre apus de munții Bihorului; iar în fundul cel mai adînc al văilor, chiar la obîrșia

Arieșului, zace Albacul, satul de naștere al lui Horia, unde modesta lui căscioară țărănească, încă și pînă astăzi se păstrează cu sînțenie de nepoții eroilor și martirilor de la 1785"[1].

An după an și deceniu după deceniu studiile, creațiile literare și evocările consacrate Munților Apuseni și eroilor de la 1784 și 1848 vor spori apoi tot mai mult, îmbrățișînd aspecte din ce în ce mai largi și mai adînci. Cercetările științifice se vor desfășura concomitent cu evocările istorice și cu creațiile literare și unele și altele dovedind aceeași dragoste în relevarea virtuților unui pămînt de o uimitoare bogăție geologică, etică și istorică.

În 1882 apare astfel la Blaj lucrarea lui Basil Bașiotă intitulată: *Munții Apuseni ai Transilvaniei*, în care se încerca descrierea structurii geologice a munților și nesfîrșitelor lor bogății. Descrierii geologice îi va urma în 1888 descrierea etnografică și socială, cu largi incursiuni în domeniul limbii și al folclorului, întreprinsă de Teofil Frîncu și George Candrea sub titlul *Românii din Munții Apuseni*, iar în 1898 o amplă descriere geografică și pitorească publicată de Silvestru Moldovan în seria volumelor destinate înfățișării „țării noastre": *Zarandul și Munții Apuseni din Transilvania*.

„Munții Apuseni ai Transilvaniei — afirmau Frîncu și Candrea în introducere — se înalță pe d'asupra șesurilor ungare și cîmpiilor române, și sînt atît de fermecători încît nici fantasia poetică nu-și poate închipui alții mai frumoși și mai romantici. La miază-noapte își resletesc coama pînă în Lunculețu Mare... iar la miază-zi își lasă mărețele lor umbre pînă la Mureș. La răsărit, întinzîndu-se de la izvoarele Someșului Cald și Someșului Rece spre Huedin, Gilău, Lona, acopere cu poalele lor albia Arieșului răsfățată pe cîmpia Turzii, iar la apus apucînd la mîna dreaptă pe sub munții Săcărîmbului pe la Geoagiul de Jos, se înalță spre izvoarele Crișurilor de unde au plecat"[2].

Silvestru Moldovan, care a fost și un talentat scriitor, exclama și el cu același entuziasm: „Frumoși și interesanți sînt acești munți pentru orișicine, cu văile lor înguste cu ghețarele, cu stîncile pleșuve, cu peșteri, chei de munte,

---

[1] Al. Odobescu, *Moți și curcani*, București, 1878, p. 20–21.
[2] T. Frîncu și G. Candrea, *op. cit.*, p. 3.

căderi de apă și alte minuni ale naturii... Văile acestor munți au răsunat odinioară de cîntece de vitejie și libertate, care eșeau din piepturile românilor de aici, a voinicilor moți. Stîncile răsfirate pe malurile Arieșului, Ampoiului și Crișului, dacă ar avea grai, ar ști să povestească minuni de vitejie și de fapte bărbătești, săvîrșite de acești fii ai munților în lupta lor pentru drept și libertate... În acești munți pe văile împrejmuite de brazi... stă încă și azi, la Vidra pe Arieș, ca un sfînt monument, casa lui Iancu, iar colo departe la marginea dinspre apus de soare a Ardealului, în valea Crișului Alb, în apropierea gorunului lui Horia se înalță o movilă de mormînt, însemnată cu o simplă cruce de piatră... Este mormîntul lancului în cimitirul de la Țebea"[1].

În același timp au apărut și numeroase culegeri de folclor publicate îndeosebi în periodicele *Familia, Gazeta Transilvaniei, Tribuna, Telegraful român.* Menționăm cîteva cu atît mai mult cu cît mai tîrziu se vor găsi cercetători care să afirme că moții nu au folclor: Nicolau Câsca, *Doine din Ardeal* (din jurul Abrudului)[2], Grigore Sima a lui Ion, *Cîntece poporale*[3]; Ioan Pop Reteganul, *Legende* (Detunata)[4]; Vasile Sala, *Doine și hore din giurul Albacului; Doine și hore din satul natal al lui Avram Iancu*[5]; Ioan Samoilă, *Chiote poporale* (din Valea Ierii)[6]; M. Blaga, *Poesii poporale* (de pe la Mărgău)[7]; Ioan de la Răspîntii, *Din literatura populară a Zarandului* (colinde din Brad, Valea Bradului, Țebea, Bulzești, Crișcior, Tărățel)[8]; Eliseu M. Cîmpean, *Poezii poporale din Munții Apuseni*[9] ș.a.

Pentru scrierile istorice și literare un mare stimulent și totodată un punct de plecare îl va constitui apariția în 1885 – cu prilejul comemorării primului secol de la răs-

---

[1] Silvestru Moldovan, *op. cit.*, p. 2–3.
[2] *Șezătoarea*, 1875, p. 69–70.
[3] *Convorbiri literare*, 1881, p. 196–200, 225–232, 357–360; 1882 (268–269); *Amicul familiei*, 1883, p. 127; *Familia* (1883, p. 32, 104, 253, 276, 293, 401, 424, 580, 592; 1885, p. 464, 475, 487, 499) ș.a.
[4] *Noua Bibliotecă Română*, Brașov, 1882–1883, p. 532–533.
[5] *Familia*, 1885, p. 547, 559, 573, 584, 595; 1896, p. 356; *Gazeta poporului*, 1886, nr. 11.
[6] *Tribuna*, 1886, nr. 33.
[7] *Gazeta Transilvaniei*, 1887, p. 106–107.
[8] *Telegraful român*, 1889, p. 519.
[9] *Familia*, 1896, p. 32, 381, 391, 405; 1897, p. 22, 33.

coala din 1784 – a monografiei lui Nicolae Densușianu intitulată *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria 1784–1785*, aceasta fiind cea dintîi scriere completă cu caracter documentar asupra răscoalei.

În același an a apărut și romanul *Horia* al scriitorului transilvănean Ioan Pop Florentin, urmat în 1891 de tragedia *Horia* (în cinci acte) a profesorului de la Brașov, Gheorghe Pop. Fără a izbuti să se impună sub raportul estetic, ambele scrieri erau străbătute însă de un puternic suflu patriotic și de o adîncă dragoste pentru căpeteniile răscoalei și pentru miile lor de ortaci.

La începutul secolului nostru și apoi pe parcursul lui aceste sentimente se vor concretiza și în opere de o certă valoare literară, create de scriitori ca Șt. O. Iosif, Octavian Goga, Liviu Rebreanu, Aron Cotruș. Primul dintre ei s-a apropiat de una din cele mai duioase amintiri ale epocii răscoalei, care dăinuiește și astăzi răspîndind în jurul său emoție și elan. E vorba de acel secular gorun de la Țebea sub ramurile căruia, după tradiție, s-ar fi pecetluit înțelegerea lui Horia, Cloșca și Crișan și sub care, mai tîrziu, avea să fie înmormîntat și Avram Iancu.

Furtuna răscoalei cu numeroasele ei episoade tragice, printre care unul din cele mai dureroase l-a constituit prinderea celor trei căpitani, a inspirat și pana dramaturgului Zaharia Bârsan, care în 1912 a publicat piesa cu simbolicul titlu *Se face ziuă*, ce avea să cunoască apoi o lungă serie de reprezentații și reluări. Acțiunea din drama lui Bârsan se petrece în ultima noapte a anului 1784 – noapte în care aveau să fie transportați Horia și Cloșca de la Abrud la Alba Iulia – în satul Gura Cornii din josul Abrudului, autorul izbutind să creeze cîteva momente de o zguduitoare intensitate dramatică. Desfășurarea ei oferă unuia din eroii piesei, Popa Costan, în vîrstă de 80 de ani, posibilitatea să evoce figura titanică a lui Crișan, care încă nu fusese prins, și în noaptea aceea avea să treacă pe la casa preotului ai cărui fii și nepoți luptaseră alături de vitejii ce urniseră mulțimile. „Să fi auzit – povestește bătrînul nurorii sale – cum sunau buciumile la Mesteacăn! Și să-l fi auzit pe Marcul de-i zice Crișan. Ce om! Trăsnetul lui Dumnezeu! Se suise pe piatra de la biserică și striga poporului: A bătut ceasul, măi! Să se ridice pînă și pruncul din pîntecele maică-si și să vie cu

mine! Îi scăpărau ochii și glasul îi tuna de parcă se prăvălise Detunata! Să nu rămîie piatră pe piatră... Părea un arhanghel ce suna din trîmbițe de foc"[1].

Piesa punea totodată în lumină și noblețea de caracter a oamenilor munților, una din eroinele dramei, Ilinca, nora lui Costan, acceptînd, din milă, să adăpostească sub streașina casei lor pe fiul unui baron urmărit de urgia mulțimii pentru a afla apoi, tocmai în momentul în care îl ascunsese în pivniță, că baronul fugărit ucisese cu cîteva clipe mai înainte pe propriul ei fiu, pe care îl aduceau pe targă tovarășii săi. Deși confruntarea e cumplită, Ilinca refuză totuși să-și mînjească mîinile cu sîngele baronului și, pentru a nu pîngări omenia casei, îl lasă să plece strigîndu-i însă din adîncul inimii însîngerate de durere: „Du-te! Sîngele pe care l-ai vărsat... are să se facă val... și valul rîu... și rîul are să-și facă drum... și are să vie năprasnic odată asupra voastră! Dușmancă de moarte... am să-ți fiu... să te păzești de mine... Într-o zi... am să vin... să te caut la tine acasă!..."[2]

Cumplita epopee nu se putea reduce însă, pe plan literar, numai la evocarea marilor ei căpitani sau numai a unor episoade, oricît ar fi fost ele de emoționante, ci își cerea împlinirea într-o vastă operă epică, în capitolele căreia să tresalte, alături de înverșunarea căpeteniilor, și tumultul grandios al mulțimilor, colectivitatea răzvrătită a moților în toată superba ei îndîrjire.

M. Sadoveanu a încercat-o prin *Lacrimile ieromonahului Veniamin* (1926) și prin povestirile *Cînd a venit în Ardeal Iosif împărat; Cînd s-au sculat moții cu Horia; Cum a murit Horia*. Realizarea cea mare sub înfățișarea unei fresce autentice moțești avea să ne-o dea însă Liviu Rebreanu prin romanul *Crăișorul* (1929)[3].

Deși intitulat astfel, după supranumele acordat de tradiție lui Horia, romanul lui Rebreanu este însuși romanul vieții moților din această perioadă, romanul suferinței lor, al ridicării gigantice, al prăbușirii pentru o nouă ridicare, pentru o biruință către care vor năzui necontenit. Cele

---

[1] Z. Bârsan, *Scrieri*, București, 1959, p. 157 (ediție îngrijită de C. Simionescu).
[2] Ibidem, p. 204.
[3] Ultima ediție în Liviu Rebreanu, *Opere*, VII, București, 1975, p. 150–160 (ediție îngrijită de N. Gheran).

mai viguroase capitole ale „Crăișorului", pe lîngă paginile consacrate lui Horia personal, sînt destinate – ca și în romanul „Răscoala" – să releve mișcarea mulțimilor, apriga lor înfățișare, forța lor telurică, noianul de securi și coase reprezentat de ele.

Pentru scrierea romanului – schițat mai întîi în anul 1914 în narațiunea *Revoluția lui Horia, Cloșca și Crișan* și apoi în 1919 sub un titlu mai adecvat: *Răscoala moților* – Liviu Rebreanu a întreprins mai multe călătorii în Munții Apuseni, fiindcă, așa cum afirma într-un articol din 1928, „cine vrea să se apropie aievea de inima Crăișorului, trebuie să-l caute în munții lui, în satele lui, unde dragostea lui a înflăcărat pînă la jertfa morții atîtea și atîtea mii de oameni"[1].

Într-o largă viziune epică este privită răscoala din 1784 și în marea nuvelă a lui Pavel Dan, *Iobagii* (1936), autorul născut în satul Triteni din apropierea orașului Turda, fiind un bun cunoscător al vieții moților și al împrejurărilor istorice care au dat naștere răscoalei.

Una din cele mai înalte columne literare dăltuite în amintirea lui Horia o constituie poemul cu același nume al lui Aron Cotruș, apărut în volumul *Mîine* (1928) și apoi împreună cu alte poezii în placheta *Horia* (1935). Rapsod tumultuos al vieții moților, din rîndul cărora a desprins pe înfometații *Io Pătru Opincă* și *Todor Săcure*, Cotruș a văzut în Horia punctul culminant al tragediei acestora, o figură apocaliptică de proporții și semnificații unice.

Numeroși alți poeți, îndeosebi după 23 August 1944, au pus noi pietre de granit glorificării năprasnicei încordări și a căpeteniilor ei. Primul dintre ei care se cuvine menționat este Mihai Beniuc care prin poeziile *A fost odată unul Horia, Vulturul răzbunării* (1945) și *Chivără Roșie* (1948) a creat noi simboluri cutremurătoare pentru evocarea marelui răzvrătit.

Pe aceeași linie se înșiră și poemele și ciclurile de poezii ale lui D. Corbea (*Răscoala lui Horia*, 1947, Vlaicu Bîrna (*Horia, Tulnicul în munți*, 1950), Al. Andrițoiu (*În țara moților se face ziuă*, 1953), Ion Brad (*Cîntecele pămîntului natal*, 1956), L. Dimov (*Litanii pentru Horia*, 1976) și altele.

---

[1] „Adevărul literar și artistic", 1928, 16 decembrie.

Oskar Walter Cisek a consacrat răscoalei un nou roman intitulat *Pîrjolul* (1960) alcătuit din două volume: I. *Crișan;* II. *Horia,* romanul fiind publicat în limbile germană și română. Compozitorul Sabin Drăgoiu i-a dedicat o operă (*Horia*), N. Bretan, o alta cu același titlu, Alfred Mendelsohn un oratoriu, iar Cornel Țăranu o cantată (*Stejarul lui Horia*).

Un loc aparte în literatura de evocare a lui Horia și a peisajului revoluționar al Munților Apuseni îl ocupă creațiile dramatice consacrate tragicelor evenimente de la 1784–1785, dintre care menționăm *Focurile* (Eusebiu Camilar și Magda Isanos, 1946), *Horia* (M. Davidoglu, 1956), *Procesul lui Horia* (Al. Voitin, 1960), *Pași pe zăpadă* (Paul Everac, 1970), precum și evocările în proză ale lui Vlaicu Bîrna (*Cînd era Horia împărat,* 1961) și Dominic Stanca în volumul *Roata cu șapte spițe* (1965).

Folcloriștii, continuînd calea înaintașilor, au adîncit și ei cercetările asupra reflectării imaginii lui Horia, și odată cu el a lui Cloșca și Crișan, în creația populară, ultimele culegeri de folclor, dintre care citățm pe cea a lui Ovidiu Bârlea și Ion Șerb – ambii fiind de origine moți – (*Horea și Iancu în tradițiile poporului,* 1972) – aducînd contribuții, în versuri și în proză, pe cît de proaspete, pe atît de semnificative sub raportul perpetuării în popor – uneori confundați cu Avram Iancu – a amintirii marilor căpitani revoluționari.

Artiștii plastici s-au simțit și ei atrași de figura lui Horia și a tovarășilor săi, în fruntea lucrărilor de această natură impunîndu-se, în sculptură, creațiile lui Ion Vlasiu, (*Horia, Cloșca și Crișan,* monument Cluj-Napoca) și Romul Ladea (*Horia,* busturi la Cluj-Napoca și Albac), iar în pictură marele tablou în ulei al lui Eugen Gâscă (*Horia și căpitanii săi*).

Concomitent cu creațiile literare și artistice, stimulîndu-se reciproc, au apărut și noi studii istorice, destinate a releva pe baza documentelor vremii cauzele sociale și naționale ale răscoalei, etapele exacte ale dezvoltării ei, întinderea, lichidarea și consecințele ei. În 1934, cu prilejul comemorării a 150 de ani, completînd și continuînd vechea monografie a lui N. Densușianu, a apărut astfel lucrarea profesorului Ioan Lupaș (*Răscoala țăranilor din*

Transilvania la anul 1784) urmată la scurt interval de o alta, a lui Octavian Beu, *Răscoala lui Horia în arta epocei* (1935) – bazată pe o largă informație artistică. În același an a apărut la Oradea teza de doctorat a Clarei Iancu, intitulată *Latura economică și socială a revoluției lui Horia*, iar în 1938 lucrările lui Miron Constantinescu (*Cauzele sociale ale răscoalei lui Horia*) și D. Prodan (*Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda*)[1].

Ca și în domeniul literar, cotitura anului 1944 va aduce și în direcția cercetărilor științifice noi și însemnate reali-zări, bazate pe noi cercetări și pe o mai adîncă interpretare. I. Fruma, utilizînd procesele verbale originale ale anchetei și procesului conducătorilor răscoalei, a publicat în 1947 lucrarea intitulată *Horia, procesul și martiriul său*, iar Ștefan Pascu, într-o nouă monografie, publicată în 1957, a atribuit răscoalei un sens mai larg, intitulînd-o: *Războiul țăranilor din 1784 de sub conducerea lui Horia, Cloșca și Crișan*. Seria se continuă apoi cu lucrările lui Corneliu Cîmpeanu, Gh. Georgescu-Buzău și ale altora.[2]

Cea mai largă contribuție la cunoașterea caracterului răscoalei și a integrării ei în istoria poporului român a adus-o însă D. Prodan în volumul al III-lea din *Istoria României* (p. 725–791). „Ridicarea iobagilor români de la 1784 – afirma D. Prodan în capitolul consacrat lui Horia – constituie punctul culminant al luptei iobăgimii din Transilvania împotriva stăpînilor săi feudali în secolul al XVIII-lea, deschizînd criza orînduirii feudale însăși. Ea e prima zguduire puternică a orînduirii feudale în cuprinsul țării noastre, marcînd începutul procesului revoluționar de subminare a feudalismului".

●

În 1848 Munții Apuseni au fost martorii unor furtuni dezlănțuite de lupta dintre robie și libertate, dintre întuneric și lumină, dintre viață și moarte. Scena istorică, ocupată cu 64 de ani în urmă de Horia, Cloșca și

---

[1] Vezi pentru alte studii și monografii consacrate acestei răscoale pînă la 1944 lucrarea lui O. Beu: *Bibliografia răscoalei lui Horia*, Sibiu, 1944.

[2] În timpul tipăririi acestei cărți au apărut două noi lucrări fundamentale pentru cunoașterea răscoalei din 1784: Gh. Bartoș, *Răscoala lui Horia, bibliografie analitică*, București, 1976; N. Erdoiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horia*, Cluj-Napoca, 1976.

Crișan, e dominată acum de Avram Iancu, considerat „crai al munților" și de către prefecții, tribunii, căpitanii, centurionii și decurionii săi. Noi nume se impun atenției istoricilor și scriitorilor: Ioan Buteanu, Ion Axente Sever, Simion Balint, Nicolae Corcheș, Simeon Grozea, Nicolae Solomon, Nicolae Vlăduț, Clemente Aiudean, Mihai Andreica, Nicolae Begnescu, Palaghia Roșu. Printre ei, ca un meteor, apare în primăvara și vara anului 1849 Nicolae Bălcescu, care avea să le închine una din cele mai luminoase pagini din scrierile sale. Luptele lor, ca și ale răscularilor de la 1784, au determinat noi cercetări și studii istorice, au inspirat noi poezii, narațiuni, drame și romane.

Figura centrală a tuturor acestora — prin vitejia și apoi prin tragedia ce avea să-l răpună — a fost Avram Iancu, intrat încă din viață în legendă, amintirea sa fiind amintirea unui adevărat crai al munților.

Evenimentele anilor 1784—1785 rămăseseră vii în sufletele moților care, ca pe un depozit sacru, le transmiteau amintirea lor din generație în generație tuturor fiilor munților. Unul din cei care au receptat-o mai adînc, care i-au urmărit pulsația pas de pas și potecă de potecă, a fost Avram Iancu, de la a cărui Vidră natală pînă la Albacul lui Horia nu erau decît cîțiva kilometri.

Întîia imagine literară a lui Avram Iancu a fost creată în primăvara anului 1848, odată cu prima adunare revoluționară de la Blaj (18/30 aprilie), la care, deși aceasta a avut un caracter mai restrîns, Iancu a venit însoțit de cîteva sute de moți călări, arătînd astfel că Munții lui Horia se mișcă din nou și că moții sînt hotărîți să reînvie epopeea de la 1784.

Printre cei ce l-au însoțit în această primă expediție, care avea să fie hotărîtoare pentru continuarea mișcării și pentru reușita marii adunări de la 3/15 mai, a fost și tînărul Nicolae Begnescu, „dascăl" la școala din Abrud, dotat cu o voce de Tyrteu care, pentru a impregna detașamentului lui Iancu și un accentuat caracter mobilizator, a improvizat înainte de a pleca din Abrud un marș ce a fost cîntat apoi, în drumul spre Cîmpie, de-a lungul satelor și văilor de către toți călăreții însoțitori ai tînărului erou. Improvizația era o adaptare după un mai vechi cîntec al scriitorului moldovean C. Negruzzi, *Marșul lui Dragoș*, care, sub presiunea evenimentelor, s-a transformat,

prin adăugarea unor elemente locale într-un marș al lui Iancu[1]. Adaptarea marșului s-a făcut în condiții atît de fericite, încît ajutat și de o melodie a lui Rossini, el s-a impus în mod fulgerător și a devenit în scurtă vreme, urmat și de unele variante, unul din cele mai iubite cîntece patriotice ale transilvănenilor, revelator pentru popularitatea și speranțele ce se puneau în noul „crai" al Munților.

El este deopotrivă de concludent atît pentru imaginea eroică a lui Iancu, cît și pentru entuziasmul ortacilor săi:

Iancule mare,
Bravule tare,
Cu noi să fii,
Tu însoțește
Și-nsuflețește
Pe ai tăi fii.

Așa a intrat în istorie și în legendă Avram Iancu!

Contribuția lui la luptele din Munții Apuseni din anii 1848–1849 — asupra cărora vom reveni — a fost înfățișată chiar în toamna anului 1849, îndată după încetarea acțiunilor militare, prin cunoscutul raport „despre faptele oastei poporane care a stat sub comanda lui", raport redactat de Ioan Maiorescu, revăzut de Avram Iancu și publicat apoi de A. T. Laurian la Viena în limba germană — împreună cu rapoartele prefecților Ion Axente Sever și Simion Balint — în lucrarea *Die Rumänen der österreichischen Monarhie* (vol. I). La începutul anului 1850 — într-un moment în care Avram Iancu se afla la Viena cu delegația trimisă pentru a cere împăratului satisfacerea revendicărilor românești — George Barițiu a încercat să publice rapoartele în *„Foaia pentru minte, inimă și literatură"*[2], dar cenzura habsburgică a pretins imediat încetarea apariției lor. Barițiu refuzînd să se supună, guvernatorul Transilvaniei, baronul J. Wohlgemuth, a ordonat, la 23 februarie, suprimarea ambelor foi ale lui Barițiu — *Gazeta Transilvaniei* și *Foaia pentru minte, inimă și literatură* — suprimare asupra căreia nu va reveni decît la 9 septembrie,

---

[1] Vezi pentru detalii: Vasile Netea, *Geneza marșului de la 1848, al lui Avram Iancu*, în „Pe drumul unității naționale", Studii și evocări, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1975, p. 127–139.

[2] Vezi nr. de la 9 ianuarie 1850.

cu condiția însă ca Barițiu să fie definitiv îndepărtat de la conducerea lor. Barițiu a rămas însă toată viața unul din admiratorii lui Iancu, asupra căruia, la moartea sa (10 septembrie 1872) avea să publice unul din cele mai elocvente studii politice și psihologice[1], iar în 1884, în împrejurări schimbate, va retipări în întregime raportul interzis în 1850.

În anul 1890, publicîndu-și opera fundamentală a vieții sale – *Părți alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă* – Barițiu revenea asupra figurii lui Avram Iancu, în jurul căruia legenda devenise tot mai copleșitoare.

După Barițiu personalitatea și luptele lui Avram Iancu aveau să fie evocate de către unii din foștii săi tovarăși de arme – Simion Balint, Ion Ciurileanu, Vasile Moldovan, Ion Axente Sever – care sub forma unor memorii și precizări au relevat dîrzenia și puritatea caracterului său, eroismul moților pe care i-a comandat[2].

O întîmplare dureroasă a făcut ca volumul al treilea al lui Papiu-Ilarian – *Istoria românilor din Dacia superioară* – consacrat în primul rînd luptelor din munți, să nu poată fi terminat în condițiile dorite de autor, iar „schița" să fie publicată abia în anul 1943[3].

Întîia biografie amănunțită a lui Avram Iancu, și îndeosebi a anilor în care, după arestarea și umilințele la care a fost supus, răpus sufletește de ingratitudinea Vienei rătăcea ca o umbră prin satele moților, avea să apară însă abia în 1897, la o jumătate de veac de la luptele sale, cînd s-a luat și inițiativa de a i se ridica un monument. Autorul ei, Iosif Sterca Șuluțiu, era originar din Cîmpeni și-l cunoscuse pe Iancu din copilărie, iar la 1848–1849 luptase sub comanda sa. Lucrarea lui Sterca

---

[1] Vezi „Transilvania", Brașov, 1872, nr. 21, 22, 15 oct.–15 nov., p. 243–245, 253–258.

[2] A se vedea Simion Balint, *Scurtă descriere a unor evenimente întîmplate în Munții Apuseni și Transilvania în 1837–1867*, în „Transilvania", 1876, nr. 2; I. Ciurileanu, *Fragmente istorice din anii 1848–1849*, București, 1887, Vasile Moldovan, *Memorii din 1848–1849*, Brașov, 1895; Axente Severu, *Răspuns la „Cartea neagră" scrisă de baronul Ștefan Kemény*, Brașov, 1897.

[3] Al. Papiu-Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară* (schița volumului III, cu o introducere și note de dr. Ștefan Pascu).

Șuluțiu[1], scrisă îndeosebi pe baza amintirilor sale nu totdeauna exacte, fiind prima încercare de acest fel, n-a izbutit, firește, să cuprindă subiectul în toată complexitatea sa, așa încît biografia lui Iancu, din care nu putea lipsi materialul de natură arhivistică, a rămas un deziderat al viitorului.

După realizarea unirii din 1918 ea a fost încercată din nou de către unii scriitori ardeleni ca Alexandru Ciura[2] și Ioan Georgescu[3], iar în 1924, cu prilejul centenarului eroului, de către istoricii Ioan Lupaș[4], Silviu Dragomir[5], Nicolae Buta[6] și, ca o povestire pentru popor, de poetul Teodor Mureșanu[7] de la Turda.

La serbările centenarului, organizate în zilele de 31 august și 1 septembrie, la Cîmpeni, Baia de Criș, Țebea și Vidra, în fața casei în care se născuse eroul, s-au rostit, alături de altele, două cuvîntări care prin calitățile lor literare și retorice reprezintă fără îndoială cîteva din cele mai strălucite pagini închinate lui Avram Iancu. Oratorii, poetul Octavian Goga și eruditul Vasile Goldiș, președintele „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român", sub auspiciile căreia s-au organizat serbările, au găsit cu această ocazie cele mai duioase și mai profunde accente pentru a evoca în fața mulțimilor figura de cremene a lui Avram Iancu și a tuturor ostașilor săi alcătuiți din aceeași plămadă.

„Ție ne închinăm, Avram Iancu – afirma V. Goldiș cu o profundă pietate – fiindcă mai presus de toate scripturile, de toate oratoriile, de toate savantlîcurile, mai presus de toate memoriile, de toate jalbele și petițiile, de toate curtenirile și diplomatizările, vitejeasca ta făptuire, sîngele moților vărsat cu atîta belșug la îndemnul vrajeí ochilor tăi de viață izvorîtor, înfrîngerea în luptă a îndîr-

---

1 I. Sterca-Șuluțiu, *Avram Iancu*, Sibiu, 1897.
2 Al. Ciura, *Povestire pe scurt a vieții lui Avram Iancu*, Cluj, 1922.
3 Ioan Georgescu, *Avram Iancu, crîmpeie din viața și din vremea lui*, Sibiu, 1922.
4 Ioan Lupaș, *Avram Iancu*, – „Anuarul Institutului de istorie națională", Cluj, 1924, vol. III, p. 1–62.
5 Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1924.
6 N. Buta, *Avram Iancu și epoca sa*, Cluj, 1924.
7 Teodor Mureșanu, *Avram Iancu, viața și faptele lui de vitejie*, Turda, 1924.

jitului inamic, însăși jertfa vieții tale, care și-a pierdut lumina în bezna grozavă a desnădejdii, acea făptuire și această jertfă au întemeiat definitiv și desăvîrșit dreptul integral al neamului nostru la libertatea și unitatea națională. Tu, Iancule și moții tăi — exclama în continuare Goldiș — ați trăit și ați murit pentru dreptate și libertate. Idealul acesta rămîne la temelia vieții noastre naționale. Pentru izbîndirea și desăvîrșirea acestui ideal vor trăi și vor muri generațiile, care te urmează. Ci tu dormi liniștit, Iancule, acolo la pragul bisericuței din Țebea, în umbra gorunului lui Horia: geniul tău veghează deasupra națiunei române".[1]

Deși inspirate de cele mai nobile intenții și însuflețite de un profund spirit patriotic, totuși nici una din lucrările și evocările menționate n-au putut cuprinde în toată amploarea ei viața lui Iancu, și îndeosebi contribuția sa reală la pregătirea și desfășurarea revoluției. Pentru aceasta era nevoie nu numai de amintiri și sentimente, oricît ar fi fost ele de adînci, ci și de cunoașterea temeinică a documentelor epocii, de confruntarea și interpretarea lor în mod critic și totodată de o analiză lucidă a revoluției însăși, a cauzelor și scopurilor ei sociale și naționale și, în funcție de acestea, a rolului personalităților conducătoare, a legăturilor acestora cu masele populare — îndeosebi cu masele din Munții Apuseni — care au dat revoluției dinamismul și caracterul ei profund popular, profund istoric.

Meritul de a fi dăruit istoriografiei române o asemenea scriere — așteptată timp de decenii — aparține defunctului istoric ardelean Silviu Dragomir, care, după încercarea din 1924, menționată mai sus, și după publicarea în anii 1944–1947 a patru volume de *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–1849*, și-a încheiat cercetările cu privire la aceasta prin alcătuirea unei monografii critice consacrate lui Avram Iancu și vitejilor săi moți.

Apărută în 1965, după moartea autorului, monografia lui Silviu Dragomir — intitulată *Avram Iancu*[2] — reprezintă fără îndoială nivelul cel mai înalt atins pînă atunci de

---

[1] Vasile Goldiș, *Discursuri*, București, 1929, p. 70.

[2] Editura Științifică, București, 302 p. O nouă ediție a apărut în 1969.

cercetările întreprinse de istoricii români în această direcție. În scrierea lui Dragomir și-au găsit spațiul meritat nu numai oamenii care au dat expresie valurilor revoluției, ci totodată și locurile din Munții Apuseni unde s-au dat marile bătălii de apărare, locuri presărate de nenumărate morminte și monumente de eroi.

Studii de evocare și cercetare istorică legate de luptele din Munții Apuseni s-au publicat nu numai asupra lui Avram Iancu, ci și asupra altora din tovarășii săi ce au fost părtașii aceleiași glorii și aceleiași ingratitudini. În 1913 a apărut astfel la București studiul lui Nerva Hodoș, dedicat lui Simion Balint, căpetenia văii Arieșului[1], în 1928 lucrarea lui Silviu Dragomir dedicată lui Ioan Buteanu, prefectul Zarandului[2], iar în 1931 evocarea lui Gheorghe Biriș (poetul Radu Brateș) închinată lui Ion Axente Sever, apărătorul Zlatnei[3].

Din punct de vedere militar, în ansamblul lor, luptele din Munții Apuseni din 1848–1849 au fost descrise de către istoricii militari Radu Rosetti[4], I. Loghin și C. Ucrain[5], care au dat o largă atenție organizării militare a moților, armamentului și mijloacelor lor de apărare, strategiei aplicate de comandanți, precum și, adăugînd și unele concludente schițe, desfășurării tuturor bătăliilor.

Ca Horia și răscoala de la 1784, atît Avram Iancu cît și revoluția de la 1848 au dat naștere la o vibrantă literatură beletristică, cu un profund caracter patriotic, poeții, prozatorii și dramaturgii români descoperind în furtuna pașoptistă surse de tumultuoasă inspirație.

În fruntea tuturor cîntăreților lui Iancu trebuie să menționăm însă pe marele poet care este poporul, în doinele și baladele căruia eroul doborît de ingratitudinea Vienei

---

[1] Nerva Hodoș, *Simion Balint, viața și luptele lui în Munții Apuseni ai Ardealului, la 1848–1849*, București, 1913.

[2] Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848–1849*, București, 1928.

[3] Gheorghe I. Biriș, *Ion Axente Severu și timpul său*, Cluj, 1931.

[4] R. Rosetti, *Un episod din anii 1848–1849 în Transilvania. Apărarea Munților Apuseni în primăvara și vara anului 1849*, „Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj, 1926–1927, IV, p. 81–126.

[5] L. Loghin, C. Ucrain, *Aspecte militare ale revoluției din 1848–1849 în Transilvania*, Editura Militară, București, 1970.

a lăsat amintirea unui eliberator și a unui „domn" al celor oropsiți:

Iancu cu fluer de vie
Ne scoase din iobăgie,
Iancu cu fluer de soc,
Umplu țara de noroc.

Durerea de a-l fi pierdut a fost cîntată în versuri cu o sublimă putere de evocare:

Jele-i Doamne, cui și cui,
Jele-i Doamne muntelui
De armele lancului,
Că le plouă și le ninge
Și n-are cine le-ncinge,
Că vai cine le-a avut
Mi-a pus fața la pămînt,
Dar n-a pus-o să-nflorească
Ci-a pus-o să putrezească[1].

Alături de cîntecele poporului se înșiră creațiile scriitorilor clasici, dintre care amintim în primul rînd pe M. Eminescu și V. Alecsandri. M. Eminescu, îndrăgostit încă din adolescență de Transilvania, și-a ales drept cadru geografic și istoric pentru o bună parte din acțiunea romanului său *Geniu pustiu* Munții Apuseni, aureolați la 1848 de flăcările revoluției. Spre acești munți avea să alerge eroul său Toma Nour, prin gura căruia poetul evoca una din grandioasele viziuni care fascinaseră și pe Bălcescu.

V. Alecsandri în volumul „Mărgăritarele" înfățișează sub forma unui dialog între un luptător moț și unul secui, o

---

[1] *Poezii poporale despre Avram Iancu*, adunate și publicate de Simeon Fl. Marian, Suceava, 1900.

„scenă din Munții Ardealului la 1848" din care reținem chemarea la concordie și egalitate a celui dintîi:

Puiule,
Secuiule !
Nici eu să robesc la tine
Nici tu să robești la mine . . .

Pe lîngă poeziile dedicate lui Iancu de Șt. O. Iosif în ciclul *Gorunul lui Horia*, I. U. Soricu (*Craiul Munților*), Ovidiu Hulea (*Povestea Tribunului*) — povestea lui Iancu și a lui Balint — și alții, Iancu, întocmai ca și Horia, a inspirat un însemnat număr de drame și romane. În 1934 a apărut astfel drama lui Lucian Blaga *Avram Iancu* — un adevărat imn închinat eroului pe o largă bază folclorică și istorică — jucată pe scenele teatrelor Naționale de la Cluj și București; în 1936 a fost publicată în revista „Țara Bîrsei" de la Brașov piesa lui Alexandru Ceușianu, *Craiul Munților*, reprezentată la Timișoara; după 23 August 1944 piesa lui Paul Everac, *Iancu la Hălmagiu* (1970). Ca romane, deși mai puțin izbutite decît piesele, menționăm pe *Avram Iancu* al lui Petre Bălănescu (1940) și *Flăcări pe culmi* a lui Alexandru Hodoș (1942) — o nouă ediție în 1972 — alături de care citățm și ampla narațiune istorică a lui Horia Ursu (1967).

Din vibranta literatură închinată năprasnicelor lupte ale moților amintim și poezia lui Ioan Borcia scrisă pentru glorificarea *Palaghiei Roșu*, de la Fîntînele — mama centurionului Indrei Roșu — care în fruntea unui detașament de moațe călări a adus o contribuție hotărîtoare la zdrobirea oastei năvălitoare a lui Vasváry, cîștigînd astfel, prin îndrăzneala lor, una din cele mai strălucite victorii din 1848.

Comemorarea din 1972 a centenarului morții lui Iancu a determinat, pe lîngă noi pelerinaje la locul nașterii, al luptelor și al morții sale, organizarea unor sesiuni științifice consacrate revoluției de la 1848 și totodată apariția a noi scrieri istorice și literare.

În fruntea acestora menționăm apariția monografiei *Avram Iancu*, semnată de profesorul Ștefan Pascu, precum și a volumelor: *Avram Iancu în memorialistică* de Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în scrisori* de Liviu Maior, *Avram Iancu – documente și bibliografie* de I. Ranca și V. Nițu (1974). Un amplu studiu scris de autorul acestor pagini a urmărit înregistrarea existenței istorice a eroului, strîns legată de viața românilor din Munții Apuseni, în istoriografia română[1], iar în altul reflectarea sa în conștiința poporului român[2]. Numeroase alte articole și studii au tratat și evocat diferite alte aspecte ale acestei captivante personalități a Munților și a vremii sale[3].

Pe plan literar, pe lîngă numeroase creații publicate prin ziare și reviste, a apărut o masivă antologie intitulată *Avram Iancu* alcătuită de poetul Al. Andrițoiu – urmată în 1974 de o alta, numită simbolic *Gorunul lui Horia*, întocmită de V. Fanache. În ambele antologii – prima cuprinzînd atît bucăți în proză cît și poezii și fragmente dramatice – au fost selecționate scrieri aparținînd principalilor noștri scriitori clasici și moderni, menționați în paginile precedente, și totodată, într-o largă măsură ale poeților tineri a căror inimă bate puternic pentru gloria eroului și pentru aureola vitejească a Munților Apuseni. Întîlnim printre aceștia pe Ion Alexandru (*Noapte de toamnă*), Al. Andrițoiu (*Umbră cu fluier*), Ion Brad (*Muntele meu*), Ion Horea (*Viziune în Apuseni, Rînduri sfinte*), Ana Blandiana (*Bocet pentru Avram Iancu*), Aurel Rău (*Casa lui Crișan*), Mircea Micu (*Baladă cu Iancu*) și pe atîția alții.

Au apărut totodată și noi culegeri folclorice, dintre care amintim pe a poetului Vasile Copilu Cheatră și a lui Romulus Felea (*Iancule ce mîndru ești*, 1972) și pe a lui Nicolae Jula (*Cîntecele lancului*, 1972).

În 1974 Societatea de științe istorice și Societatea de științe filologice (Subfiliala Abrud-Cîmpeni) au editat, sub

---

[1] Vasile Netea, *Avram Iancu în istoriografia română*, în „Pe drumul unității naționale", p. 140–170.

[2] Vasile Netea, *Avram Iancu în conștiința poporului român*, în „Studii și articole de istorie", București, XXXI, 1972, p. 36–44.

[3] Vezi bibliografia publicată de I. Ranca și V. Nițu.

titlul *Țara Moților*, o culegere de studii, articole și comunicări ținute de membrii acestora și de alți intelectuali în cadrul sesiunilor din anii 1965–1973, aducînd o substanțială contribuție la cunoașterea unor evenimente memorabile din istoria Munților Apuseni și îndeosebi a răscoalei de la 1784, revoluției din 1848, Unirii din 1918, luptei împotriva ocupanților fasciști (1944), precum și a unor personalități ca Horia și Cloșca, N. Bălcescu și Avram Iancu, tribunii lanculuí, M. Eminescu și Avram Iancu și totodată asupra unor creații folclorice locale.

Concomitent cu cercetările istorice, în perioada interbelică și apoi în epoca noastră socialistă s-au întreprins în Munții Apuseni și o seamă de cercetări cu caracter folcloric, numeroși folcloriști și filologi căutînd să pună în lumină creațiile spirituale ale moților, caracterul simțirii și gîndirii lor, toponimia și onomastica regiunii, și totodată graiul moțesc cu atît de puternice accente arhaice. Una din cele mai remarcabile contribuții a adus-o, în anul 1925, profesorul Tache Papahagi care, sub titlul *Cercetări (folclorice) în Munții Apuseni*, a aruncat o largă privire asupra limbii moților, a modului lor de a gîndi și de a vorbi, precum și asupra unora din concepțiile lor de viață. Papahagi a comis însă o neașteptată eroare afirmînd în mod peremptoriu că „moțul n-are literatură folclorică: doină, bocet, colindă, baladă, basm, tradiție etc. N-are nici alte genuri, ca strigături, ghicitori etc., întrucît șezători de iarnă, bunăoară, în țara lor nu pot avea loc". Făcînd aceste afirmații Papahagi dovedea însă că n-a cercetat în mod suficient literatura populară orală a moților, că n-a cunoscut nici culegerile mai vechi menționate în paginile noastre anterioare, care i-ar fi dovedit că și moțul e poet.

În 1939 filologul Emil Petrovici a publicat în „Anuarul Arhivei de folclor" de la Cluj o abundentă culegere de *Folclor de la moții din Scărișoara*, cu o predilectă atenție pentru graiul acestora. Un alt folclorist, Gheorghe Pavelescu, după ce a întreprins întinse cercetări și anchete cu privire la credințele și deprinderile străvechi ale populației moțești, a publicat în 1945 o substanțială lucrare intitu-

lată *Cercetări asupra magiei la românii din Munții Apuseni.* În perioada ce a urmat s-au publicat culegerile folclorice intitulate *Cîntece și jocuri de nuntă din ținutul Pădurenilor* (1956), *Antologia folclorică din ținutul Pădurenilor* (1959), *Folclor din Țara Zarandului* (1968), cules de Ioan Șerb și Domițian Cesereanu[1] și altele, care au infirmat cu totul vechea aserțiune a lui Tache Papahagi.

În ultimii ani s-au studiat îndeosebi creațiile folclorice din mediile exploatărilor miniere, I. Iliescu și Ana Șoit publicînd în 1969 *Cîntece populare minerești*, iar Ana Șoit, singură, în 1975, un volum de *Legende populare minerești*, din localitățile Roșia Montană, Abrud, Brad, Cornea, Crișcior, Săcărîmb etc. Culegerile celor doi folcloriști menționați, dedicate în exclusivitate folclorului mineresc, au umplut un mare gol în literatura noastră folclorică, ele aducînd o contribuție dintre cele mai largi la valorificarea acestei părți a folclorului românesc, puțin cunoscută și puțin studiată pînă acum. Menționăm, de asemenea, remarcabila creație a lui Ionel Receanu: *Balada minerilor*, scrisă în ritmul Mioriței.

În legătură cu legendele minerești trebuie să menționăm și recentul studiu al lui Ion Bogdan — publicat în culegerea „Țara Moților" — în care, pornind de la o mai veche broșură a scriitoarei — uitată astăzi, Maria Botiș-Ciobanu, *Țara Moților — legende și credințe* (Arad, 1928), se înfățișează geneza și vechimea unor mituri folclorice, proprii, se pare, regiunilor Abrudului și Roșiei Montane. Printre acestea apar îndeosebi *vîlvele* sau *vîlfele*, smeii și balaurii, niște ființe supranaturale care stăpînesc tainele locurilor cu filoane și comori de aur, dar pe care nu le arată decît acelora care au credință în ele și știu să le păstreze secretul. Odată cu lepădarea de ele și cu divulgarea secretului, dispar și vîlfele — care drept răzbunare cer „cap de om" — și dispare și aurul. Legendele vîlfelor apar și în unele creații ale lui Al. Ciura și Ion Agârbiceanu — asupra cărora vom reveni — inspirate de credințele și superstițiile locale.

---

[1] Vezi *Folclor din Transilvania*, București, 1962, vol. I. p. 7–107.

Pe lîngă creaţiile literare, folclorice şi culte, şi pe lîngă cercetările istorice determinate de marile evenimente desfăşurate în spaţiul lor, Munţii Apuseni au atras şi atenţia unui important număr de geografi, economişti şi autori de ghiduri.

Primele explorări ştiinţifice ale Munţilor Apuseni se pare că au fost iniţiate la începutul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, în 1853 geograful austriac A. Schmidt publicînd la Viena o amănunţită descriere a peşterei Scărişoara, fără a da însă aceeaşi atenţie şi altor locuri din regiune deopotrivă de remarcabile. În anul 1903 pasionatul turist transilvănean Iuliu Czaran, după îndelungate călătorii şi cercetări şi după o stăruitoare campanie de mobilizare turistică, puţin reuşită însă, a dat publicităţii, pe lîngă diferite articole, şi un prim ghid al Munţilor tipărit la Beiuş.

Lipsit de o formaţie şi cultură ştiinţifică, pasiunea sa fiind cea a unui amator, Iuliu Czaran şi-a permis însă unele inovaţii în materie de toponimie, înlocuind anumite denumiri pătrunse adînc în vocabularul localnicilor cu altele personale, fanteziste, bizare. Cascada Bohodeiului a devenit astfel *Cascada Phaeton*, izvoarele Someşului Cald au primit numele de *Bazarul Someşului*, cetatea Rădesei a fost numită *Leviathanopolis*, unei peşteri i-a zis *Hamlet* etc.

În 1912 a apărut la Orăştie broşura lui Rubin Patiţia, intitulată *Ţara Ţopilor – despre trecutul Munţilor Apuseni ai Transilvaniei*, prin care, pe lîngă numeroase alte precizări şi evocări, se delimitau categoriile regionale ale populaţiei acestor munţi: *ţopii, moţii* şi *mocanii*.

Ca mijloc de iniţiere în cunoaşterea regiunii, în 1923, după înfăptuirea unirii, s-a publicat de către profesorul M. David, în colecţia „Cunoştinţe folositoare" de la Bucureşti – scria C. nr. 3 – broşura *Munţii Apuseni*. În aceeaşi colecţie (nr. 53) a apărut şi o *broşură* asupra *Zarandului*, scrisă de G. Camber.

Cercetarea ştiinţifică a Munţilor Apuseni va primi în anii următori un puternic impuls datorită activităţii unor

distinși profesori de la Universitatea din Cluj, care, în frunte cu speologul Emil Racoviță și Valeriu Pușcariu, au pornit o campanie sistematică de explorare a peșterilor și a munților în general[1].

Geografii francezi Em. de Martonne și R. Ficheul — primul un vechi cercetător al geografiei țării noastre lucrarea sa de doctorat avînd un subiect de geografie românească — au consacrat în aceeași perioadă Munților importante și prestigioase studii geografice și etnografice[2].

O contribuție dintre cele mai largi la cunoașterea istoriei moților, a vieții lor sociale și economice, și totodată a bogățiilor miniere existente în această regiune, a adus între anii 1928—1933 ziaristul Ion Rusu Abrudeanu prin lucrările: *Moții, Calvarul unui popor eroic dar neîndreptățit. Studiu istoric politic* (1928) și *Aurul românesc. Istoria lui din vechime pînă azi* (1933). Aspectele economice ale regiunii au fost studiate în 1932 și de geograful Sabin Opreanu prin studiul *Probleme de geografie economică în Munții Apuseni* (Cluj, 1932). De o mai largă cuprindere și totodată de soluții concrete — în sistemul burghez — pentru remedierea situației în care se găsea în această vreme populația moților avea să fie monografia publicată în 1936 de economiștii și geografii dr. Ion L. Ciomac și Valeriu Popa, *Munții Apuseni.*

O lucrare dintre cele mai abundente în informații, aprecieri și biografii istorice legate de partea de sud-vest a Munților Apuseni, intitulată *Ținutul Hălmagiului* (4 volume), a apărut între anii 1938—1939, autorul ei fiind profesorul Traian Mager, de la Arad, a cărui atenție s-a îndreptat îndeosebi asupra evenimentelor de natură istorică din epocile anterioare, în ultimul volum insistînd în mod amplu asupra contribuției acestei regiuni la realizarea unității naționale în anii 1918—1919. În alte lucrări, mai puțin întinse, ca *Ținutul Hălmagiului*, aspecte economice

---

[1] E. Racoviță, *Observations sur „Ghețarul de la Scărișoara"*, Cluj, 1927, Valeriu Pușcariu, *Ghețarul de la Scărișoara*, Cluj, 1934.

[2] Em. de Martonne, *Masivul Bihorului*, Cluj, 1924; R. Ficheul, *Une foire au filles en Roumanie*, în *L'Etnographie*, Paris, 1927; *Munții Apuseni*, în vol. jubiliar „Transilvania", București, 1929.

(Arad, 1928), Mager a relevat totodată și problemele de ordin natural ale regiunii, nevoia de a se veni în ajutorul acestei populații atît de oropsite.

Nimeni n-a pus însă în denunțarea sărăciei moților mai multă însuflețire și mai mult talent decît Geo Bogza, care în anul 1935 a început publicarea în revista „Vremea" din București a acelei lungi și impresionante serii de reportaje care în 1939 vor apărea în volumul *Țări de piatră, de foc și de pămînt*. În 1946 reportajele privitoare la Munții Apuseni vor fi reeditate într-un volum aparte — intitulat *Țara de piatră* — care va cunoaște mai multe ediții, ultima în 1970. Reportajele lui Geo Bogza nu reprezintă numai o piatră de hotar în istoria reportajului românesc, ci totodată și un strigăt de alarmă cu caracter revoluționar în legătură cu inegalitățile și contradicțiile în care se zbătea atunci societatea românească din Țara Moților.

Un mare călător în acești munți, un poet al peisajului lor și un apologet al celor osîndiți sărăciei și neajunsurilor, a fost în perioada interbelică geograful și biologul Ion Simionescu, care, pe lîngă numeroase impresii și evocări despre oameni și locuri moțești, publicate în diferite periodice și broșuri[1] și pe lîngă descrierea din sinteza geografică *Țara noastră*[2], în 1941 a publicat în seria de volume, intitulată *Pitorescu României*, un volum consacrat exclusiv munților — *Munții noștri* — Munților Apuseni rezervîndu-li-se un capitol aparte. În 1973 volumul — prefațat de autorul acestei scrieri — a fost reeditat de Editura pentru turism, descrierile lui I. Simionescu păstrîndu-și și astăzi prospețimea și farmecul[3].

Un mare avînt vor lua cercetările asupra Țării Moților în anii construcției socialiste, și îndeosebi din anul 1950 încoace, concomitent cu dezvoltarea mișcării turistice, a

---

[1] I. Simionescu, *În curmezișul țării*, București, 1933; *Colțuri din țară*, Lecturi geografice, București, 1934, p. 80–85.

[2] I. Simionescu, *Țara noastră, natură, oameni, muncă*, București, 1937, p. 75–80.

[3] Vezi I. Simionescu, *Prin munții noștri*, 1973, p. 174–217.

asfaltării șoselelor, înmulțirii cabanelor și hotelurilor. Noile studii vor îmbrățișa sectoare din ce în ce mai distincte și totodată mai adînci, fără a se ocoli privirile generale și sintezele. Petre Coteț se va dedica astfel studierii depresiunii Zarandului[1], I. Berindei, depresiunii Beiușului[2] și țării numită ca atare (Țara Beiușului)[3], în timp ce Ilie D. Mircea și Vintilă Mihăilescu vor da noi sinteze asupra munților priviți în ansamblul lor[4].

Caracterul de masă al mișcării turistice a determinat totodată și apariția a numeroase albume și ghiduri, menite a pune la îndemîna turiștilor informațiile rapide și exacte necesare unor drumuri pe cît de lungi, pe atît de variate. Un loc aparte printre acestea îl ocupă albumul intitulat *Munții Apuseni*, al cărui text a fost scris de poetul Mihai Beniuc, iar fotografiile, concludente și captivante prin plasticitatea și grația lor, realizate de Sandu Mendrea, Corneliu Vlad și alții.

Unele ghiduri, însoțite de excelente hărți, și menționăm în primul rînd pe cel intitulat *Drumuri prin Țara Moților*, apărut în 1973 sub semnătura lui I. Țugui și N. Chesăraicu, tratează ansamblul munților priviți ca o unitate turistică. Altele în schimb se referă îndeosebi la anumite părți legate de diferite județe, Munții Apuseni neconstituind o unitate administrativă.

Geologii Marcian Bleahu și Sever Bordea, după 15 ani de cercetări — timp în care au efectuat și prima hartă geologică a regiunii — au publicat în anul 1967 ghidul *Munții Apuseni, Bihor-Vlădeasa*, dînd indicații amănunțite pentru 43 de trasee turistice în numeroase variante, ghidul conținînd totodată și excelente referiri asupra vieții sociale și economice din regiune, asupra vegetației și faunei ei. Într-o lumină nouă sînt înfățișate îndeosebi Cetățile Ponorului, Cheile Galbenei și Cetatea Rădesei.

---

[1] „Probleme de geografie", IV, 1955, IX, Cluj, 1964.

[2] Studia Universitatis Babeș-Bolyai, IX, Cluj, 1964 (seria geol.-geografie).

[3] „Lucrări științifice", Oradea, 1967.

[4] *Munții Apuseni*, București, 1958; *Carpații sud-estici*, București, 1962.

Partea de sud a Munților, cu Zarandul, „țara moților crișani", Bradul, Țebea, Baia de Criș, Tîrgul de la Găina și altele e cuprinsă în ghidul județului *Hunedoara*, redactat de arheologul Octavian Floca (Deva, 1969). Partea vestică, în care se află Hălmagiul, Moneasa, Ineul, e înfățișată în ghidul județului *Arad*, lucrare a profesorilor arădani E. Gluck, Al. Ratz, M. Toaxen (București, 1974). În ghidul județului *Cluj*, semnat de Aurel Anton, Iuliu Cresuna, Vasile Popa și Gheorghe Voișanu (București, 1973), e prezentată partea nord-estică a Munților.

ABRUDUL

Așezat pe valea ce-i poartă numele — vale care aleargă spre Arieș — și la poalele dealului Știurț, Abrudul e cel mai vechi din toate orașele aurifere ale Munților Apuseni.

Existența lui atestată de istorie datează din epoca agatîrșilor și a dacilor (sec. XVIII-lea î.e.n.), fiind preluat apoi de către romani care l-au înregistrat sub numele de Abruttus. O mare parte din aurul Daciei, căzut în mîinile romanilor odată cu înfrîngerea lui Decebal — peste 165 000 de kg — provenea din minele de la Abrud. Pentru exploatarea aurului său s-a constituit un „colegium aurarium" care a dat un nou impuls vechilor exploatări aurifere, Abrudul — Auraria Major sau Alburnus Minor — devenind unul din cele mai bogate surse ale întinsului Imperiu roman. Legiunea a XIII-a romană stabilită aici purta numele de *Auraria Daciae*. În mine lucrau în această perioadă 15 000—20 000 mineri. Producția anuală era în medie de 5000 kg. Asupra modului de exploatare a minelor de aici s-au aflat prețioase indicații în tablele cerate descoperite în localitatea învecinată, Roșia Montană, cercetate de numeroși savanți străini și români[1]. O bună parte din aceste table se află astăzi, pe lîngă cele existente în muzeele de la Blaj și Alba Iulia, în muzeele de la Budapesta și Berlin. Alte vestigii ale stăpînirii romane în Munții Apuseni s-au descoperit în castrele numite „Cetatea mare" și „Cetatea mică", aflate în preajma Roșiei Montane. Exploatarea minelor de la Abrud s-a continuat, deși într-o formă mai restrînsă, și

---

[1] Vezi Gh. Popa-Lisseanu, *Tablele cerate*, studiu de arheologie, București, 1890; *Romanica*, studii istorice, filologice și arheologice, București, 1926.

după părăsirea Daciei de către romani, conducătorii popoarelor migratoare fiind și ei profitorii darnicelor mine abrudene.

După ocuparea Transilvaniei de către regii unguri, în urma unor grele lupte, în secolele XI–XII, minele de la Abrud, considerate domeniu regal, au contribuit la îmbogățirea regilor și feudalilor acestora, multe din coroanele, diademele, inelele și brățările purtate de reginele, principesele, contesele și baronesele maghiare fiind confecționate din aurul Abrudului. Din același aur au fost plăsmuite atîtea din bijuteriile purtate de împărătesele și arhiducesele Austriei, de cneaghinele Serbiei, Croației, Sloveniei și ale Poloniei. Vestiții aurari de la Praga lucrau podoabe din aurul nostru care se răspîndeau în toată Europa. „Abrudul Transilvaniei — scria în 1518 Ștefan Taurinus (Stieröchsel, vicarul episcopiei din Alba Iulia, originar din Austria) — este un tîrg bogat în aur, în jurul căruia munții sînt atît de fericit încărcați de un belșug minunat, încît cu bună dreptate s-ar putea spune că este tezaurul naturii atotroditoare și vistieria nicicînd secătuită a unei măreție împărății. Căci aci aurul curat se taie în bucăți din vastele creste ale munților, pe sub care curg de-a lungul văilor rîuri cristaline, în acest loc se găsesc mulți bulgări de aur în bogatele și desele „chrysoplisii", adică băi de spălat aurul"[1].

După cucerirea Transilvaniei de către turci, o bună parte din aurul Munților Apuseni a început a lua calea spre seraiurile sultanilor și vizirilor spre a împodobi ființele cadînelor.

Timp de milenii și secole aurul Munților noștri a fost aruncat necontenit în largul lumii, singurii care nu se puteau apropia de el decît ca muncitori fiind moții, fiii munților, care timp de sute de ani au lucrat necontenit pentru înavuțirea, îmbuibarea și luxul altora. Istovirea lor în lupta cu adîncurile pămîntului și îndărătnicia stîncilor, fără a se putea bucura și ei de dulceața comorilor desfundate, a dat naștere la multe creații anonime, din care notăm:

Munții noștri aur poartă,
Noi cerșim din poartă-n poartă.

---

[1] Vezi *Călători străini despre țările române*, București, 1968, p. 158 (volum îngrijit de Maria Holban).

sau a unor creații culte din care citãm versurile lui Vasile Al. George:

Și-n timp ce noi cu trup și suflet
Svîrlim în lume bogăția,
Ne mor nevestele de foame
Și goi ne lasă sărăcia[1].

Într-un document din anul 1271 – primul în legătură cu existența lui medievală – Abrudul este numit *Terra Abruth*, pentru ca apoi în 1556 să-l întîlnim sub numele de Abrugbanya Aurarum. De „Terra Abruth" ținea la început toată regiunea înconjurătoare redusă cu timpul numai la 4 comune: Abrud-Sat, Cărpiniș, Bucium și Mușca. În 1778 este numit Abrud-Bánya. În „Buletinul guberniului provinciale pentru Marele Principat Transilvania" din anul 1854 – tipărit în cele trei limbi ale provinciei – este numit în sfîrșit cu numele său românesc: Abrud[2].

Caracterul de vechi oraș românesc al Abrudului se desprinde chiar din primul document menționat, în care se arată că „Terra Abruth" – stăpînită în 1271 de voievodul Matei – fusese odinioară posesiunea ducelui Gelu, deci în secolul al X-lea înainte de apariția ungurilor, tot așa cum la 1547, regiunea înconjurătoare era stăpînită de voievodul român Iacob, considerat voievod al românilor din Abrud[3].

Privilegiul de exploatare a minelor de la Abrud, ca și administrația și încasarea veniturilor orașului, a fost cedat în 1271 de regele Ștefan al V-lea Mitropoliei romano-catolice de la Alba Iulia, pentru ca apoi în 1453 să i se recunoască, sub titlul de „oppidum montanum", dreptul de conducere proprie, iar în 1604 să i se subordoneze și cele 4 comune menționate mai sus. Orașul a fost obligat însă ca de fiecare miner să plătească anual cîte un florin de aur curat. În 1715 s-a impus Abrudului decima de aur (urbura) și au fost trecuți în situația de iobagi – cu toată împotrivirea lor – o mare parte din locuitorii săi și din satele ce-i aparțineau.

---

[1] Vezi vol. *Pămînt*, Cluj, 1924.

[2] Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1967, vol. I, p. 23.

[3] I. Rusu-Abrudeanu, *Moții*, 1928, p. 143–144.

Avuțiile orașului, politica de colonizare întreprinsă de regii Ungariei, au determinat ca și în Abrud să fie colonizați ca mineri sași și unguri. Acțiunea de colonizare, cu o restrîngere tot mai sistematică a drepturilor populației autohtone, supusă totodată la dijme și obligații care sporeau din an în an, a făcut ca în anul 1727 românii să se răscoale și să impună Abrudului o administrație românească. Cu această ocazie ei au anulat toate măsurile luate împotriva lor, restaurînd situația anterioară. Administrația românească a fost înlăturată însă cu forța, iar modalitățile de asuprire și de exploatare au primit un caracter și mai grav[1].

Începînd de la această dată, Munții Apuseni vor deveni un focar permanent de agitații și răscoale care se vor propulsa și mai mult prin mișcarea de la 1757–1761 a călugărului Sofronie.

Cea mai amplă dintre acestea avea să fie răscoala condusă de Horia, Cloșca și Crișan, în decursul căreia Abrudul a fost ocupat la 6 noiembrie de țăranii din Zarand și de pe domeniul Zlatnei, care, sub comanda lui Cloșca și a lui Crișan, s-au aruncat asupra orașului „ca un nor" incendiind și devastînd o mare parte din casele „domnești"[2]. Răsculații au sfărîmat porțile închisorii, au eliberat pe toți deținuții aflați acolo, au distrus arhiva autorităților în care se păstrau diplomele și privilegiile „domnilor", precum și registrele și actele unde erau înscrise obligațiile iobăgești și datoriile care nu se mai sfîrșeau arzîndu-le în piața orașului.

Tot aici s-a pus la cale, după intrarea răscoalei în declin, arestarea căpitanilor ei, prinși prin trădare, în pădurea Scorocetului, datorită lăcomiei de onoruri și bani a unor elemente sinistre ale administrației habsburgice. De asemenea, în drum spre Alba Iulia, Horia și Cloșca au fost ținuți în lanțuri, timp de o noapte în Abrud, rușinoasele și dureroasele întîmplări fiind consemnate pe plăcile așezate astăzi pe două case din strada Crișan.

Prima placă aflată pe casa unde locuia, la timpul respectiv, waldhereiter-ul (șeful brigadierilor silvici) Antoniu

---

[1] I. Rusu-Abrudeanu, *op. cit.*, p. 146.
[2] N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria*, p. 201–206.

Melzer, consemnează: *În această casă s-a pus la cale trădarea și prinderea lui Horia și Cloșca în decembrie 1784;* a doua placă, așezată pe o casă cu veche pivniță afundată în pămînt are următoarea inscripție: *În subsolul acestei case au fost ținuți în lanțuri Horia și Cloșca în noaptea de Anul nou 1784–1785 și apoi excortați în zorii zilei la Alba Iulia.*

Trădat și vîndut atunci, Horia a reapărut în piața Abrudului în anul 1963 sub forma unui bust de bronz – expresie a dragostei și admirației posterității pentru marele răzvrătit.

La 1848 Abrudul a fost, de asemenea, scena a numeroase evenimente cu un larg ecou în istoria revoluției. Pregătirea Abrudului pentru participarea la revoluție, pe lîngă motivele anterioare, îndeobște cunoscute, o făcuse Ioan Buteanu, originar din ținuturile maramureșene, care în 1846 se stabilise în oraș ca avocat, împreună cu Simion Balint, protopopul Roșiei.

Îndată ce s-a aflat de primele manifestații revoluționare din Ungaria, Buteanu a căutat să intre în contact cu intelectualii români din Cluj, și chiar cu cei unguri, pentru a găsi o cale de înțelegere. La 28 martie el a participat, ca reprezentant al Abrudului, la întrunirea tineremii române din Cluj, care, necunoscînd încă proclamația și orientarea lui Bărnuțiu, elaborase un program politic a cărui principală revendicare era recunoașterea de către guvern a „municipiului" românesc și a naționalității române, în terminologia politică a timpului aceasta reprezentînd dreptul la autonomie al românilor[1].

Evident, programul ce avea să fie votat la 3/15 mai pe Cîmpia Libertății, va depăși programul de la Cluj, dar meritul acestuia este de a fi fost una din primele cristalizări a revendicărilor românești revoluționare.

Întors la Abrud, Buteanu va convoca la locuința sa pe ziua de 3 aprilie o întîlnire a intelectualilor din Munți, la care, alături de alți 150 de participanți, a luat parte și Simion Balint, pentru a-i informa de cele hotărîte la Cluj și despre necesitatea unei acțiuni imediate. La 6 aprilie, din aceeași inițiativă, s-a convocat o adunare și la Cîm-

---

[1] Vezi pentru detalii, Silviu Dragomir, *Revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–1849*, vol. V, p. 314–315.

peni, unde Ioan Buteanu și Simion Balint s-au întîlnit cu Avram Iancu — venit tocmai atunci de la Tîrgu Mureș — de la care au aflat despre convocarea adunării de la Blaj pe data de 18/30 aprilie 1848. Vestea s-a răspîndit ca fulgerul pe toate văile și a urcat pe toate piscurile, la 18/30 aprilie moții, veniți călări, participînd cu sutele, în frunte cu Iancu și Buteanu, la adunarea convocată. Prin Buteanu, Abrudul va participa de acum înainte la toate evenimentele mișcării, vechiul oraș fiind unul din principalele centre revoluționare din Munții Apuseni.

În urma hotărîrii celei de a treia adunări de pe Cîmpia Libertății de la 15–25 septembrie, românii din Ardeal s-au constituit, precum se știe, în 15 legiuni militare, fiecare avînd în frunte un prefect. Buteanu a fost numit prefect al legiunii a III-a din Zarand cu reședința la Abrud. Organizarea legiunii s-a început imediat după adunare. Efectivele trupelor sale cuprindeau 2 000 de lăncieri și 600 pușcași. Cu ajutorul acestora Buteanu a izbutit în lunile ianuarie–aprilie 1849 să apere zona Abrudului, puternic atacată de forțele maghiare care înaintaseră pe Valea Crișului Alb — calea cea mai ușoară de pătrundere în munți — și izbutiseră să ocupe Baia de Criș și Bradul. Fără ocuparea Abrudului și a Cîmpenilor, puterea de apărare a Munților Apuseni rămînea însă intactă, iar stăpînirea Transilvaniei de către guvernul maghiar departe de a putea fi asigurată. Luptele purtate cu românii timp de 5 luni au arătat acest lucru în mod indiscutabil. Munții, prin apărătorii lor, se dovediseră într-adevăr de piatră.

În primăvara anului 1849 — pentru a pune capăt acestei rezistențe — Kossuth a declanșat o îndoită campanie pentru cucerirea munților. Una, cu un perfid caracter politic, organizată cu concursul deputatului român guvernamental Ioan Dragoș — originar din Oradea — care urma să propună, în numele său, o împăcare româno-maghiară, și a doua, cu caracter militar, urmărind un atac concentric împotriva Munților.

La 19 aprilie Dragoș, venind de la Debrețin la Brad, a luat astfel, în numele lui Kossuth, contact cu Ioan Buteanu pentru a stabili condițiile unei împăcări, discuțiile începînd în ziua de 22 aprilie în satul Mihăileni. În ziua următoare au participat la ele și Avram Iancu, împreună cu prefecții Petru Dobra, Nicolae Vlăduțiu, viceprefectul

Ioan Boeriu, primarul Abrudului și alții. Singura soluție concretă propusă de Dragoș a fost însă depunerea armelor de către legiunile românești, asigurînd în schimb pe prefecți de toată solicitudinea lui Kossuth, cu alte cuvinte, o capitulare, care deschidea trupelor maghiare posibilitatea de a ocupa mult rîvniții Munți. La refuzul lui Iancu de a se angaja într-o astfel de discuție, fără a avea asigurate pacea și rezolvarea revendicărilor românești, Dragoș a cerut răgazul de a comunica lui Kossuth punctul de vedere al lui Iancu, urmînd ca în curînd să revină cu precizările cerute de Iancu.

La 5 mai Dragoș revenea în Munți pentru a relua tratativele, asigurînd totodată pe Buteanu și Iancu că în tot timpul discuțiilor luptele vor fi întrerupte, Kossuth fiind de acord cu un armistițiu local. Acest armistițiu nu exista însă decît în cuvintele lui Dragoș, fiindcă în momentul cînd el reîncepea, la Abrud, discuțiile cu prefecții români, trupele maghiare, comandate de maiorul Emeric Hatvany, în număr de 1 400 oameni și 3 tunuri, urmînd ordinele primite de la Kossuth, înaintau vertiginos spre Abrud. În seara zilei de 6 mai, la orele 22, ele au izbutit să pătrundă în oraș fără lupte. Dîndu-și seama de adevăratele intenții ale lui Hatvany, Iancu a părăsit imediat Abrudul îndreptîndu-se spre Cîmpeni, în timp ce Buteanu și Dobra, încrezători în asigurările lui Dragoș, nesesizînd pericolul la care se expuneau, au rămas pe loc pentru a continua discuțiile. Hatvany, care nu urmărea deloc o înțelegere, a ordonat însă imediat arestarea celor doi prefecți și a numeroși alți români care au fost torturați în mod îngrozitor. Deși „armistițiul" nu funcționase nici o clipă, totuși în ziua următoare Dragoș a crezut că își poate continua acțiunea cerînd lui Iancu să depună armele și să reia discuțiile începute.

În tot timpul zilei de 7 mai și apoi în cursul nopții, Iancu, printr-un efort din cele mai încordate, a alarmat însă toate unitățile din regiune și a izbutit să înconjure orașul, tăind astfel dușmanului orice posibilitate de înaintare. În raportul asupra luptelor sale, făcut în anul 1850, Avram Iancu avea să descrie în modul următor planul său de încercuire și de distrugere a trupelor care ocupaseră Abrudul: „Poporul înaintat — precizează Iancu — fu împărțit în șase coloane și la fiecare dintre ele i se fixă po-

zițiunea ce avea să ocupe. Trei coloane au fost așezate în dreapta, iar celelalte pe stînga drumului care duce de la Cîmpeni peste Abrud la Zlatna, și anume pe partea dreaptă. La așa-numitul Stiurț își alesese poziționea, ca și altă dată, curajosul preot și viceprefect Simion Grozea din Rovina. Mai departe, înapoi la Cernița au fost porniți tribunul Nicolae Corcheș și decurionul Iambor. Și mai departe spre drum deasupra morilor au ocupat înălțimile tribunii Aiudeanu și Rusu. În partea din stînga coloanele erau astfel așezate: dealurile dinspre Roșia le ocupase tribunul Mihai Andreica cu coloana sa. Mai departe, în fața Abrudului, la Surupost, s-a postat tribunul Faur cu buciumanii. Celelalte înălțimi, mai aproape de drumul spre Cîmpeni și față în față cu tribunii Aiudeanu și Rusu, au fost ocupate de trupe din centru. Acestea se găseau sub imediata comandă a preotului Vlăduț. Despre toate aceste dispoziții a fost informat și Axente Sever și invitat să ocupe drumul de munte la Dealul Mare".

Planul a fost aplicat cu cea mai mare rigoare, în dimineața zilei următoare Hatvany constatînd cu groază că este complet încercuit. Toate încercările sale de a-și deschide drum, atacînd în spre Cernița și Roșia, s-au sfărîmat de rezistența trupelor lui Iancu. Pierderile sale au fost enorme. În furia sa Hatvany a ordonat spînzurarea în piață a mai mulți români, și totodată împușcarea lui Dobra. Abia în ziua a treia (10 mai), la orele 4 dimineața, profitînd de o negură și de o ploaie neașteptată, a izbutit să se strecoare către Brad. În fuga sa el a luat însă cu sine, legat de un tun, pe Ioan Buteanu, pe care l-a încarcerat la Brad și apoi la Baia de Criș. În aceeași zi trupele românești au reocupat în întregime Abrudul, Dragoș plătind cu viața naivitatea sa și nesinceritatea lui Kossuth.

Deși fugit din Abrud în condiții rușinoase, peste cîteva zile aflînd că lăncierii lui Iancu se află în repaus și avînd un efectiv de trupe sporit — 2 800 de oameni și 4 tunuri — Hatvany s-a îndreptat din nou în spre Abrud, la 16 mai reintrînd în orașul disputat. Totuși nici de astă dată nu s-a putut menține, fiindcă în cele 3 zile ce au urmat forțele sale au fost complet nimicite, el putîndu-se salva, după ce a dat ordinul „să fugă fiecare cum poate", numai cu cîteva zeci de oameni cu care a ajuns la Brad în seara zilei de 19 mai.

Iancu cu moții săi cîștigase o nouă și strălucită victorie[1].

Neputînd să se răzbune altfel împotriva învingătorilor, Hatvany, ajuns în satul Iosaș, a ordonat uciderea lui Buteanu prin spînzurare. Fostul prefect al Zarandului a fost înmormîntat în același loc pe malul Crișului Alb[2], iar după două decenii mutat în cimitirul de la Gurahonț. Singura sa mîngîiere în momentul morții au fost cele două victorii cîștigate la Abrud de Avram Iancu. În 1924, la centenarul nașterii lui Iancu, osemintele sale aveau să fie strămutate însă la Țebea și reînhumate alături de acesta.

Înfrîngerea lui Hatvany și tragedia lui Buteanu n-au pus însă capăt luptelor pentru apărarea Abrudului și a Munților, fiindcă la 23 mai generalul Bem, comandantul forțelor maghiare din Transilvania, a ordonat colonelului Farkas Kemény să organizeze o nouă expediție pentru lichidarea rezistenței românești. Dispunînd de 7 000 infanteriști, un escadron de cavalerie și de 19 tunuri, la 8 iunie, Kemény a izbutit să intre din nou în Abrud. După 8 zile de înverșunate lupte, încercuit ca și Hatvany și avînd pierderi neașteptate, Kemény a fost silit să se salveze prin fugă, Abrudul rămînînd în mîinile românilor.

Noua victorie a crestat pe răbojul istoriei moților numele prefecților Simion Grozea, succesorul lui Buteanu, Vasile Moldovanu, Nicolae Vlăduț, Simion Balint, al tribunilor Ioan Chirileanu, Mihai Andreica, Ioan Fodor și al altora care, comandați de Iancu, s-au dovedit tot atît de neclintiți ca și Munții pe care îi aveau de apărat.

În luna iulie Abrudul va primi vizita lui Nicolae Bălcescu, venit pentru a trata cu Iancu și prefecții săi chestiunea împăcării, Kossuth fiind convins acum că moții nu pot fi constrînși la capitulare.

---

[1] Vezi, pentru detalii, Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1965, p. 126–178; R. Rosetti, *Un episod din anii 1848–1849 în Transilvania. Apărarea Munților Apuseni în primăvara și vara anului 1849 în* „Anuarul Institutului de istorie națională", IV, Cluj, 1926, 1927, p. 81–126; Col. L. Loghin, col. C. Ucrain, *Aspecte militare ale revoluției din 1848–1849 în Transilvania*, București, 1970, p. 74–90.

[2] Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848–1849*, București, 1928; E. Hulea, *Ioan Buteanu*, 1821–23 mai 1949, în „Apulum", X, 1972, p. 387–395; Eliseu I. Armatu, *Ioan Buteanu, unul din martirii de la 1849*, în „Transilvania", 1873, nr. 8, p. 87–90; Victor Lazăr, *Ioan Buteanu*, „Tribuna", Sibiu, 1902, nr. 202.

Cîteva plăci, așezate în diferite locuri, amintesc de marile încercări ale timpului. În strada Mărășești, nr. 9, se află fosta casă a lui Buteanu, păstrînd și astăzi aceeași poartă de bronz, unde s-a ținut adunarea revoluționară de la 3 aprilie 1848. Pe aceeași stradă la numărul 5 s-a fixat o placă pe care citim: *Aici a fost casa tribunului Ioan Șuluțiu făuritorul artileriei moților, azil în 1848–49 al lui A. Golescu și B. Iscovescu.*

Ioan Șuluțiu (născut în Abrud în 1796) participase în 1812 ca ofițer austriac la campania din Rusia a lui Napoleon, și prin cunoștințele sale militare și zelul său românesc a fost unul din principalii sfetnici militari ai lui Iancu. A murit în 1858. Fiul său mai mare, Dionisie (1825–1897), a fost comandantul Gărzii naționale din Abrud, iar al doilea, Iosif (1827–1911), avea să ajungă deputat în dieta de la Sibiu din anii 1863–1864 și președinte al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român" (1907–1911). Printre numeroase lucrări cu caracter istoric a scris și o biografie a lui Avram Iancu, al cărui amic a fost (*Avram Iancu, 1897*).

În Piața 9 Mai se află casa în care a fost torturat Petru Dobra.

Pe peretele casei memoriale a scriitorului Alexandru Ciura s-a fixat o altă placă cu următorul cuprins: *În această casă a fost sediul revoluției de la 1848–49. Aici s-a întîlnit Nicolae Bălcescu cu Avram Iancu și a scris Ioan Maiorescu rapoartele*[1]*. Tot aici s-a născut și a copilărit scriitorul Alexandru Ciura.*

Episodul tragic al acțiunii și morții lui Ioan Dragoș e consemnat pe două plăci. *Aici în casa viceprefectului Ioan Boeriu, primar al Abrudului în 1848–49* – se precizează pe cea dintîi – *s-au ținut la 6 mai 1849 ultimele tratative de împăcare între L. Kossuth și A. Iancu.* Urmarea o găsim pe placa din strada Minerului, nr. 3, care ne relevă că *„În acest loc în 10 mai 1849 a căzut victimă a bunei sale credințe deputatul Ioan Dragoș, venit în Abrud spre*

---

[1] E vorba de rapoartele scrise de Ioan Maiorescu în toamna anului 1850 despre luptele lui Avram Iancu, Ioan Axente Sever și Simion Balint publicate în acel an în limba germană la Viena în lucrarea *Die Romänien der österreichischen*, II, 1850 și apoi în limba română de George Barițiu în 1884.

a mijloci împăcarea între Avram Iancu și L. Kossuth". Alte plăci s-au pus pe casele tribunilor Vasile Fodor, Ioan Șuluțiu și Matei Nicola.

Pe lîngă Alexandru Ciura, Abrudul a dat culturii românești și pe publicistul și istoricul Ion Rusu-Abrudeanu (1870–1934). Absolvent al liceului din Brașov, Rusu și-a început activitatea publicistică în anul 1889 la ziarul „Tribuna" de la Sibiu. În anul următor s-a refugiat în București, unde a intrat în redacția ziarului „Timpul". În anii neutralității (1914–1916) a desfășurat prin coloanele „Adevărului" o intensă campanie pentru intrarea României în războiul pentru eliberarea Transilvaniei, iar în colaborare cu Vasile Stoica a publicat în 1915 marea lucrare intitulată *Habsburgii și Românii*. După unire, pe lîngă lucrările dedicate războiului — *România și Războiul mondial* (1921) ș.a. — a publicat substanțialele monografii consacrate vieții românilor din Munții Apuseni: *Moții* (1928), *Aurul Românesc* (1933) ș.a.

Pe lîngă bustul lui Horia, Abrudul e străjuit astăzi și de un bust al lui Avram Iancu, care e însă departe de a înfățișa în toată plenitudinea lui chipul marelui erou, precum și de un bust al lui Ioan Buteanu.

Alte plăci ne amintesc de viața culturală a Abrudului, fiindcă, deși restrîns ca număr de populație și ca extindere urbană, el s-a încadrat totuși cu elan și tenacitate în mișcarea culturală din Transilvania. La 1569, se constată aici funcționarea unei tipografii întemeiată de preotul Karol Paul. Diferite surse confirmă existența în 1750 a unei mănăstiri la Pociovalișteⁱ, pe valea Cerniței[1] și, în 1786, a unei școli în oraș[2]. Printre primii elevi ai Blajului găsim și tineri veniți de la Abrud[3]. În același timp funcționa o școală și la Abrud-Sat[4].

În preajma anului 1848 printre dascălii români de la Abrud se afla și Nicolae Begnescu, care avea să devină

---

[1] N. Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 246; Z. Pîclișanu, *Vechile mănăstiri românești din Ardeal*, Blaj, 1919; St. Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 1.

[2] N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, p. 208.

[3] *Idem*, p. 191.

[4] *Ibidem*, p. 148.

creatorul Marşului lui Avram Iancu[1] şi totodată tribun al acetuia, considerat ca un adevărat „Tyrteu al luptătorilor de la 1848".

Încercările făcute de fruntaşii locali în timpul şi în anii următori revoluţiei de a înfiinţa un gimnaziu românesc la Abrud, cerut şi de Andrei Şaguna în 1850 şi 1861, şi apoi o şcoală „reală" (cu caracter practic) n-au izbutit să se realizeze. Cu mari sacrificii s-a putut deschide în 1865 abia o şcoală de fete de nivel supraprimar[2].

După întemeierea „Asociaţiunii pentru literatura română şi cultura poporului român" „Astra" (1861) – despărţămîntul acesteia de la Abrud s-a înfiinţat în 1870 – şi a „Societăţii pentru fond de teatru român" (1870), Abrudul a adăpostit în mai multe rînduri adunările lor generale care au constituit tot atîtea evenimente culturale şi artistice pentru Ţara Moţilor. La adunarea generală a „Astrei" din anul 1865 Timotei Cipariu a vorbit în faţa abrudenilor şi a tuturor celorlalţi participanţi despre „tablele cerate", lămurind importanţa şi semnificaţia lor. La adunarea din 1888 numismatul Vasile Başiotă a ţinut o conferinţă despre „numismatica Transilvaniei", atrăgînd îndeosebi atenţia asupra monedelor descoperite în Munţii Apuseni. La această adunare s-a făcut şi alegerea de preşedinte al „Astrei" a lui George Bariţiu – în urma decesului lui Cipariu – socotit unul din cei mai prestigioşi preşedinţi ai „Asociaţiunii". Cu această ocazie s-a organizat la Abrud şi cel dintîi concert de muzică cultă, protagoniştii săi fiind compozitorul, dirijorul şi pianistul Iacob Mureşianu şi fratele său, baritonul Traian Mureşianu. Pe lîngă bucăţile româneşti *Dorule, Odorule, Trecui valea, Întoarcerea în ţară* de Iacob Mureşianu, s-au cîntat şi cîteva arii din opera *Hernani.* La concert a participat şi corul ţăranilor din Cîmpeni, adunarea „Asociaţiunii" avînd un profund ecou în întreaga regiune[3].

În 1877 şi 1890 s-au ţinut la Abrud adunările generale ale „Societăţii pentru fond de teatru român", însoţite de entuziaste reprezentaţii teatrale şi muzicale. Prima, la care

---

[1] Vasile Netea, *Pe drumul unităţii naţionale*, p. 135–138.

[2] Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea naţională*, p. 126.

[3] *Gazeta Transilvaniei*, 1888, 28 iulie/8 august, nr. 165 în 29 iulie/9 august, nr. 166; vezi şi Enea Borza *Ţara Moţilor*, p. 141–143.

a conferențiat Iosif Vulcan, a fost prezidată de bătrînul prefect revoluționar Simion Balint[1], cu această ocazie vizitîndu-se și casa lui Avram Iancu de la Vidra. La a doua adunare, prezidată de Iosif Vulcan, au participat ultimii tribuni supraviețuitori ai lui Iancu, Mihail Andreica și Clemente Aiudean, ambii octogenari, prezența lor oferind asistenței prilejul de a le face o vibrantă manifestație de admirație și recunoștință, venirea lor la Abrud fiind considerată ca o reafirmare a vechiului spirit revoluționar al moților.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului nostru, Abrudul a fost vizitat de companiile artistice venite în turneu de la București: George Petculescu (1884), Zaharia Bârsan (1906), Victor Antonescu și Ion Brezeanu (1913). Cel dintîi a jucat la Abrud în 5 ianuarie 1884 comedia lui C. Negruzzi „Doi țărani și cinci cîrlani", precum și piesa folclorică a lui Iosif Vulcan „Nunta țărănească". Z. Bârsan, avînd sentimentul că prin plecarea la Abrud se îndreaptă spre înșiși „Munții cei sfinți ai noștri"[2], a jucat la Abrud în 6–7 august 1906, în sala „Detunata", *Năpasta* lui Caragiale. În amintirile sale artistul notează: „În sală entuziasm și aplauze. Un public serios; ascultă drama cu mult interes și o simte. Actorul pricepe numaidecît cu ce public are de-a face... Momentele cînd se aplauda ne convingeau pe noi cît de inteligent e ascultată și simțită de public drama lui Caragiale. La Abrud ne-am convins de asta mai mult decît în multe alte părți"[3].

Frumoasa primire făcută trupei artistice de la București îl va determina pe Bârsan ca în 1908 să revină iarăși la Abrud.

În timpul vizitelor sale la Abrud, Z. Bârsan a ascultat numeroase povestiri și legende din timpul răscoalei lui Horia, din care a reținut episodul tragic pe care l-a concretizat în puternica sa dramă *Se face ziuă* publicată în anul 1912 și jucată de atunci încoace de nenumărate ori. Acțiunea din această dramă a fost localizată la Gura Cornii, în preajma Abrudului, într-un sat cercetat atunci de talentatul dramaturg.

---

[1] *Familia*, 1877, nr. 28, p. 277–278; nr. 29, 342–346; nr. 30, p. 355–356.
[2] Z. Bârsan, *Scrieri*, București, 1969, p. 519.
[3] *Idem*, p. 521–522.

În 1913 se va juca la Abrud de către Victor Antonescu și Ion Brezeanu – pe lîngă *Năpasta* și *O scrisoare pierdută*. Sala reprezentației „Detunata" – scria cronicarul turneului – „gemea de lume românească", la spectacol participînd, pe lîngă numeroși intelectuali, meseriași și comercianți români din Abrud, și confrații lor din Cîmpeni, din Vidra și chiar din Turda[1].

Abrudul a fost astfel în mod permanent o vatră de simțire și de acțiune românească, o redută pe care vitregia vremii n-a reușit s-o reducă la tăcere.

Pe una din plăcile fixate pe un edificiu din piață se menționează legăturile Abrudului cu vechea „Asociațiune pentru literatură română și cultura română". *„În această casă – se precizează – a fost casina română, înființată la 1848. Aici s-au ținut adunările generale ale „Astrei", din 1865 și 1888 prezidate de Timotei Cipariu și George Barițiu"*.

Rolul politic al Abrudului s-a menținut și după revoluția din 1848. În 1861 s-a elaborat aici, datorită lui Iosif Hodoș, viitor deputat în Camera din Budapesta și viitor membru al Academiei Române din București, unul din cele mai îndrăznețe proiecte politice ale românilor transilvăneni. Prin el s-a cerut, într-o vreme cînd se deschideau unele noi perspective politice în Imperiul habsburgic, organizarea tuturor românilor din imperiu într-un singur corp național, pe un teritoriu unic, dreptul la unire, libertate și independență fiind propriu fiecărei națiuni. Acest teritoriu, așa cum se ceruse și în 1849, urma să cuprindă – în drumul spre unitatea națională – Ardealul, Banatul, Aradul, Bihorul, Sătmarul, Maramureșul și Bucovina fiind condus de un guvern și o dietă românească, aleasă pe baza votului universal, limba oficială urmînd a fi limba română[2].

Războiul pentru independență din 1877 a înflăcărat de asemenea inimile abrudenilor care, datorită interzicerii de către autorități a formării unui comitet special, s-au strîns în jurul doamnelor Ana Filip și Ana Gall, conducătoarele societății femeilor, și au organizat o largă colectă de bani, veșminte, încălțăminte, alimente și medicamente pentru

---

[1] L. Paukerov, *Cînd joci teatru în Țara Ungurească*, Budapesta, 1914, p. 140.

[2] Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848–1881)*, București, 1974, p. 162.

ajutorarea ostașilor de pe front și a familiilor lor. În scurt timp, la începutul lunii iulie s-a putut trimite astfel Crucii roșii de la București o primă sumă de 940 florini, colectată de la 55 persoane[1] și apoi, la sfîrșitul lunii august, o altă sumă de 42 fl. v.a.[2]. O colectă asemănătoare s-a întreprins și în comunele Abrud-Sat, Băița și Bucium, ale căror contribuții au luat și ele calea Bucureștilor[3].

De aceeași înflăcărare patriotică au dat dovadă românii din Abrud și din satele învecinate și în anul 1894, — anul procesului Memorandumului — cînd au fost judecați la Cluj, pentru protestul înaintat împăratului de la Viena împotriva oprimării sociale și naționale a românilor din Transilvania, principalii luptători români ai timpului: dr. Ioan Rațiu, dr. Vasile Lucaciu, Gheorghe Pop de Băsești, Iuliu Coroianu, Rubin Patiția ș.a.[4]. În 7 mai, ziua începerii procesului, au coborît la Cluj pentru a-și manifesta solidaritatea cu inculpații — alături de ceilalți țărani din Transilvania — peste 2 000 de moți, înarmați, după afirmațiile unor ziare maghiare, cu bîte mari, cu buzdugane ghintuite și cu cuțite ascunse în șerpare[5]. Aceleași ziare înregistrau totodată zvonul că în Munții Apuseni se adunaseră peste 20 000 de români înarmați gata să irumpă într-o nouă acțiune revoluționară. Cei care nu s-au putut deplasa la Cluj și-au exprimat solidaritatea cu acțiunea memorandistă prin numeroase adrese și mesaje trimise celor aflați în fața tribunalului. Citățm din adresa moților din Bucium-Șașa expediată la 7 mai sub semnătura a 120 persoane: „Memorandumul este cea mai sinceră expresiune a voinței și dorinței poporului român. Procesul Memorandumului nu este numai al vostru, ci este procesul poporului român întreg[6]. Adrese cu un cuprins asemănător au fost trimise

---

[1] *Familia*, 1877, 10/22 iulie, nr. 28.

[2] Ibidem, 1877, 25 septembrie/7 oct. nr. 39.

[3] Ibidem, 1877, 26 iunie/8 iulie.

[4] Vezi Vasile Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947.

[5] *Gazeta Transilvania*, 1894, 28 aprilie/10 mai, nr. 93.

[6] *Tribuna*, 1894, 27 aprilie/9 mai, nr. 85; 30 aprilie/12 mai, nr. 88; 1/13 mai, nr. 89 și urm. Vezi și Ștefan Pascu, *Din răsunetul procesului memorandist în masele populare*, Sibiu, 1944 (Extras din revista „Transilvania").

și din localitățile Abrud, Abrud Sat, Roșia, Bucium Isbita, Mogoș și altele.

O nouă pagină strălucită în istoria luptelor românilor pentru libertate și unitate au înscris-o abrudenii în anul 1918, în preajma Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia. La 15 noiembrie, concomitent cu constituirea consiliilor și gărzilor naționale din celelalte orașe transilvănene s-a constituit astfel și consiliul și garda națională de la Abrud, care au procedat la dezarmarea jandarmilor și la înlăturarea administrației opresoare, pretutindeni numindu-se primari și funcționari români. Președinte al consiliului abrudean a fost ales avocatul Laurențiu Pop, iar comandanți ai gărzii căpitanul în rezervă Candid David și locotenentul N. Vesa. Garda de la Abrud a fost una din cele mai puternice gărzi populare, ea fiind considerată în același timp rezerva și pavăza Consiliului Național Român de la Arad — conducătorul întregii acțiuni politice românești din Transilvania — care se afla în permanentă legătură telefonică cu Abrudul pentru a putea chema garda locală în orice moment[1]. Aceleiași gărzi — gărzii moților — i s-a făcut onoarea de a fi invitată la adunarea de la 1 decembrie, încredințîndu-i-se misiunea de a asigura ordinea în cetate[2].

În zilele următoare constituirii Consiliului de la Abrud au luat naștere și consiliile din comunele Abrud Sat, Cărpiniș, Bucium, Roșia, Săcărîmb. La Alba Iulia cercul Abrudului a fost reprezentat de 12 deputați în frunte cu Laurențiu Pop[3] și, ca la adunarea de la Blaj din 3/15 mai 1848, de mii de țărani.

Doi din cei patru delegați oficiali ai comunei miniere Săcărîmb — unde se afla o veche organizație socialistă — Gavril Deac și Dumitru Moțoiu[4] au fost aleși din rîndurile militanților socialiști. Delegației Săcărîmbului și-au unit la Alba Iulia puterile cu ale celorlalți 150 delegați socialiști din orașele Arad, Brașov, Deva, Lugoj, Orăștie, Rodna Veche, Timișoara, Turda și altele, pentru a determina con-

---

[1] Ion Clopoțel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 68.
[2] *Idem*, p. 67.
[3] Vezi anexa nr. 3.
[4] Vezi broșura, *Marea Unire de la 1 decembrie 1918*, București, 1943, p. 65.

ducerea Consiliului Național Român să propună adunării reforme cît mai radicale pentru transformarea revoluționară a vieții economice și social-politice a României, desființarea tuturor privilegiilor și totodată acordarea de drepturi egale tuturor cetățenilor fără deosebire de religie sau naționalitate[1].

Realizările așteptate atunci de clasa muncitoare se vor efectua abia în anii puterii socialiste.

În lunile următoare proclamării Unirii, Abrudul a servit ca centru de concentrare militară, la 1 martie 1919 aflîndu-se aici peste 800 de voluntari organizați în batalionul „Avram Iancu"[2], ce avea să participe la luptele din primăvara și vara anului 1919 pentru eliberarea părții de vest a Transilvaniei.

O bună parte din vestigiile de luptă ale Abrudului, îndeosebi cele legate de revoluția de la 1848, sînt adunate în Muzeul memorial „Al. Ciura", unde vizitatorul se întîlnește cu umbrele eroice ale lui Avram Iancu și Nicolae Bălcescu, Al. G. Golescu-Albu și Ioan Maiorescu, ale tribunilor Vasile Fodor, Nicolae Coarcheș, Clemente Aiudean ș.a., evocate prin fotografii și tablouri. De asemenea, numeroase imagini înfățișează arderea Abrudului în zilele de 9–10 mai 1849 în timpul luptelor cu Hatvany, lupta de la Fîntînele (6 martie 1849), copia patentei imperiale pentru prinderea lui Horia, publicația referitoare la desființarea iobăgiei, tabloul memorandiștilor, precum și diferite cărți, studii și articole consacrate lui Avram Iancu și revoluției de la 1848.

Fiind organizat în casa părinților lui Ciura, unde s-a născut scriitorul (1876), Muzeul cuprinde totodată și numeroase exemplare din marea revistă literară și patriotică „Luceafărul", înființată la Budapesta în anul 1902 de către un grup de studenți, printre care se afla și Octavian Goga, și al cărei prim redactor a fost Alexandru Ciura. Exponatele cu privire la activitatea sa se continuă prin înfățișarea volumelor de schițe, povestiri, foiletoane și evocări: *Visuri trecute* (1903), *Icoane* (1906), *Amintiri, schițe*

---

[1] *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie* (sub redacția Miron Constantinescu–Ștefan Pascu), București, 1968, p. 399–404.

[2] I. Clopoțel, *op. cit.*, p. 151.

și nuvele (1911), *Foiletoane* (1912), *În război* (1915), *Sub steag străin* (1920), *Adunarea de la Alba Iulia, 1 decembrie 1918* (1921), *Biografia părintelui Vasile Lucaciu* (1923), *Povestire pe scurt a vieții lui Avram Iancu* (1923) ș.a.

Prin fotografii ca ale lui I. Agârbiceanu – fost între anii 1906–1910 paroh al comunei învecinate, Bucium – și ale folcloriștilor Grigore Sima al lui Ion, Ion Pop Reteganul, Octavian Goga se relevă cîteva din legăturile literare ale lui Ciura.

Alexandru Ciura a fost unul din cei mai duioși scriitori ai moților și, totodată, printre primii scriitori ieșiți din rîndurile lor. Cunoscînd îndeaproape viața minerilor, Ciura le-a împărtășit zbuciumul și greutățile traiului, într-o broșură consacrată moților el afirmînd că „o viață de om trebuie să se închine pentru a pune pe hîrtie tot clocotul ce fierbe în adîncurile din care oamenii săraci și rău retribuiți scot aurul pentru îndestularea celor bogați"[1].

În multe din povestirile sale – *Iertare, Glück auf, Vîlva Băii, Holoangării, Pe valea Cerbului, Baia Buhii* – pe cît de duioase, pe atît de amare, Ciura a înregistrat numeroase episoade și aspecte din viața minerilor, aurul reprezentînd pentru toți o uriașă tentație. O povestire cu caracter tragic este „Holoangării", hoții de aur ai Munților Apuseni, care se strecoară pe ascuns în galeriile minelor înfruntînd primejdii fatale pentru a pune mîna pe aur. În „Vîlva băii" se dă glas credinței că fiecare mină are o „vîlvă" a ei, zînă sau vrăjitoare, care descoperă aurul cui vrea și se răzbună pe cei care nu-i păstrează secretul[2].

Pe strada 6 Martie se găsește o placă dedicată compozitorului maghiar Bela Bártok, care înaintea primului război mondial a vizitat Munții Apuseni pentru a cunoaște și înregistra muzica populară a moților. Inscripția e următoarea:

În această casă a
poposit în anul
1910 compozitorul
maghiar Bela Bártok

---

[1] Al. Ciura, *Moții*, Cluj, 1923.
[2] Al. Ciura, *Scrieri alese*, București, 1966, ediție îngrijită de A. Millea, prefață de Mircea Zaciu.

(1881–1945) venit
în Munții Apuseni
pentru a culege folclor
muzical românesc.

Sensul cordial al plăcii vorbește de la sine.

În anii construcției socialiste Abrudul a cunoscut un remarcabil impuls de dezvoltare economică și culturală. Minele, odată cu trecerea lor în posesiunea statului, au fost dotate cu mașini pentru exploatarea zăcămintelor, ceea ce a schimbat în mod radical condițiile de muncă. Minereul nu se mai scoate din subterane pe umerii minerilor ci cu trenul electric, menajîndu-se astfel pe deoparte forța de muncă, iar pe de alta accelerîndu-se extragerea metalului. Întregul proces de muncă este subordonat organizării științifice, lucru ce a determinat nu numai o sporire a producției și a unei echitabile valorificări a ei, dar și o creștere a nivelului de trai al muncitorimii.

Aceleași transformări s-au produs și în exploatarea „aurului verde" — pădurile — punîndu-se bazele unei industrii locale a lemnului cu diferite secții de prelucrare mecanică. În 1969 s-a înființat o fabrică de mobilă care are o producție din ce în ce mai sporită, de o calitate superioară.

Vechii meșteșugari s-au constituit în cooperative de producție, punînd astfel capăt ostenitoarelor și costisitoarelor munci individuale de odinioară, care îi constrîngeau la numeroase călătorii pentru desfacerea ciuberelor și a donițelor. Pentru femei s-au înființat ateliere de țesut covoare și alte articole de utilitate casnică.

Noile condiții de muncă au schimbat și posibilitățile de cîștig, ceea ce a determinat o intensificare a construcției de locuințe, a mobilării acestora și a utilizării atîtor mijloace tehnice care asigură un apreciat nivel de bunăstare.

Tot atît de remarcabil este și progresul cultural, Abrudul avînd astăzi două licee și cîteva puternice formații artistice care s-au impus prin festivalurile *Inimi fierbinți în Țara de Piatră*. Noul plan cincinal va oferi Abrudului, și în general regiunii Munților Apuseni, noi posibilități de dezvoltare, vechiul centru aurifer al agatîrșilor și al dacilor fiind angajat pe calea unui necontenit progres.

Da la Abrud drumul o ia spre Cîmpeni (12 km) pe parcursul căruia se ajunge la Gura Roșie, poarta Roșiei Montane, aflată puțin mai spre est și apoi la Cărpiniș.

De asemenea, tot din Abrud se poate porni spre Bucium, comuna cea mai întinsă a regiunii, iar de aici pe sub Detunata prin Mogoș și Ponor spre Rîmeți pentru a coborî prin Cheile Rîmeților la Teiuș.

Și pe un drum și pe altul amintirile istorice sînt tot atît de vii, impresionînd vizitatorul cu tot atîta stăruință ca și frumusețile naturii.

Cărpinișul este satul de naștere al lui Ion Oargă zis Cloșca, tovarășul nedespărțit al lui Horia, Cloșca fiind o poreclă populară (ca dealtfel și Horia), reprezentînd ideea de apărare. Cărpinișul este totodată locul unei îndelungi perioade de ședere a celuilalt mare răzvrătit, George Crișan, stabilit aici prin căsătorie. De la Cărpiniș pînă la Albac, satul lui Horia, nu e decît un pas, cei trei căpitani avînd astfel posibilitatea unor numeroase și îndelungate consfătuiri tainice. Ele vor fi fost mai dese îndeosebi în vara anului 1784, după întoarcerea lui Horia din ultima călătorie la Viena, rezultatul lor fiind deslănțuirea răscoalei, prin Crișan, la 31 octombrie.

La Cărpiniș se mai poate vedea și astăzi pe coasta Cloșceștilor ograda unde a fost casa lui Cloșca — iobag al statului — o casă de bîrne, în locul căreia s-a ridicat apoi mai tîrziu o altă construcție, proprietate a țăranului Iosif Găldău, cu un înalt acoperiș de dranițe. Casa cea veche, în care a copilărit și a trăit Cloșca, a fost construită de tatăl său în anul 1752, lucru consemnat pe una din grinzile clădirii. În anul răscoalei Cloșca, născut în 1747, avea 37 de ani, fiind cu 17 ani mai tînăr decît Horia, căruia îi era cu totul devotat și pe care îl însoțise în trei rînduri la Viena. Ca înfățișare, după descrierea făcută de autorități cu ocazia arestării, Cloșca era de statură mică, îndesat, bine făcut, față plină, brunetă, rotundă, păr castaniu închis, mustăți negre-roșcate, vorbea puțin peltic și umbla drept. La fire, după tradiție, se pare că era mai aprins decît Horia, mai expansiv, mai violent. Și totodată mai crud. Unii istorici vorbesc chiar de privirea sa de tigru. Nu cruța și nu voia să cruțe pe nimeni. În răscoală a fost însoțit de fratele său Teodor Oargă și de nepotul Vasile Sgîrciu. Astăzi la Cărpiniș amintirea lui Cloșca e

reprezentată prin monumentul așezat în fața fostei sale case, în piatra căruia sînt gravate următoarele cuvinte:

În acest loc a fost
casa în care a trăit
Ioan Oargă zis Cloșca
tovarăș de luptă al lui
Horia și Crișan în marea
răscoală a iobagilor din
Transilvania de la 1784,
tras pe roată la Alba
Iulia în februarie 1785.
Glorie eternă martirilor neamului.

În sat se găsește, de asemenea, și un bust al lui Cloșca, pe soclul căruia pionierii din Cărpiniș depun adeseori buchete și cununi de flori.

George Crișan, iobag al statului, ca și Cloșca, purta numele bunicului său, Giurgiu, dar fiind născut în satul Vaca (azi Crișan), de lîngă Țebea, pe Criș, căpătase numele de Crișan. În 1784 avea 52 de ani, deci apropiat de vîrsta lui Horia. În tinerețe fusese soldat în regimentul contelui Francisc Gyulai — regiment alcătuit aproape numai din români — de unde se întorsese cu unele cunoștințe și deprinderi militare, pe care va căuta să le aplice în timpul răscoalei. Despre Crișan se crede că ar fi frecventat chiar și cursurile școlii din Abrud. Era o fire independentă și energică. N. Densușianu, cercetînd izvoarele timpului, îl descrie ca fiind un „țăran înfocat, resolut, sever și superb, cu un exterior frumos și impunător"[1]. Era cu mult mai înverșunat decît Horia și Cloșca, și el, prin adunarea de la Mesteacăn, a aprins focul răscoalei.

Cărpinișul cu drept cuvînt se poate numi astfel satul căpitanilor.

Istoricul sat a fost la un moment dat chiar un centru de viață culturală și literară moțească, deoarece aici a apărut la 1 ianuarie 1886 publicația bilunară *Foișoara pentru răspîndirea cunoștințelor folositoare și a iubirii de carte între popor.* Redactorul ei preotul Grigore Sima a lui Ion, s-a născut în 1856 în Cărpiniș, fiind unul din colaboratorii apreciați ai marilor periodice *Familia* (Oradea), *Tri-*

---

[1] N. Densușianu, ***op. cit.*, p. 14.**

buna (Sibiu) și chiar a *Convorbirilor literare* (București), în paginile cărora publica culegeri folclorice din Țara Moților, nuvele și povestiri izbutind să se impună ca un scriitor de seamă.

Principalele sale scrieri — *Voinic de teiu, Busuioc și măgheran, Petru voinicul, Teiu legănat, Vlad și Catrina, D-ale lui Păcală, Vorbe pentru înțelepciunea în viață* — au apărut în coloanele *Familiei*, ale *Tribunei* și în *Biblioteca poporală a Tribunei*. În poveștile și povestirile sale Grigore Sima a lui Ion a întrețesut, în genul lui Creangă, dar fără talentul acestuia, numeroase expresii și proverbe moțești, înregistrînd totodată și peisajul locului.

Pentru activitatea de la „Foișoara" Sima a obținut colaborarea folcloristului Ion Pop Reteganul, care funcționase ca învățător în Bucium-Seașa, a unor preoți și învățători din regiune, îndrăgostiți de literatura populară și preocupați de ridicarea poporului. Publicația n-a avut o viață prea îndelungată, încetîndu-și apariția după 6 luni (15 iunie 1886), dar tabla cu numele ei a rămas multă vreme atîrnată pe peretele casei fostului redactor, care era așezată cu fața la drum. La o întrebare a tînărului Alexandru Ciura asupra motivului menținerii ei și după ce publicația a apus, Sima i-a răspuns cu mult aplomb: — „Las să stea, să știe lumea care trece pe aici că și într-un sat uitat de Dumnezeu încă se face literatură românească!" Sima a decedat în anul 1907, „Foișoara" lui — care se tipărise la Sibiu — fiind prima publicație românească apărută în Munții Apuseni[1].

Și casa fostei redacții a „Foișoarei", în care a locuit entuziastul cărturar moț, a fost cinstită cu o placă ce atrage atenția trecătorilor, așa cum își dorise scriitorul, arătînd că:

Aici a fost casa în
care a locuit și a redactat
gazeta „Foișoara" folclo-
ristul Grigore Sima
al lui Ion
1856–1907.

---

[1] Vezi asupra vieții și activității sale: I. Bratu, *Gr. Sima a lui Ion* în „Luceafărul", 1908, nr. 3, p. 51; Al. Ciura, *Grigore Sima a lui Ioan*, în „Scrieri alese", București, 1966, p. 266–269; I. Breazu, *Literatura Tribunei*, București, 1936, p. 75–76.

Grigore Sima al lui Ion e înmormîntat, după cuviință, în grădina bisericii.

Am dat prioritate prezentării Cărpinișului pentru a putea evoca încă o dată figurile martirilor răscoalei, în atmosfera propriului lor sat, precum și activitatea literară a lui Grigore Sima, dar în același timp pentru a ne angaja mai îndelung pe drumeagul care ne duce, de-a lungul văii Roșia, spre Roșia Montană, de la poalele munților Rotunda (1176 m), Cetatea (1004 m), Cîrnicul Mare (1071 m), Farina (1040 m), Visul (1270 m), Comuna — numită după valea cu același nume, a cărei culoare roșie cărămizie e determinată de rocile roșcate de sub care izvorăște — e alcătuită astăzi din 16 sate, printre care se află și Cărpinișul. Vechimea ei este tot atît de mare ca și a Abrudului — romanii dînd exploatării dacice de la Roșia numele de Albunnus Major — pe teritoriul ei descoperindu-se faimoasele table cerate amintite în paginile anterioare.

La Roșia a lucrat una din cele mai importante colonii de mineri. Prin veacuri ea a împărtășit mereu soarta Abrudului, aducîndu-și totodată contribuția la toate marile frămîntări ale timpului. Tăria și importanța ei au fost determinate de filoanele de aur smulse cu aprigă muncă stîncilor, precum și de șteampurile mișcate de apă pentru a sfărîma minereul intrat sub ciocanele lor. La un moment dat, pe valea Roșiei existau peste 300 de steampuri, care au funcționat pînă tîrziu. Nicăieri munții n-au fost mai cumplit scotociți ca aici, goana după aur manifestîndu-se cu o adevărată ferocitate. Zeci de galerii au fost săpate pînă în inima munților, slăbindu-le pe încetul rezistența și, în cele din urmă, determinînd surparea unora dintre ei. Așa s-au format „cetățile" de la Roșia, declarate azi monumente ale naturii, în care din vechii munți de piatră, centrul prăbușindu-se, n-au mai rămas decît pereții exteriori, iar deschiderile galeriilor s-au transformat în ferestre. Peisajul e captivant. Frumusețea lui sporește și prin adausul tăurilor (lacurilor) create în apropiere pentru a asigura rezerva de apă necesară steampurilor. Muncile, ca pretutindeni în Munții Apuseni, au fost grele și în secolul al XVIII-lea ele au devenit tot mai

apăsătoare, roșienii ca și ceilalți moți fiind declarați iobagi ai statului. Protestele și revendicările lor au fost aduse adeseori la cunoștința autorităților și a împăratului, dar soarta le-a rămas aceeași. Climatul potrivit unei răscoale s-a creat astfel de la sine, roșienii îmbrățișînd cu însuflețire și energie mișcarea de la 1784.

La 7 noiembrie, au intrat în Roșia — așteptați de toți iobagii — răsculații de sub conducerea lui Cloșca, nobilii locului și funcționarii căutîndu-și scăparea în mina de aur a lui Pavel Lörincz. Casele lor au fost devastate. Pentru a-i convinge să părăsească mina, răsculații i-au amenințat că o vor umple cu paie și îi vor da foc. Singura condiție ce li s-a pus a fost aceea de a trece la religia ortodoxă, prin aceasta, în naivitatea iobagilor, devenind și ei români. Înspăimîntați de amenințarea cu focul, toți cei ascunși în mină, în frunte cu proprietarul ei, au declarat că sînt gata să primească botezul ortodox, lucru pe care, prin preoții locali, l-au și făcut. Aceasta nu i-a împiedicat însă ca îndată după înfrîngerea răscoalei să se îndrepte cu ferocitate împotriva iobagilor.

La 1848 Roșia a fost unul din principalele nuclee ale revoluției, protopopul ei, Simion Balint, fiind, alături de Avram Iancu, un prefect pe cît de însuflețit, tot pe atît și de destoinic. Lui și tribunilor săi i-a fost încredințată apărarea văii Arieșului și prin ea a Cîmpenilor unde se afla, în frunte cu Iancu, statul major al revoluției românești. Desfășurarea luptelor din această zonă va fi înfățișată în paginile următoare.

„Popa Balint", care a trăit pînă la 1880, a fost una din cele mai impunătoare personalități ale Munților Apuseni, vrednicia sa dovedindu-se deopotrivă atît în sectorul patriotic politic, cît și în cel cultural-economic.

Numele lui Balint figurează pe actul de întemeiere al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român" fiind totodată unul din susținătorii tuturor mișcărilor patriotice și artistice din regiunea Abrudului. Mormîntul său se poate vedea și astăzi în cimitirul bisericii din Roșia, avînd la căpătîi un monument de marmură albcenușie, ridicat de urmașii săi pe care s-a gravat următoarea inscripție:

În memoria
mult iubitului nostru soț, tată și bunic
Simion Cav. de Balinth
preot gr. cat. în Roșia de Munte
protopop al tractului Roșia etc.
Născut în Copand la 30. IX. 1810
+16.IV.1880.

Mai tîrziu unul din istoricii revoluției de la 1848, Nerva Hodoș, avea să-i dedice o însuflețită și documentată biografie[1].

Revoluția de la 1848 a adus, ca o consecință a luptei poporului, desființarea iobăgiei și a nedreptelor rînduieli feudale, dar viața minerilor de la Roșia și din alte locuri a rămas tot grea, iar condițiile de muncă, descrise de Geo Bogza în 1935 cu atîta încrîncenare, erau în mare parte aceleași.

Schimbarea lor se va produce abia în anii construcției socialiste.

Roșia a dat culturii române și trei scriitori cărturari, toți trei fiind nepoții lui Simion Balint, prin fiica sa Ana căsătorită cu Iosif Hodoș. Primul dintre ei a fost Enea Hodoș (1858–1945), pedagog de seamă, folclorist și istoric literar, membru corespondent al Academiei Române. Una din principalele sale scrieri a fost volumul intitulat *Din corespondența lui Simion Bărnuțiu și a contemporanilor săi* (Sibiu, 1944), prin care s-au dat publicității numeroase documente și scrisori emanate de la revoluționarii pașoptiști: Simion Bărnuțiu, George Barițiu, A. T. Laurian, Al. Papiu-Ilarian, Simion Balint și alții. Al doilea scriitor născut la Roșia a fost Alexandru Hodoș, cunoscut sub pseudonimul Ion Gorun (1863–1929). Poet, prozator și traducător, Gorun, emigrat la București, a fost unul din prietenii apropiați ai lui I. Slavici, George Coșbuc, Al. Vlahuță, Ilarie Chendi, unindu-și activitatea literară cu a acestora. Pentru volumele sale de povestiri și nuvele – *Alb și negru* (1902), *Robinson în Țara Românească* (1904), *Taina a șasea* (1905), *Lume necăjită* (1911), *Obraze și măști* (1922)

---

[1] Nerva Hodoș, *Simion Balint, Viața și luptele lui în Munții Apuseni ai Ardealului la 1848–1849*, București, 1914.

– i s-a acordat în anul 1926 premiul național de literatură[1]. A tradus capodopera lui Goethe: *Faust* (1906).

Al treilea „roșian" scriitor, Nerva Hodoș (1869–1913), stabilit și el la București, a avut o largă contribuție la elaborarea *Bibliografiei vechi românești*, a lucrării *Publicații periodice românești* (1911) și a publicat prima ediție din *Postumele* lui Eminescu (1902), prin care s-au pus bazele cercetării acestei părți a operei lui Eminescu.

Adăugăm că soția lui Ion Gorun, moață și ea – cunoscută ca scriitoare sub numele de Constanța Hodoș (1860–1934) – s-a remarcat printr-o stăruitoare activitate literară, fiind autoarea scrierilor inspirate din istoria și viața moților: *Aur*, dramă (1903), jucată pe scena Teatrului Național din București, *Martirii*, roman (1909) și altele.

Fiul lor, Alexandru A. Hodoș, publicist cu îndelungată și apreciată activitate, a scris romanul închinat lui Avram Iancu, *Flăcări pe culmi* (1972).

O adevărată dinastie de scriitori moți!
Duhul Roșiei nu i-a părăsit niciodată.

La Roșia și-au trăit copilăria și două femei care prin personalitatea lor au izbutit să-și cucerească un loc în istoria literaturii române. Prima este Iulia Falciu, soția marelui polihistor B. P. Hasdeu, care a cules de aici folclor pentru învățatul filolog și i-a tălmăcit pentru lucrările sale numeroase studii din limba maghiară. Datorită soției sale Hasdeu a întreprins mai multe călătorii în Munții Apuseni, care l-au pus în contact cu viața și istoria moților al căror admirator a devenit. Recunoștința pe care Hasdeu a avut-o față de soția sa, a fost mărturisită printr-un discurs intitulat *O nevastă româncă din Ardeal*, rostit la moartea acesteia (2 iulie 1902) în fața Academiei Române, discurs prin care făcînd elogiul celei dispărute, a făcut totodată și elogiul populației românești din Munții Apuseni. „Moții și oltenii – a afirmat cu această ocazie B. P. Hasdeu – sînt elementul românesc cel mai viteaz"[2].

---

[1] Vezi I. Breazu, *Ion Gorun*, în „Povestitori ardeleni și bănățeni pînă la Unire" (antologie), Cluj, 1937, p. 300–304.

[2] B. P. Hasdeu, *O nevastă româncă* . . ., București, 1903, p. 100.

Moții s-au arătat și ei sensibili față de amintirea și aprecierile lui Hasdeu, gravînd pe casa în care a văzut lumina zilei soția sa o placă cu inscripția de mai jos:

În această casă
s-a născut și a copilărit
Iulia Falciu devotata soție
a lui Bogdan Petriceicu Hasdeu
și mama genialei
poete Iulia Hasdeu
(1840–1902).

O placă asemănătoare s-a pus și pe casa în care și-a petrecut tinerețea scriitoarea Maria Botiș Ciobanu, autoarea volumelor *Poezii* (1905, 1927) și *Țara Moților – legende și credințe* (1928), acestea din urmă fiind de o rară originalitate și autenticitate moțească.[1]

Inscripția e următoarea:

În această casă
a trăit în tinerețe
Maria Botiș Ciobanu
1866–1950
nepoata tribunului
George Gritta.

●

De la Abrud la o distanță de 8 km pe valea Buciumului și a Abrudului Mic (Abruzelul) se întinde spre stînca legendarei Detunata lunga colonie de sate a comunei Bucium – 30 la număr – cele mai cunoscute din ele fiind Bucium-Sat, Bucium Cerbu, Bucium Seașa, Bucium Isbita, Bucium Muntari, Bucium Poeni.

Ca un fundal măreț în partea de nord-est se ridică în zare culmile Botești, a Vulcanului, a Corabiei și a Negrilesei acoperite cu păduri de brad.

Marea atracție turistică a regiunii o exercită însă Detunata, sau mai exact spus Detunatele, căci e vorba de două stînci detunate – *Detunata goală* (1168 m) fără vegetație și *Detunata flocoasă* (1265 m), împădurită – amîndouă, sub forma unor cocoașe uriașe, aflîndu-se în apro-

[1] A se vedea și noua ediție *Crăiasa codrului, povestiri, versuri, legende, povești*, Timișoara, 1976 (Prefață G. Nistor).

pierea localității Bucium-Sat urcarea făcîndu-se însă prin Bucium Seașa. Coloanele de bazalt vulcanic din care sînt alcătuite, cu aspect prismatic, înălțate drept în sus sau ușor curbate spre Bucium Seașa au făcut de mult ca ele să fie comparate cu o uriașă orgă de piatră rar întîlnită în Europa. Caracterul vertical al poziției lor le face ca din apropiere să pară și mai înalte, iar odată urcat pe crestele lor să ți se deschidă în fața ochilor un vast orizont în care deslușești în zare profilurile Muntelui Găina, Muntelui Mare, Negrilesei, Vulcanului.

Panorama e într-adevăr superbă.

Semeția și aspectul lor monumental au făcut ca din vremuri imemoriale fantezia poporului să le învăluie într-o palpitantă legendă. Cele două Detunate n-ar fi astfel decît două morminte, unul al unei zîne, de o neasemuită frumusețe, iar celălalt al unui fiu al căpeteniei locale a uriașilor, care se îndrăgostise de zînă. Între neamul zînelor și al uriașilor era de veacuri o luptă înverșunată și neîntreruptă. Fiul cade însă în ispita dragostei, iar tatăl său, surprinzîndu-i, străpunge zîna cu spada și o ucide sub ochii îngroziți ai flăcăului. Înnebunit de durere și mînie, acesta se repede și el asupra bătrînului curmîndu-i zilele. În acel moment se dezlănțuie însă mînia cerului, fulgerele despică pămîntul, iar din adîncimile oarbe se ridică tumultuos două stînci uriașe care simbolizează mormintele celor doi îndrăgostiți pierduți.

Legenda Detunatei, ca și a Retezatului, și-a găsit de mult locul în numeroase culegeri și antologii de folclor.

Buciumele ca și Roșia s-au dezvoltat din punct de vedere minier paralel cu Abrudul, unite uneori în același sistem de administrație și exploatare, tinzînd însă mereu la o conducere proprie.

Iobăgia le-a izbit însă crunt și le-a încătușat toate puterile de viață. Spre deosebire de alte sate, în Bucium s-a constituit însă, cu ajutorul administrației, și o pătură de țărani mai avută, care la 1784 s-a arătat potrivnică răscoalei lui Horia și a căutat chiar, într-un moment în care acesta venise la Bucium însoțit abia de cîțiva din devotații săi (8 noiembrie), să-l prindă și să-l predea autorităților din Zlatna. Temerara și nevolnica încercare a fost însă zdrobită de căpitanul local al răscoalei, Ionuț Dandea, care,

aflînd de prinderea lui Horia, a mobilizat satul, eliberînd pe primul căpitan, a incendiat casa în care acesta fusese reținut timp de o noapte, sancționînd drastic uneltele administrației feudale.

Deși concomitent cu condamnarea lui Horia prin procesul de la Alba Iulia (ianuarie–februarie 1785) au fost condamnați la pedepse cumplite și numeroși buciumani, totuși setea lor de dreptate și energia combativă n-au putut fi înfrînte. La începutul secolului al XIX-lea, copleșiți de apăsările iobagiale, din an în an tot mai grele, au adresat noi proteste și cereri Curții din Viena pentru a li se ușura situația. Memoriile înaintate Curții în anii 1810, 1812, 1813 și 1817 – acesta fiind predat direct împăratului Francisc I cu ocazia vizitei sale la Roșia – au fost semnate pe lîngă delegații Buciumului și de către reprezentanții iobagilor din Abrud Sat și Cărpiniș. Cele trei localități vor duce de acum înainte o luptă comună pentru cîștigarea drepturilor lor. În 1819, la începutul lunii octombrie, iobagii din Bucium Poeni au hotărît să refuze executarea prestațiilor și corvezilor la care erau supuși, exemplul lor fiind urmat și de cei din Bucium Sat și Cărpiniș. În discuțiile purtate de autorități cu iobagii din Poeni și Cărpiniș, ai căror delegați au fost arestați, aceștia au acceptat să continue executarea muncilor la care erau obligați pînă la rezolvarea cererilor lor, ceea ce însemna la Sfîntu Așteaptă, în timp ce buciumanii din sat au rămas neclintiți pe pozițiile lor. În raportul înaintat de vicecomitele Grigore Tövissy din Zlatna contelui Haller la 9 noiembrie, acesta s-a văzut silit să precizeze că n-a putut să înduplece pe buciumani la ascultare. „Rezistența – afirma Tövissy – nu pornește numai de la unul sau doi, ci de la o întreagă obște foarte populată și destul de cunoscută și pînă acum pentru nesupunerea ei"[1].

Amenințați cu intervenția armatei imperiale, care fusese fatală și răscoalei din 1784, și rămași singuri, buciumanii s-au văzut totuși siliți pînă la urmă să se supună așteptînd rezolvarea memoriilor înaintate.

---

[1] Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 201.

Dar cum rezolvarea așteptată n-a venit nici după 17 ani, în 1837, de acord cu iobagii din comunele menționate anterior, s-au ridicat din nou căutînd să pună în aplicare hotărîrea din 1819. În toate trei comunele iobagii au încetat muncile obligatorii, cerînd totodată prefectului comitatului, Nicolae Bánffy, să le admită trimiterea la Viena a unei noi delegații. Cererea le-a fost refuzată, iar o companie de infanterie, comandată de căpitanul Wieser, însoțită și de un pluton de husari secui, a primit ordinul de a ocupa comunele și a le obliga cu forța la îndeplinirea „datoriilor".

Pînă la Bucium Sat compania și husarii au înaintat în liniște, dar în marginea satului au fost întîmpinați de 200 de iobagi, în frunte cu Manase Cozma din Muntari, care le-au cerut să se oprească, muncile la care erau ei supuși fiind în afara legii. Iobagii, neînarmați, au fost înconjurați însă de soldați, arestați cu toții și schingiuiți în mod barbar. Cazna lor — scrie un istoric maghiar — a ținut 5 zile[1]. Soldații le-au mîncat totodată 50 de vite și i-au jefuit de toți banii pe care îi aveau.

În aceste condiții, nu este greu de înțeles că iobagii din celelalte două comune au fost siliți să se supună, 82 dintre ei fiind arestați și transportați în închisoarea de la Aiud.

Liniștea în cele trei comune era restabilită, dar procesul dintre asupriți și asupritori își va urma cursul.

În deceniul premergător revoluției de la 1848 lupta buciumanilor pentru dreptele lor revendicări a fost condusă de Ecaterina Varga, o femeie în vîrstă de 40 de ani — originară din județul Tîrnava Mare — care deși străină atît de neamul cît și de satele acestor iobagi, în semn de solidarizare cu lupta lor, s-a stabilit în Bucium Poeni, de unde, prin noi petiții și memorii, va conduce acțiunea pentru satisfacerea doleanțelor iobagilor din cele trei comune. Ecaterina Vaarga se va fi cunoscut cu buciumanii, fie pe coridoarele judecătoriei din Aiud, unde avusese niște procese pentru o proprietate a ei, fie pe drumurile

---

[1] Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 251.

de ducere sau întoarcere de la Viena, pe care le bătuse și ea, timp de cîțiva ani, așteptînd — tot atît de zadarnic ca și buciumanii — dreptatea împăratului.

La sfîrșitul anului 1840 Ecaterina se stabilise la Bucium Poeni, iar în anul următor la 14 ianuarie înainta împăratului Ferdinand I primul memoriu în numele comunelor amintite. Considerată de unii ca o aventurieră și o înșelătoare, iar de alții ca o luptătoare îndrăzneață și sinceră, Ecaterina Varga va rămîne la Bucium timp de aproape 7 ani, îndemnînd necontenit la luptă pe buciumani și intervenind la toate forurile — deși fără succes — pentru drepturile lor. În ochii autorităților ea nu era însă decît o instigatoare periculoasă, încercîndu-se adeseori capturarea ei.

Buciumanii, care au numit-o „Catarina doamna noastră", au iubit-o însă și au apărat-o cu îndîrjire împotriva tuturor acestor tentative. Fără a se lăsa intimidată de amenințările autorităților, Catarina și-a continuat lupta menținînd astfel la ordinea zilei situația grea a iobagilor și îndemnîndu-i necontenit pe aceștia la rezistență. Pe măsură ce lupta între iobagi și autorități se întețea, creștea însă și numărul celor arestați, iobagii arătîndu-se din ce în ce mai recalcitranți față de ordinele administrației. Cum prin justiția timpului — o justiție exclusiv în mîinile nobililor — nu erau speranțe de a se rezolva doleanțele iobăgești, acțiunea Catarinei Varga, care nu avea altă putere decît aceea a invocării dreptății iobagilor, a sfîrșit prin a ajunge într-un impas. Pentru ceea ce doreau iobagii din cele trei comune, și pentru ceea ce în mod sincer dorea ea însăși, era însă nevoie de mai mult decît puterea ei, și lucrurile, așa cum avea să se vadă mai tîrziu, nu tindeau decît spre o revoluție generală.

Profitînd de acest impas, dornic totodată să-și atragă bunăvoința guvernului și să evite alte arestări ale iobagilor, Șaguna a îndrăznit în decursul lunii ianuarie 1847 să urce pînă la Abrud și în satele buciumane și printr-un act de forță să o ridice pe neașteptate din mijlocul iobagilor din Bucium Izbita în ziua de 17 ianuarie predînd-o autorităților.

Asupra Ecaterinei Varga s-au scris numeroase comentarii istorice[1] și chiar o monografie[2], fără totuși ca misterul vieții ei, din cauza polemicilor, să fie pe deplin înțeles.

Scriitorul moț Vlaicu Bîrna i-a consacrat în anul 1960 un duios roman, cu o bază istorică puțin adîncită însă, intitulat *Catarina Varga*.

În primăvara anului 1848 cînd tulnicele de pe Detunata vor răsuna peste munți și văi chemînd pe moți la o nouă răsmeriță, buciumanii, abrudenii și cărpinișenii vor fi printre cei dintîi care vor alerga sub steagurile lui Iancu, continuînd astfel în mod firesc răscoalele, pentru ei rămase neîncheiate, din 1784, 1819, 1837 și pe cele dintre anii 1841–1847.

În toate marile lupte care s-au dat în 1848–1849 pentru apărarea văii Arieșului, a Cîmpenilor, a Abrudului, a Bradului, ei vor fi de față, lăncile lor răzbunînd veacuri de apăsare și umilință.

Ca și Cărpinișul, Buciumul a avut și el în deceniile ulterioare revoluției cîteva momente de importanță și semnificație literară. Ele au fost determinate de prezența în aceste locuri, primul ca învățător iar al doilea ca preot, a scriitorului Ion Pop Reteganul, cunoscutul folclorist și a prozatorului Ion Agârbiceanu, care au închinat o parte din scrierile lor vieții moților din Bucium, din Roșia și din Abrud.

Ioan Pop Reteganul (1835–1905) a fost numit la Bucium Seașa, „în munții lui Horia și Iancu" după precizările din autobiografia sa, în toamna anului 1882, și avea să stea aici timp de trei ani. Ca și în alte sate prin care a peregrinat vreme de 20 de ani, Ioan Pop Reteganul a urmărit și la Bucium datinele și creațiile literare ale poporului. O parte din baladele, cîntecele și strigăturile culese din acest sat și din satele vecine au fost publicate în volumul *Trandafiri și viorele* (1884) pe care l-a întocmit

---

[1] Vezi Nicolae Popeea, *Memoriul Arhiepiscopului și Mitropolitului Andrei Șaguna*, I, Sibiu, 1889, p. 7; G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889, p. 662; I. Lupaș, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, Sibiu, ed. II, 1911, p. 45; Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, p. 261 și urm.

[2] Victor Erdély (Arádi), *Catarina doamna noastră*, Budapesta, 1913; traducerea românească, Cluj, 1928.

chiar acolo. Ca adunate din Bucium Seașa, Reteganul notează cîntecele bătrînești *Turturica și Stoinicel viteazul* – mai multă autenticitate locală avînd acesta din urmă – precum și unele doine și cîntece de jale. Reținem unul din aceste cîntece:

Mă tot mir codru de tine,
Primăvara-ntinerești,
Apoi toamna-mbătrînești,
Trece-o iarnă -și-nfrunzești;
Dar eu dac-oi bătrîni,
Nu mai pot întineri.

De la Bucium și Zlatna a cules și basmele *Trifon Hăbăneul*, în care a căutat să reproducă modul de pronunțare al buciumanilor și *Dreptatea și Strîmbătatea*, cuprinse în marea sa colecție de *Povești ardelenești* (1888).

Ee de mirare însă cum pasionatul folclorist nu s-a lăsat atras și de folclorul minerilor, care tocmai în această regiune, *așa cum avea* să se vadă mai tîrziu, e atît de bogat și de felurit[1].

Din amintirile anului 1848 Reteganul a urzit nuvela *Slaviana* – cea mai lungă dintre nuvelele lui – în care a înfățișat cîteva fragmente din marea epopee pașoptistă.

Ion Agârbiceanu (1882–1962) dorise mai întîi să fie numit paroh la Abrud, viața moților chemîndu-l încă din adolescență. Neputîndu-i-se da Abrudul, la 17 februarie 1906 a fost numit la Bucium Șeasa, avînd în subordinea sa și celelalte Buciume, socotite „filii". În primăvară avea să-și înceapă activitatea. De la Bucium Ion Agârbiceanu își va continua colaborarea cu neîncetată însuflețire la „Lucea-fărul" și la „Semănătorul" de la București și va începe totodată să colaboreze la „Viața Românească" de la Iași, apărută tocmai în acel an. Și tot aici avea să primească și vizita tinerilor redactori ai revistei „Ramuri" de la Craiova – C. S. Făgețel, D. Tomescu, N. Vulovici – care fă-

---

[1] Vezi Ion Iliescu, Ana Șoit, *Cîntece populare minerești*, București, 1969.

ceau o excursie prin Transilvania. Întîlnirea cu „oltenii" îl va determina să-și deschidă drum și spre revista de la Craiova.

Și iată cum la Bucium Șeasa, o comună din adîncul Munților Apuseni, se puteau întîlni pe masa unui preot principalele reviste românești care reprezentau curentul unității naționale.

La Bucium Șeasa Agârbiceanu a scris cîteva din cele mai apreciate nuvele ale sale — *Un răzvrătit*, *Fefeleaga*, *Luminița*, *Vîrvoara*, *Teleguț*, *Copilul Chivei* — adunate în volumul *În întuneric* (1910), precum și în noua ediție a primului său volum intitulat „De la țară" (1912). Tot aici își va aduna și materialul necesar pentru scrierea primului său roman *Arhanghelii* (1914) inspirat din viața proprietarilor de mine și a minerilor de la Bucium[1]. Aspectele și scenele din viața moților evocate de Ion Agârbiceanu sînt aspre ca și existența acestora, crude uneori, dar întotdeauna realiste.

Singura parte senină și însorită a vieții minerilor o reprezintă aspectele naturii, luncile și pădurile Munților, cărora și autorul le oferă un larg loc în scrierile sale.

Într-un interviu acordat la bătrînețe, scriitorul își amintea de foștii săi parohieri care erau „niște oameni închiși, niște oameni năcăjiți. Cît am stat patru ani în comuna Bucium Șeasa, eu n-am auzit niciodată într-o sară vrun flăcău trecînd pe stradă cîntînd și hăulind, cum știam pe flăcăii de la noi (din Cîmpia Ardealului, n.n.). Nici dumineca nu era joc, ca-ntre alte sate pe la noi la țară, nici o petrecanie nu era, așa că era o viață închisă de tot. Eu — mărturisește prozatorul — nu m-am gîndit atunci numai decît la sărăcia care era în sat, m-am gîndit pe urmă și la aceea, da m-am gîndit așa, că oamenii ăștia care trăiesc și muncesc sub pămînt, în minele de aur, ăștia nu pot să uite că acolo nu-i lumină, munca lor nu poate fi împreunată cu cîntec". O singură dată, preciza Agârbiceanu, se făcea și acolo o petrecere la Paști[2].

---

[1] Vezi Mircea Zaciu, *Ion Agârbiceanu*, București, 1972, p. 83–92, p. 113–119; vezi și Dimitrie Vatamaniuc, *Ion Agârbiceanu*, București, 1970.

[2] Manuscriptum, III, 1972, n. 3, p. 108. (Interviu publicat de Mircea Zaciu).

Viața minerilor buciumani era aceeași ca și cea din alte părți, ea fiind o viață trăită într-adevăr „în întuneric" și suferință.

●

De la Bucium, dacă n-ai luat-o mai înainte pe la Aiud sau Teiuș pentru a vedea cheile și mănăstirea, se poate porni spre Rîmeți (21 km). Drumul, ca și de la Abrud la Bucium, continuă a fi pitoresc, străjuit de păduri de brazi și desfășurat în serpentine. Întîlnești în cale Mogoșul cu minunate costume românești și cu o veche biserică. În 1784 a dat cei mai mulți căpitani de răscoală (vezi numele lor în Anexa I) numiți de Horia sau aleși de popor, ca și cel mai mare număr de căprari (idem Anexa I). Dar tot aici s-a săvîrșit și ignominia prinderii lui Crișan în noaptea de 30 ianuarie 1785 — la o lună după arestarea lui Horia și Cloșca — de către 9 țărani și gornici povățuiți de preoții din Cărpiniș (Moise Popa) și Sașa Lupșa (Simeon Popa). Odată cu Crișan au fost înaintați autorităților fiul și soția sa, arestați mai înainte.

Comuna Rîmeți, cunoscută de la începutul secolului al XV-lea, e formată din 13 sate, dintre care unul poartă numele de Valea Mănăstirei. Mănăstirea, așezată pe Valea Geoagiului, a fost zidită în zilele lui Matei Corvin (1486–1487), iar mai tîrziu a fost restaurată cu ajutorul lui Mihai Viteazul. Unul din antimisurile mănăstirii a fost dăruit de mitropolitul Teodosie de la București, în timpul lui Constantin Brîncoveanu. În 1762 a fost distrusă, ca și alte mănăstiri ortodoxe, de furia generalului Bucov, dar în 1792 a fost rezidită prin daniile poporului. La mănăstire a funcționat pînă la 1848 o școală de preoți și cantori și s-au adunat numeroase cărți de cult aduse de peste Carpați. Printre ele se menționează existența unui Mineu din 1756, precum și Mărgăritarele lui Zlataust (1762). Deși modestă, mănăstirea de la Rîmeți a fost și ea o verigă în lanțul unității naționale întreținînd necontenit legături cu mitropoliile de la Tîrgoviște și București[1].

---

[1] Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 53–62.

În apropiere de mănăstire se afla Cheile Rîmeţului, al căror defileu are o lungime de 3 km accidentat de numeroase peşteri, grote, bolţi. Printr-un efort de cîteva ore se poate ajunge pe Muntele Cetii (1234 m), care desparte Cheile Rîmeţilor de Cheile Intregalde, şi de unde se coboară în comuna Întregalde în apropiere de Alba Iulia. De la Alba Iulia atît cu trenul, cît şi cu maşina se poate merge la Zlatna.

ZLATNA

Străjuită de vîrful Dimbău (1371 m) din Munții Trascăului și Vîrful Breaza (1100) din Munții Metaliferi, Zlatna rivalizează în vechime și importanță cu Abrudul din apropiere, avînd același destin istoric și aceeași semnificație.

Numită de romani, care o moșteniseră de la daci, Ampelum (Auraria Minor) — după numele Ampoiului care își unește aici apele cu cele aduse de Izvorul Ampoiului — Zlatna, rostită și scrisă uneori de localnici și Zlagna, avea să rămînă în istorie, localitatea fiind considerată, ca și Abrudul, o localitate producătoare de aur.

În documentele evului mediu — timp în care a primit și privilegiul de oraș (1357) — poartă numele de Montana Zalathna, Slatna, Zalatana-Banya, Zalatna, Zalaukna[1], sub toate denumirile relevîndu-se cu persistență caracterul ei de oraș bogat în zăcăminte de aur, argint, pirită, mercur și alte minereuri.

În perioada romană exploatarea minelor de la Zlatna, în al căror perimetru intrau și satele învecinate, Vulcoi, Corabia, Trimpoaele, Valea Dosului, a fost foarte intensă, aici fiind instituit un „procurator aurarium" care avea în atribuțiile lui administrația generală a acestor mine. Cercetările arheologice au descoperit numele mai multor *procuratori* locali, printre care și al lui Caius Aurelius Salvianus, sub administrația căruia s-a construit un apeduct. Diferiți istorici, pornind de la unele tradiții locale, cred că în această perioadă regiunea și localitatea au fost vizitate și

---

[1] Coriolan Suciu, *Dicționar istoric*, II, p. 280.

de împăratul Septimius Sever (193–211), călătoria cezarului dînd naștere la două denumiri de izvoare: *Fîntîna străjii* și *Fîntîna craiului*[1].

Exploatarea minelor, fără a avea aceeași amploare, ca la Abrud, s-a continuat și în decursul migrației popoarelor, aurul Zlatnei constituind una din ispitele locului. După ocuparea Transilvaniei de către regii Ungariei, ea a devenit domeniu regal, fiind cedată apoi episcopiei romano-catolice de la Alba Iulia. Noii proprietari au adus aici coloniștii maghiari, germani și slovaci, cărora li s-a încredințat exploatarea minelor. Episcopia s-a arătat deosebit de lacomă față de veniturile minerilor, în 1417 obligînd pe toți minerii din oraș să plătească o taxă de 50 florini aur anual. În 1423 taxa s-a ridicat de la 50 la 60 florini. Populația românească autohtonă, deși condițiile ei de viață au devenit din ce în ce mai vitrege, și-a continuat însă existența, dedicată fiind vechilor îndeletniciri. „Printre locuitorii orașului Zlatna – scrie istoricul maghiar Tóth Zoltán – găsim din primele timpuri români"[2]. În anul 1424 s-a ridicat la Zlatna o biserică românească în stil gotic, care, după numeroase transformări, se menține pînă astăzi[3], pictura sa inițială fiind asemănătoare cu cea de la Densuș.

Istoricul și diplomatul german Georg Reicherstorfer – sas de origine – afirma în 1550, într-un memoriu către împăratul Ferdinand I, unde făcea o descriere a Transilvaniei, că Zlatna este un „oraș pe care îl locuiesc românii" și care încă din antichitate avea o mare importanță[4]. Locuirea Zlatnei de către români a fost confirmată la sfîrșitul secolului al XVI-lea și de către diplomatul italian Antonio Possevino în lucrarea sa *Transilvania*, în care afirma și el ca și Reicherstorfer că Zlatna este „locuită de români"[5].

Descriind minele din Transilvania, venețianul Giorgio Tomassi afirma în 1610 că minele de la Zlatna sînt „cele mai bogate", producînd „în parte aurul cel mai bun, vrednic a fi curățit prin foc"; aurul – releva Tomassi – mai

---

1 I. Rusu-Abrudeanu, *Moții*, p. 150.
2 Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 18.
3 I. Rusu-Abrudeanu, *Moții*, p. 183.
4 *Călători streini* . . ., I, p. 222.
5 Idem . . ., II, p. 551.

provine și din apa rîurilor care, trecute cu meșteșug prin postavuri grosolane, își lasă acolo nisipul cel prețios"[1].

Urmele civilizației romane încrustate în pămîntul Zlatnei și al satelor din jur — în care pulsează o puternică viață românească — sînt foarte bogate și variate, și ele au atras la începutul secolului al XVII-lea atenția și admirația poetului german, originar din Silezia, Martin Opitz, care a închinat Zlatnei un strălucit poem intitulat: *Zlatna oder gedickte von Ruhe des gemüthes (Zlatna sau poezii despre pacea spiritului)*. Opitz funcționase doi ani ca profesor la Colegiul reformat din Alba Iulia (1622–1623), timp în care a făcut numeroase excursii în localitățile din regiunea învecinată, cea care l-a atras mai mult fiind Zlatna.

În poemul său, Opitz care scrisese și o lucrare științifică intitulată *Dacia antiqua* din nefericire pierdută, evocă cu multă însuflețire viața romanilor și apoi a urmașilor lor românii, notînd cu toponimicele lor românești diferite localități.

Poemul Zlatnei care mai tîrziu avea să fie tradus de George Coșbuc și în limba română[2], datorită elogiului adus de poet limbii și virtuților poporului român, a fost un adevărat poem consacrat românilor din Transilvania și luptei lor pentru libertate. Surprins de accentele latine ale limbii române, de frumusețea dansurilor și cîntecelor românești, Opitz exclamă:

„. . . limba voastră prin timp s-a străcurat
Întreagă-ncît, cu dreptul, e lucru de mirat.
Italia chiar este departe de trupină
Și-ntocmai Esperida și Galia vecină
Pe cît de puțin ele cu Roma se unesc,
Pe-atît de mult unit e poporul românesc
În fiece colibă cu paie-acoperită
Un sînge nobil spune că limba moștenită
Și azi e tot aceeași, că datinele sînt
Păstrate cu credință, c-al vostru-îmbrăcămînt,
Și jocul chiar, e martor c-aveți trupină veche,

---

[1] *Călători streini . . .*, III, p. 670.

[2] Vezi *Zlatna* în ziarul „Tribuna", Sibiu, 1885, nr. 107–113; vezi și Elie Dăianu, *Poetul Martin Opitz și românii, după poemul său Zlatna* în „Timpul", București, 1944, 23 ianuarie.

Un joc care-n frumusețe abia-și află pereche.
Da, musa Terpsichore pe voi mai mult
În lume vă iubește: Mai mult ca ori pe cine!
Voi cînd atingeți coarda cîntînd o doină-mi vine
Să cred, că însuși Phoebus vă inspiră de muzică
Purtînd a voastre brațe și degetele iuți.
Prin asta și prin multe talente și virtuți,
Românul excelează!
Un suflet verde, nobil nu poate ca să piară,
Din contră, el devine viteaz și renumit!"

Satele din jurul Zlatnei vizitate de Opitz la începutul secolului al XVII-lea, iar mai tîrziu de alți călători, erau sate de mocani ai căror locuitori se îmbrăcau cu țundre și sumane albe și care, spre deosebire de moți, se îndeletniceau mai intens cu agricultura. Aparțin mocănimii satele de la vărsarea Ampoiței în Ampoi pînă la Valea Dorului și Trimpoaie așezate într-o regiune de deal-munte[1].

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea condițiile de viață ale țăranilor și minerilor de pe domeniul Zlatnei s-au înrăutățit din ce în ce mai mult, majoritatea populației fiind iobăgită.

În 1760 Zlatna a fost unul din principalele centre ale răscoalei călugărului Sofronie din Cioara, care, deși se răsculase din motive religioase — împotrivirea față de catolicizarea forțată — ținea totuși să anunțe, pentru a-și spori numărul aderenților, că despărțirea de catolicism va fi urmată de desființarea iobăgiei, lupta pentru ortodoxie însemnînd lupta pentru libertate[2].

Pentru a se apăra de cumplita spoliere la care erau supuși, locuitorii domeniului au înaintat mai multe memorii autorităților locale și guvernului de la Sibiu, fără a obține însă răspunsul așteptat. În 1779, prin Horia și Cloșca, ele au fost aduse și la cunoștința împăratului. Vorbind în numele comunelor de pe domeniul Zlatnei,

---

[1] I. Chelcea, *Cercetări etnografice în bazinul Zlatnei și Valea Ampoiului. Mocanii*, în „Apulum", V, 1964, p. 451–477.

[2] Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 149.

ca și al altor comune din Munții Apuseni, Horia a arătat împăratului că acestor țărani:

– Li s-au luat păşunile din păduri;

– Că pămîntul lor fiind puțin fertil nu-i poate hrăni;

– Că administrația minelor îi obligă să transporte la topitoriile din Zlatna 3000 de stînjeni de lemne în loc de 800 cît se transporta pînă atunci;

– Insuficienta retribuție de abia 30 creițari pentru tăierea unui stînjen de lemne care necesită 9 zile de muncă – muncă făcută uneori la mari distanțe de casă – în timp ce pentru nevoile vieții lor sînt nevoiți să cheltuiască 6 creițari zilnic;

– Abuzul de a se scoate la tăiatul lemnelor cîte 200–250 oameni odată, fără a se ține seama de nevoile proprii lor gospodării, care rămîneau exclusiv în seama bătrînilor și a copiilor;

– Scoaterea la săpat de șanțuri la distanță de două zile fără remunerație și fără alimente;

– Obligația de a transporta din Ungaria 130 cîble de orz pentru berăria de la Galați (un sat din apropierea Zlatnei), ceea ce le ia 12 zile de muncă;

– Jecmănirea la care erau supuși de către autorități și de propriii lor juzi;

– Interzicerea de a tăia lemne din pădurile domeniului pentru grinzi, scînduri și alte obiecte din lemn cu care mai înainte făceau negoț pentru a putea trăi, acum fiind obligați să le cumpere.

Memoriul lui Horia se încheia cu precizarea că „dacă îndrăznesc să se plîngă slujbașilor lor, îi așteaptă pușcăria, bătaia și amenda“[1].

Cum în urma audienței situația nu s-a schimbat, Horia va reveni în 1780 și 1782, ea formînd obiectul stăruințelor sale și în audiența de la 10 aprilie 1784, care avea să fie ultima.

Dispozițiile așteptate de Horia și de ortacii săi neproducîndu-se nici acum, la 31 octombrie 1784 a izbucnit răscoala cu înfricoșatele ei urmări. Zlatna a fost atacată în ziua de 6 noiembrie, sancțiunile iobagilor conduși aici

---

[1] Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 130–131.

de însuși fiul lui Horia, căpitanul cel tînăr, fiind ca și pe Valea Ampoiului, tot atît de drastice ca și în alte părți.

La 5 februarie 1785 — într-o zi de tîrg săptămînal — Zlatna a fost scena de răsplătire a celor care, ademeniți de premiul de 300 de galbeni fixat pentru fiecare căpitan, au pus la cale și executat prinderea lui Horia și a lui Cloșca. Sinistrul premiu s-a acordat în mijlocul unei festivități la care au fost obligați să ia parte în primul rînd țăranii de pe domeniile Zlatnei, care participaseră și ei la răscoală, precum și numeroși alții din județele Albei, Hunedoarei, Zarandului și Cetății de Piatră.

Festivitatea a fost prezidată de comisarul guvernamental Mihail Brukenthal, care a venit însoțit de o companie de ostași. Galbenii trădării au fost puși în trei farfurii de argint și așezați pe o masă pentru a fi văzuți de toți asistenții. Elogiul trădătorilor l-a făcut în mod public comisarul Brukenthal, care i-a invitat pe toți șapte, în frunte cu Nuțu Matiescu, să apară pe estrada ridicată în mijlocul pieții. Fiecăruia i s-a înmînat apoi suma trădării precum și o diplomă prin care erau eliberați din situația de iobagi și scutiți de orice fel de sarcini de această natură. Pentru fiecare dintre trădători s-a dat ordin gornișt ilor militari să ridice goarnele și să sune din ele în chip de „onor". Ultimul chemat pentru a fi premiat a fost protopopul Iosif Adamovici, care a îndemnat pe cîțiva din credincioșii săi să prindă și să predea autorităților pe căprarul Ursu Uibaru, unul din cei mai devotați tovarăși ai lui Horia executat la Alba Iulia în ziua de 25 noiembrie. Premiul pentru acesta a fost de 100 galbeni, din care protopopul a primit 30, restul fiind atribuit uneltelor sale.

Cu toate că trompetele și țimbalele au intervenit destul de des, totuși solemnitatea a avut un caracter lugubru, fiindcă nimeni nu putea uita că în timp ce Nuțu Matiescu și ai lui primeu 600 galbeni de aur, Horia și Cloșca erau ținuți în lanțuri în cetatea Alba Iulia unde aveau să fie executați la sfîrșitul lunii.

Trădătorii și urmașii lor nu s-au bucurat însă timp prea îndelungat de avantajele primite, fiindcă în 1816 ei au fost chemați în fața tribunalului excepțional din Cluj, înființat pentru cercetarea domeniilor coroanei înstrăinate în chip ilegal de către stăpînii acestora, și obli-

gați să execute toate serviciile iobăgești de care fuseseră scutiți și să plătească — după pămînturile ce stăpîneau — dijmele și taxele impuse iobagilor.

„Așa ne trebuie — intre smeii în ei de domni — a afirmat atunci unul din acești trădători, dacă ne vîndurăm sîngele și nu-i lăsarăm să-i facă Horia tot mac"[1]. Destăinuirea e caracteristică. Răsplata trădătorilor e întotdeauna aceasta.

Nici recompensele de acest fel și nici roata care la 28 februarie 1785 punea capăt în mod monstruos vieților lui Horia și Cloșca nu aveau să încovoaie însă sufletele obiditilor moți, care nu vor aștepta decît un alt prilej pentru a se ridica din nou împotriva împilărilor.

În decembrie 1935 despărțămîntul local al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român" a ridicat în locul unde au fost răsplătiți trădătorii o troiță în amintirea lui Horia, Cloșca și Crișan.

Începînd din anul 1790 la Zlatna a funcționat și un liceu catolic, unde și-au făcut studiile numeroși elevi români, originari din Țara Moților, dintre care unii, în frunte cu însuși Avram Iancu, aveau să joace roluri eroice în desfășurarea revoluției de la 1848 și apoi în viața publică a Transilvaniei: Alexandru Sterca Șuluțiu (1794–1867), viitor mitropolit al Blajului, Gheorghe Anghel (1807–1884), unul din cei zece secretari ai adunării de pe Cîmpia Libertății de la 3/15 mai 1848, Dimitrie Moldovan (1811–1889), secretar al cancelariei aulice a Transilvaniei de la Viena, Petru Ioanete (1811–?), viitor tribun al lui Iancu, Petru Dobra (1817–1849), căpetenia revoluționară a Zlatnei în 1848, Iosif Sterca Șuluțiu de Cărpeniș (1827–1911), istoric și președinte al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român", Ioan Pipoș (1822–1888), comite suprem al Zarandului în anii 1861–1867, Dionisie Șuluțiu (1825–1897), comandantul gărzii naționale din Abrud în timpul revoluției ș.a.[2]

În perioada următoare revoluției liceul a fost desființat și înlocuit cu o școală de artă și meserii. Pe locul unde a funcționat vechiul liceu s-a construit în anii noștri un alt liceu care poartă numele lui Horia, instalîndu-se și o

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 472–479.

[2] I. Mîrza, *Elevi ai gimnaziului crăiesc din Zlatna*, în „Apulum", X, 1972, p. 349–372.

placă memorială în amintirea anilor de învățătură petrecuți la Zlatna de Avram Iancu.

Între anii 1830–1842 Zlatna a fost dominată din punct de vedere științific și cultural de medicul Vasile Popp, „părintele bibliografiei române", doctor în filozofie și medicină de la Viena, în tinerețe medic la Brașov, unde cunoscuse numeroși cărturari din Țara Românească, și apoi profesor la Iași, la seminarul înființat de Veniamin Costache. În 1821, publicase la Brașov una din primele scrieri medicale în limba română – *Despre apele minerale de la Arpătac* – iar în 1838, după o cercetare de aproape 20 de ani, lucrarea *Dizertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor pînă în zilele noastre*, prin care s-au pus bazele bibliografiei române.

Învecinatele țări erau Moldova și Țara Românească. În prefața acestei dizertații, Popp arăta că „o nație nu se poate deosebi prin munți înalți, rîuri mari sau alte hotare politice, *ci numai acolo încetează o nație, unde încetează limba care o unește*".

În 1829 Vasile Popp a fost numit „fizicus" (medic) la Zlatna. În această calitate el a întreprins o vastă activitate de îmbunătățire a condițiilor sanitare a locuitorilor, îndeosebi a minerilor și a propus înființarea unor servicii medicale sătești. În 1835 a întocmit o *Conscripție a sufletelor din Domeniul Topanfalvei (Cîmpeni) și alte 18 localități*[1]. Aceasta a fost cea dintîi cercetare sanitară întreprinsă asupra populației din Munții Apuseni.

Vasile Popp n-a influențat însă numai viața culturală a Zlatnei, ci și a întregii Transilvanii, el fiind principalul sfătuitor al lui George Barițiu în legătură cu orientarea ortografică și politică a ziarelor sale de la Brașov (*Foaia pentru minte, inimă și literatură*, *Gazeta de Transilvania*, 1838), îndată după apariția lor George Barițiu, împreună cu Timotei Cipariu, venind la Zlatna pentru a se sfătui cu Vasile Popp asupra celor ce urmau să se publice în cele două periodice. Timp de patru zile – profitînd de vacanța oferită de sărbătorile Paștilor – Barițiu și Cipariu au discutat cu învățatul și mai vîrstnicul doctor toate pro-

---

[1] Al. Neamțu, *Din activitatea doctorului Vasile Popp pe domeniul minier al Zlatnei (1829–1848)*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", XV, 1972, p. 105–144.

blemele legate de posibilitățile de dezvoltare ale culturii și literaturii românești, a politicii de rezistență și afirmare națională. Se știe că Popp a stăruit atunci pentru introducerea alfabetului latin și totodată pentru intensificarea relațiilor cu scriitorii și cărturarii de peste Carpați. „*Cît puteți* – îi scria Popp tînărului redactor în această perioadă – *fă-ne cunoscuți cu literatura Țării Românești și a Moldovei*". Vasile Popp a colaborat totodată la foile lui Barițiu și cu numeroase articole cu caracter lingvistic și istoric[1]. În 1888, la împlinirea a 50 de ani de la înființarea periodicelor, Barițiu avea să precizeze că cel mai important sprijin moral și politic la începuturile lor i-a fost acordat de medicul de la Zlatna, care murise la 6 martie 1842.

Manuscrisele învățatului doctor au rămas în grija lui Timotei Cipariu, care a bătut adeseori drumul Zlatnei publicînd apoi o parte din ele.

Lăcașul său de veci se află astăzi într-o dureroasă paragină, piatra funerară a marelui învățat fiind deteriorată de vremi și răsturnată peste uitatul său mormînt.

E vremea ca el să fie refăcut, iar amintirea sa să fie reactualizată măcar printr-o placă comemorativă.

În deceniul premergător revoluției de la 1848, Zlatna a cunoscut un puternic avînt economic, aici introducîndu-se, pentru prima oară în Transilvania, o mașină cu aburi de 14 c.p. Odată cu sporirea producției s-au accentuat însă contradicțiile dintre stăpînii aurului și muncitorimea și iobăgimea minieră, condițiile de viață și de muncă ale acestora devenind din ce în ce mai grele.

Și Zlatna ca și Abrudul a fost la 1848 scena unor evenimente dintre cele mai importante pentru mersul revoluției. Organizatorul revoluționar al orașului și al satelor înconjurătoare a fost avocatul Petru Dobra, fiu al Zlatnei (născut în 1817), care îndeplinea aici funcția de notar public. Prin participarea sa la consfătuirile convocate de Ion Buteanu și Simion Balint la Abrud (3 aprilie 1848) și Cîmpeni (6 aprilie), Zlatna a intrat și ea în circuitul revoluționar. La 9 aprilie se va ține aici o însuflețită adunare,

---

[1] I. Mușlea, *Viața și opera doctorului Vasile Pop* în „Anuarul Institutului de istorie națională", Cluj, V. 1930, p. 85–159; vezi și Vasile Netea, *Preocupările lingvistice și literare ale lui Vasile Pop*, în „Limbă și literatură", XXV, 1970, p. 29–30.

prezidată de Dobra, cerîndu-se „să se păstreze naționalitatea română, să se desființeze raporturile urbariale (iobăgia) și românii să fie tratați pe picior de egalitate atît în ceea ce privește suportarea sarcinilor cît și drepturile cetățenești"[1]. Într-o scrisoare adresată la 11 aprilie fruntașilor români din județul Hunedoara, Dobra preciza că „noi avem un singur țel, fericirea patriei și cauza națiunii noastre".

Dobra va conduce cetele de moți din Zlatna și de pe Valea Ampoiului la marile adunări de la Blaj din primăvara anului 1848, și va încerca totodată în lunile iunie și iulie să obțină de la guvernul din Budapesta, după ce Transilvania fusese „unită" cu Ungaria, ușurarea condițiilor de viață ale moților prin recunoașterea lor ca proprietari ai pădurilor din Munții Apuseni. Stăruințele sale s-au dovedit însă zadarnice. În urma adunării de la Blaj din luna septembrie, Dobra a fost numit prefect al uneia din cele 4 legiuni din Munții Apuseni, alături de Avram Iancu, Ioan Buteanu și Simion Balint.

În această calitate a condus operațiunile de dezarmare a gărzii nobililor și a funcționarilor fiscului din Zlatna, care terorizau populația românească. În ciocnirile ce au urmat o mare parte din oraș, împreună cu topitoriile fiscului, a fost incendiată la 23 octombrie 1848.

Cu toate eforturile adversarilor de a se menține în Zlatna aceasta a rămas însă în stăpînirea românilor, devenind un puternic centru de apărare a drumului spre Abrud. La începutul lui decembrie Dobra va primi și sarcina de a bloca intrarea în Munți, prin valea Mureșului, pe linia Geoagiu-Zlatna, noua misiune reținîndu-l la Geoagiu pînă în luna aprilie 1849 cînd a fost chemat de Iancu și Buteanu pentru discuțiile de la Abrud cu Ioan Dragoș, emisarul lui Kossuth. Aceste discuții, precum am arătat într-un alt capitol, aveau să fie însă fatale atît lui Dobra cît și lui Buteanu.

În zilele de 19–20 ianuarie 1849 – semn de deplină siguranță – s-a ținut în casa lui Petru Dobra una din cele mai importante conferințe politice românești pașoptiste menită să ia hotărîri pentru întreaga mișcare revoluționară

---

[1] Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–1849*, II, Sibiu, 1944, p. 2–3.

românească. La ea au participat atît exponenți ai revoluționarilor din Țara Românească și Moldova, cît și prefecții și tribunii aflați în Munți. Printre cei dintîi au fost de față Alexandru Golescu-Albu, Ion Ionescu de la Brad — veniți în Transilvania după înfrîngerea revoluției din Principate — iar din partea celor din urmă Petru Dobra, prefectul Zlatnei, Avram Iancu, Ion Buteanu, Simion Balint, Axente Sever, Vasile Moldoveanu, N. Vlăduțiu, Vasile Boteanu precum și unii tribuni[1].

Cercetători mai noi afirmă că la conferință ar fi participat și alți revoluționari transcarpatini, printre care citează pe C. Racoviță, N. Vitianu, George Andreescu (viitorul general George Adrian), pictorul Barbu Iscovescu, aflați de mai înainte în tabăra lui Iancu de la Cîmpeni[2]. Problemele principale discutate au fost, în primul rînd, necesitatea ca scopurile revoluției românești transilvănene să fie cunoscute prin mijloace diplomatice și propagandistice în țările din apusul Europei, mai ales în Franța și Anglia, o mai strînsă colaborare între toți revoluționarii români, procurarea de armament, susținerea pe plan financiar, prin contribuții comune, a acțiunilor întreprinse de emigranții români în străinătate, Golescu cerînd, pentru întărirea activității acestora, trimiterea în capitalele apusului a lui Timotei Cipariu, A. T. Laurian, Gheorghe Anghel, D. Moldoveanu, care să vorbească în numele întregului popor român. În ceea ce privește contribuțiile financiare se afirmă că primii care au răspuns apelului lui Golescu-Albu, oferind anumite sume de galbeni, au fost Avram Iancu, Ion Buteanu și Petru Dobra[3].

Ținerea conferinței de la Zlatna a fost comunicată de Ion Ionescu de la Brad cu multă satisfacție lui N. Bălcescu la Constantinopol și lui Al. G. Golescu-Negru la Paris: „Noi am văzut — îi scria Ion Ionescu celui dintîi la 14/26 februarie — toate lagărele românilor din Ardeal și pe prefecții Solomon, Dobra, Buteanu și vestitul Iancu". În aceeași zi Ionescu îi scria și lui Al. G. Golescu: „Prefecții Iancu, Buteanu și Dobra s-au adunat și în ființa (prezența — V.N.) mai multor români am lucrat cele de cuviință"[4].

---

[1] Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, p. 98–99.
[2] Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională*, p. 188–192.
[3] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 100.
[4] Cornelia Bodea, p. 187–188.

Deși din cauza precipitării evenimentelor hotărîrile conferinței n-au putut fi puse în aplicare, totuși ea a avut o largă contribuție la însuflețirea spiritelor și a impulsului revoluționar. „Pe linia consfătuirilor comune între reprezentanții mișcării din toate țările române, conferința de la Zlatna din ianuarie 1849 — scrie Cornelia Bodea — se apropie de importanța discuțiilor care avuseseră loc în primăvară la Blaj"[1].

La începutul lunii martie a intrat în dispozitivul apărării Zlatnei și legiunea lui Axente Sever, constrînsă — după ocuparea Cîmpiei de către trupele lui Bem — să se retragă în Munți. La confluența Ampoiului cu Ampoița, Axente, care dispunea de 2000 de oameni și 2 tunuri, a organizat o nouă linie de rezistență, consolidînd astfel sistemul de apărare al Munților Apuseni — centrul puterii românilor. Linia românească a fost însă violent atacată în a doua jumătate a lui aprilie, în ziua de 16 inamicul izbutind să intre în Zlatna cu intenția de a-și deschide drum spre Abrud pentru a se uni cu trupele maghiare ce operau în Valea Crișului Alb.

În ziua următoare forțele inamice și-au continuat înaintarea prin defileul Valea Dosului, unde au fost întîmpinate însă de oastea lui Axente, hotărîtă să le împiedice cu orice preț ofensiva începută. La 18 aprilie între cele două armate s-a dat o luptă dintre cele mai înverșunate. „Aici în Valea Dosului — scria Axente în raportul său — ajutați de poziția noastră l-am primit (pe dușman — V.N.) înainte de amiază cu bărbăție și sînge rece. După puțin timp începu o luptă aprigă, care ținu mai multe ore. Vrăjmașul se retrase, noi gonindu-l din Valea Dosului pînă la Zlatna, fără a-l putea scoate de acolo".

Victoria lui Axente a fost de cea mai mare importanță pentru apărarea Munților, fiindcă a împiedicat joncțiunea trupelor inamice din Zlatna cu cele care pătrunseseră în Abrud, acestea fiind izgonite fără a obține sprijinul așteptat din Valea Ampoiului.

Ca și Abrudul, Zlatna a devenit în decursul revoluției scena unor importante evenimente politice și militare, ea fiind una din principalele căi de pătrundere spre inima Munților Apuseni.

---

[1] Ibidem, p. 192.

In amintirea acestor evenimente și a celor care le-au marcat prin ființa lor, în anul 1972 s-a ridicat în piața orașului un monument al lui Petru Dobra, prefectul revoluționar al Zlatnei și totodată martirul ei[1].

În anii 1853 și 1861 românii din Zlatna, în frunte cu protopopul Grigore Mihali, au dus o stăruitoare luptă pentru înființarea unui gimnaziu românesc. Cererile lor, deși îmbrățișate cu căldură de mitropolitul Șaguna, au fost însă respinse de guvern, pînă la 1918 ei rămînînd numai cu vechea școală primară întemeiată în 1760.

Cu tot atîta stăruință au luptat și pentru drepturile lor politice, în 1861, la primele alegeri de demnitari județeni ce au urmat după înlăturarea regimului absolutist, ei fiind, prin 14 din delegații lor, împreună cu reprezentanții celorlalte comune din această regiune, semnatarii unui nou memoriu destinat apărării limbii române și libertăților politice[2]. De asemenea, ca și românii din celelalte părți ale Transilvaniei, au protestat apoi, în 1867, împotriva unirii Transilvaniei cu Ungaria, impusă fără a se ține seamă de voința poporului, și au contribuit la susținerea „Pronunciamentului" de la Blaj din 1868, a acțiunii memorandiste și apoi a luptei pentru desăvîrșirea unității naționale a poporului român proclamată la 1 decembrie 1918 la Alba Iulia.

Menționăm din această perioadă și trecerea prin Zlatna a sculptorului Cornel Medrea (1888–1964), ca elev în anii 1904–1906 a Școalei de arte și meserii. Medrea, originar din Miercurea, după alte studii la Viena, avea să îmbogățească arta plastică românească cu marile creații consacrate poetului Andrei Mureșanu, luptătorului Vasile Lucaciu, scriitorului Barbu Delavrancea și altele.

După unire, Zlatna și-a încordat puterile pentru a se menține nu numai ca un important centru minier prin dezvoltarea marii sale topitorii de aur, ci și prin noul avînt luat de vechea școală de meserii pentru lucrarea pietrelor, îndeosebi a celor de alabastru, a monumentelor de marmură și a altor obiecte.

În jurul despărțămîntului „Asociațiunii pentru literatura

---

[1] Vezi Gh. Anghel, *Petru Dobra, un prefect martir, al revoluției de la 1848 din Transilvania* în „Apulum", 1972, X, p. 373–385.

[2] Vezi pentru detalii Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională*, p. 179–180.

română și cultura poporului român", s-a desfășurat totodată o intensă activitate culturală în care au fost antrenate și satele învecinate unde s-au înființat remarcabile biblioteci și coruri sătești (Almașul Mare, Presaca, Feneș, Galați, Petringeni, Valea Mică). În satele Almașul Mare și Meteș s-au ridicat noi troițe în amintirea căpitanilor răscoalei de la 1784.

La începutul anului 1943 Zlatna va avea primul ei ziar intitulat *Detunata* cu apariție săptămînală și două redacții: una la Zlatna și alta la Alba Iulia. *Detunata* a cărei direcție era reprezentată de I. Popa-Zlatna, președintele cooperativei „Horia", de poetul Vasile Copilu-Cheatră – autorul volumului de poezii *Cartea moțului* (1939) și a culegerii de povestiri populare moțești *Viața lîngă cer* (1944) – de publicistul V.I. Munteanu, a purtat o înverșunată campanie împotriva dictatului de la Viena prin care se răpise și partea nordică a Munților Apuseni; totodată ziarul milita pentru ridicarea economică și culturală a moților.

Adunînd în jurul ei pe principalii scriitori moți ai timpului și îndeosebi pe cei tineri – Vlaicu Bârna (născut în satul lui Crișan), Florica Ciura (născută în Abrud), Nicolae Horia Rusu, Petre Bucșa, I. Cîrja Fădădaru și alții precum și pe unii scriitori din București, Detunata a izbutit să se impună ca una din cele mai viguroase publicații patriotice ale timpului, programul ei fiind inspirat în întregime de viața și nevoile moților. La rubrica intitulată **Poruncile tribunilor,** *Detunata* publica în fiecare număr extrase din proclamațiile, scrisorile și ordinele conducătorilor răscoalei din 1784 și ai revoluției din 1848, dezvoltînd astfel necontenit spiritul patriotic al moților și legînd, cu gîndul la un viitor de libertate și dreptate, trecutul cu prezentul, oamenii zilei de ieri cu cei așteptați să dea glas nou tulnicelor din Țara Moților.

După 23 August 1944 Zlatna a primit, ca și Abrudul, un nou impuls atît cu privire la dezvoltarea mineritului, cît și a vieții culturale. S-a creat astfel o uzină metalo-chimică, în care se prelucrează și valorifică produsele miniere de metale rare (aur, argint, cupru), precum și o fabrică de produse chimice (acid sulfuric, acid clorhidric ș.a.). S-a intensificat, de asemenea, construirea de locuințe pentru oamenii muncii, s-a înfrumusețat orașul și s-a ridicat, ca și în alte locuri, standardul de viață al populației.

Horia. După un anonim transilvan din sec. XVIII

Horia. După o gravură de Iakob Adam (1748–1811)

Cloșca. Gravură în aramă de Iakob Adam

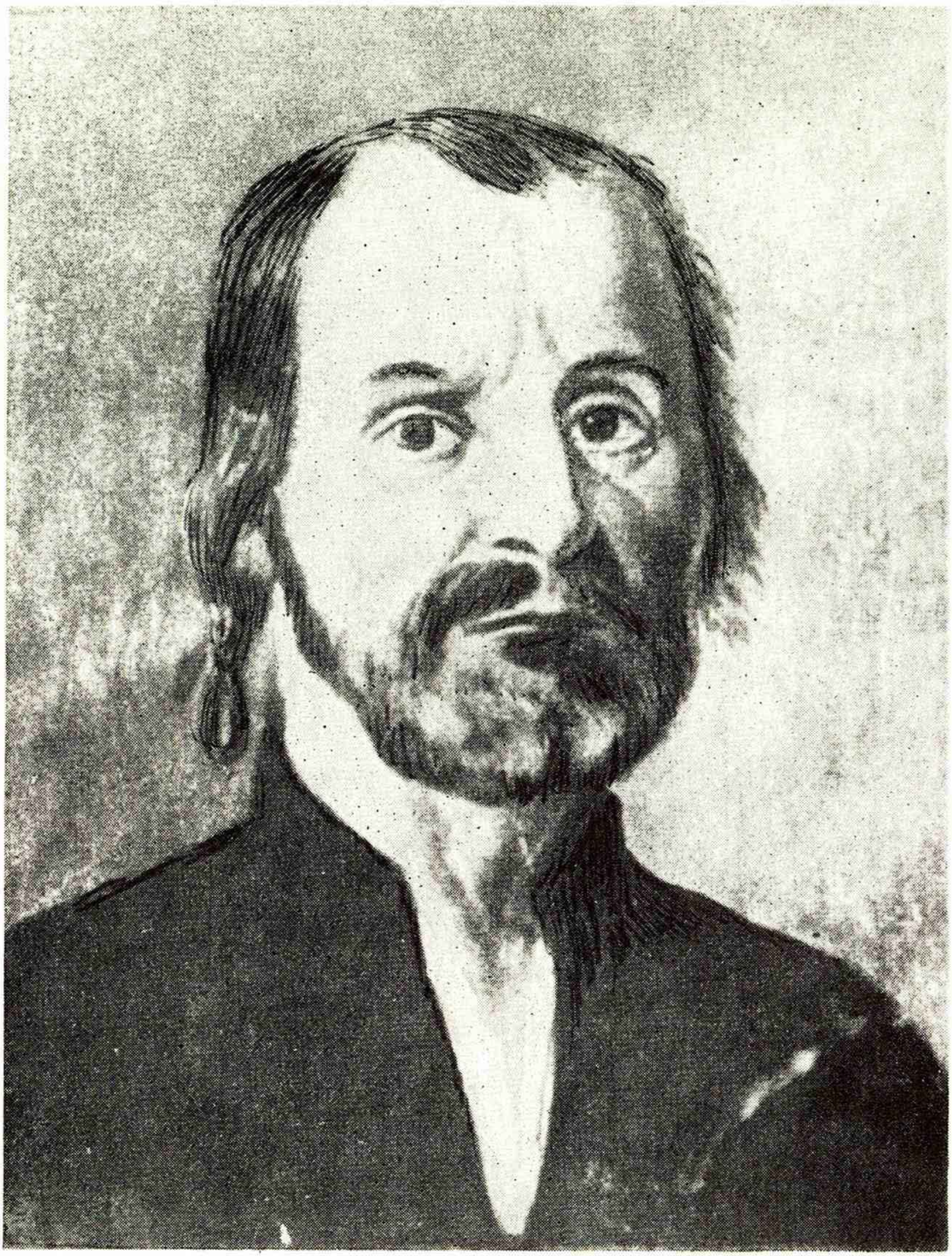

Crișan. Tablou în ulei de Iohann Martin Stock (1746–1800)

Medalie cu profilul lui Horia

Horia și Cloșca, călări, conducînd un grup de răsculați; Crișan, pe jos, în prim plan. Gravură în aramă (Iakob Adam)

Atacul unei curți nobiliare. Gravură în aramă; figurile lui Horia și Cloșca sînt desenate după Iakob Adam

Horia și Cloșca. Medalion de autor necunoscut

Horia şi Cloşca intr-o gravură de epocă de autor necunoscut. În mijloc atîrnate de o panglică insignele atribuite lui Horia, avind pe avers Horia Rex Daciae, **pe revers** Pro nos Caesare

BRADUL ŞI ÎMPREJURIMILE SALE

Deşi cu mult mai tînăr decît Abrudul şi Zlatna – celelalte oraşe din Munţii Apuseni – primele menţiuni asupra existenţei sale datînd abia din jurul anilor 1585 – Bradul, centrul Ţării Zarandului, datorită populaţiei sale – vestiţii moţi crişani – şi bogăţiei subsolului, a izbutit să le depăşească, mai întîi din punct de vedere cultural – fiind singura localitate din Munţi unde a existat pînă la Unirea din 1918 un gimnaziu românesc – şi, în cele din urmă, şi economic, minele de aur de aici, împreună cu perimetrul înconjurător, fiind principalele zăcăminte aurifere din regiunea moţilor.

Aşezat pe valea Crişului Alb, la confluenţa acestuia cu Luncoiul, mărginit de dealurile Munţilor Bihorului, ai Trăscăului şi ai Zarandului, Bradul dispune totodată şi de o poziţie geografică ademenitoare, bogată în privelişti pitoreşti, cu vecinătăţi captivante. El beneficiază, în acelaşi timp, de un sistem de comunicaţii foarte lesnicios, aici întîlnindu-se şoselele ce vin dinspre Deva şi Abrud, care, unite, coboară apoi pe valea Crişului spre Arad şi Beiuş, tot aici fiind punctul terminus al căii ferate ce vine de la Arad.

Prin organizarea administrativă-teritorială din 1967 oraşul şi-a lărgit perimetrul, fiindu-i alipite satele Valea Bradului, Potingani, Tărăţel, Mesteacăn, Ruda Brad, precum şi comuna suburbană Crişcior.

Localitatea, sub forma de sat, trebuie să fie însă cu mult mai veche decît o atestă documentele, aşa cum sînt şi alte aşezări din regiune, Ruda-Brad, Baia de Criş, Măgura Caraciului, unde s-au aflat urme de exploatare a

aurului încă din perioada daco-romană. În secolul al XIV-lea se constată existența la Criștior – Crișcior, cum îi spun localnicii – și Ribita a unor voievozi sau jupani români, ctitorii unor biserici ortodoxe care se mențin și astăzi. Printre ctitorii de pe fresca de la Crișcior – biserica cu hramul „Adormirea Maicii Domnului" fiind edificată între anii 1325–1395 – figurează jupanul Bălea de Boariu îmbrăcat în costum de cavaler, jupanița Vișa, fiul lor Iova, nepoții Laslău și Ștefan Bălea, precum și două femei din familiile lor: Sora și Fiica. Imaginea jupanului Bălea înfățișează – după precizările lui Silviu Dragomir – „cel mai vechi portret cunoscut pe care îl avem la românii din Ardeal. Reprezintă un tip caracteristic, întîlnit și astăzi adeseori între țăranii de pe valea Crișului Alb". Aceeași puternică imagine ne-o oferă și portretul jupînesei Vișa a cărei față e exprimată îndeosebi prin ochii cu sprîncene elegant arcuite, cu gura fină, împodobită de un surîs duios. Jupanița are de asemenea mîini subțiri și fine – mîini de adevărată domniță. Chipul Mîntuitorului, al lui Sf. Petru din „Cina cea de taină" și ale altor sfinți atrag și ele atenția prin expresivitatea, tehnica și coloritul lor, profesorul I. Simonescu, călător prin aceste locuri, considerîndu-le chiar mai vechi decît unele picturi din Bucovina, vrednice de a figura „cu cinste în orice monografie artistică"[1].

La începutul secolului al XV-lea jupanii de la Criștior stăpîneau și satele Rîșca, Sdrapți și Ceretel. În secolele următoare moștenitorii lui Bălea, sub presiunea feudalității, s-au îndepărtat însă de neamul lor pierzîndu-se – sub numele de nemeși de Kristori – în sînul nobilimii maghiare și au devenit aprigi asupritori ai țăranilor de pe moșiile lor.

Ribița era menționată în 1444 ca „districtul olahales" alături de alte 8 districte românești din Țara Zarandului[2]. Pe peretele bisericii din acest sat apar ca ctitori jupanul Vladislav, jupanul Miclăuș și jupanița Ana, fiica lui Vladislav. Pisania mai cuprinde și numele jupanitei Stana, soția lui Vladislav, Sara, soția lui Miclăuș, și al lui Vlad, fratele lui Vladislav. Spre deosebire de ctitorii de la Crișstior, cei de la Ribița sînt pictați în costume țărănești, cu

---

[1] I. Simonescu, *Colțuri din țară*, București, 1934, p. 82–83.
[2] Z. Pâclișanu, *Vechile districte românești de peste munte*, în „Revista istoricilor români". 1943, n. 3, p. 19–21.

țundre lungi, cu părul împletit și retezat pe frunte. Jupanița Ana a fost pictată și ea într-un costum românesc local, asemănător cu cele purtate și astăzi în regiune. Și jupanii de la Ribița, fiind înnobilați, primind numele de Ribiczei, s-au îndepărtat însă de rădăcina lor, devenind streini poporului din sînul căruia s-au ridicat.

Sursele aurifere ale Bradului și ale minelor din jur — Valea Arsului, Valea Morii, Gura Barza, Musariu — au făcut să se afirme că aici sînt bogății de proporții californiene. Pe cît de bogat era subsolul și pe cît de mult aur se scotea din minele locului, pe atît era însă de ustură-toare și sărăcia locuitorilor, cea mai mare parte din ei, ca și din satele învecinate, Mesteacăn, Vaca (satul lui Crișan), Zdropți, Curechiu, fiind supuși urbariilor iobagiale. Exploatarea și asuprirea erau dirijate de la Brad, unde, prin colonizare, se așezase un cuib de nobili și de funcționari ai statului care nu urmărea decît să se îmbogățească din munca iobagilor.

În toamna anului 1784, după a patra călătorie a lui Horia la Viena, răbdarea iobagilor ajungînd la margine, furia lor s-a dezlănțuit cu o putere torențială. Locul unde s-au rostit primele chemări pentru răscoală a fost Bradul. Ele s-au produs în ziua de 28 octombrie 1784 cînd, fiind zi de tîrg săptămînal, în Brad s-au adunat sute de țărani din toate satele apropiate, și chiar dinspre Abrud și Hunedoara. Printre ei se afla și Gheorghe Crișan — numit altminteri Giurgiu Marcu — care, înțeles fiind cu Horia, i-a îndemnat în mod tainic să vină duminica viitoare, 31 octombrie, la biserica din Mesteacăn — satul cel mai apropiat de Brad, unde nu se afla nici un conac domnesc — însoțiți de 4—5 delegați din toate satele cu care vor putea intra în contact pentru a le comunica „poruncile" împărătești aduse de Horia.

Spiritele erau atît de agitate și atît de dornice de o schimbare, încît, fără nici o altă comunicare, la data amintită s-au adunat în vechea biserică de lemn din Mesteacăn — astăzi de mult dispărută — nu mai puțin de 500—600 iobagi din Zarand și satele învecinate. Printr-o scurtă, dar fierbinte cuvîntare, vorbind în numele lui Horia și arătîndu-le o cruce de aur precum și o scrisoare pe care aceasta le-ar fi primit din partea împăratului, Crișan a comunicat celor de față hotărîrea împăratului de a-i transforma

în ostași grăniceri și a-i mîntui astfel de iobăgie și de nobili. Ceea ce aveau acum de făcut era ca în ziua următoare, evitînd Bradul, pentru a nu fi opriți de autorități, să se adune în comuna Curechiu avînd asupra lor merinde pe cîteva zile, pentru a merge apoi cu toții la Alba Iulia spre a se face ostași și a primi arme. Horia urma să-i aștepte la Zlatna. Preotul satului a confirmat și el toate cele spuse de înflăcăratul Crișan. Drept încheiere a acestei prime adunări revoluționare, convocată de Crișan, s-a depus jurămîntul pe crucea arătată și s-a hotărît ca în ziua următoare să se adune cu toții la locul anunțat.

Crișan și-a petrecut noaptea în satul Vaca, numit astăzi Crișan – așezat în dreapta șoselei pe drumul dinspre Brad la Țebea – iar luni de dimineață în fruntea întregului sat, trecînd prin Sdrapți, s-a îndreptat spre Curechiu, unde a ajuns seara fiind așteptat de o imensă mulțime de țărani. De acord cu ei, Crișan a hotărît ca în ziua următoare să țină o nouă adunare, mulți din cei sosiți în timpul zilei la Curechiu neparticipînd la adunarea de la Mesteacăn.

În timpul nopții veniră însă la Curechiu subprefecții Mihail Gál din Baia de Criș și Wolfgang Naláczi din Brad împreună cu gornicul Petru Cara din Cristior cu o gardă de soldați intenționînd să-l aresteze pe Crișan. Aflînd de intrarea subprefecților în sat și de pericolul în care se afla Crișan, credincioșii acestuia au dat alarma trăgînd clopotele de la biserică, în cîteva minute subprefecții și garda lor fiind înconjurați de țărani. Crezînd că îi vor putea intimida subprefecții au ordonat trupei să tragă, dar în loc să fugă țăranii s-au aruncat asupra lor cu bîte și pietre omorîndu-i pe amîndoi.[1]

Răscoala începuse! Și pentru că de acum înainte drumul spre Alba Iulia era închis, țăranii, la îndemnul lui Crișan, care le-a ținut o nouă cuvîntare din pridvorul bisericii, au hotărît să pornească asupra castelelor nobililor ce îi asupriseră pînă atunci. În aceeași zi au fost atacate și incendiate castelele nobililor renegați din Cristior, iar în ziua următoare veni rîndul Bradului ai cărui nobili fură trecuți și ei prin foc și sabie. Odată cu casele lor au fost pustiite și arhivele deținătoare ale registrelor urbariale. În ziua de 3 noiembrie răsculații porniră înspre Ribița și Mi-

---

[1] Vezi pentru detalii N. Densușianu, *op. cit.*, p. 152–161.

hăileni. Urmară apoi la rînd Baia de Criș, Lunca, Hălmagiul, Hălmăgelul, Plescuța și altele. Țara Zarandului își făcea singură dreptatea pe care împăratul i-o refuzase, opresorii salvîndu-se prin fugă, în cetatea de la Deva.

Începută cu atîta înverșunare la Brad și în satele învecinate, răscoala avea să-și trăiască tot aici — în ceea ce privește Zarandul — și ultimele sale zile, răsculații, înfrînți la Deva, concentrîndu-și la Brad toate forțele de care mai puteau dispune pentru a împiedica pătrunderea în munți a trupelor imperiale.

Aici avea să-i găsească medicul Ioan Piuariu Molnar de la Sibiu, trimis de guvern pentru a încerca să ajungă la o înțelegere cu răsculații. În ziua de 17 noiembrie Molnar avu o întrevedere cu Crișan în tabăra acestuia din Valea Bradului, cerîndu-i, în numele guvernului, să precizeze care erau dezideratele răsculaților pentru a putea fi examinate. Bietul doctor, dealtfel un mare învățat, n-a fost însă decît o unealtă a guvernului, în spatele căruia se aflau nobilii, fiindcă principalele cereri ale răsculaților — desființarea iobăgiei și eliberarea celor arestați — nu intrau deloc în intențiile sale. Molnar le-a promis totuși că în 15 zile — timp în care luptele urmau să înceteze — se va întoarce cu răspunsul, ceea ce a determinat pe Crișan să încuviințeze răsculaților retragerea la casele lor, cu porunca însă de a se reîntoarce grabnic la chemarea lui.

În loc de răspunsul așteptat, guvernul a ordonat însă înaintarea armatei în munți pentru a lichida răscoala prin spînzurători și sînge. Misiunea de a pacifica Zarandul fu dată maiorului Stoianich de la Deva, care la 27 noiembrie porni cu 320 de soldați bine înarmați cu intenția de a ocupa Bradul.

În aceeași zi, neavînd informații asupra mișcărilor lui Stoianich, Crișan — care-și adunase din nou cetele — părăsise și el Bradul fiind hotărît să atace din nou Abrudul, unde, de asemenea, se infiltraseră trupele imperiale. Aflînd de sosirea lui Stoianich la Brad, Crișan s-a înapoiat însă brusc la locul de unde plecase, și a angajat o aprigă luptă cu trupele invadatoare tăindu-le retragerea spre Deva. În aceste condiții Stoianich s-a văzut silit să se îndrepte în fugă spre Hălmagiu, de unde, fiind hărțuit necontenit de cetele lui Crișan, a cerut noi ajutoare din Ungaria. Episodul a fost descris în mod amănunțit de locotenentul Si-

mony, unul din aghiotanții lui Stoianich: „Pe un drum foarte rău am ajuns la Brad în 27 noiembrie, după miezul nopții, dar am aflat aici numai puțini răsculați, din cauză că trupa țăranilor în număr de 4000 de oameni (numărul dat de locotenent este mult exagerat V.N.) plecase către Crișstior cu cîteva ore mai înainte sub comanda căpitanului Giurgiu (Crișan). Dar — continuă locotenentul în relatarea sa — după ce auziră că noi sîntem aici, veniră din nou în zori de ziuă cu o mulțime așa de mare că n-o pot descrie, și noi cercarăm să ne retragem repede către Hălmagiu. Într-aceea ne ciocnirăm cu trupa aceasta imensă, și cu toate că pușcarăm asupra lor, îi tăiarăm cu săbiile și-i uciserăm, dar toate fură în zadar, căci ei se adunară sub comanda lui Horia (Simony confunda pe Crișan cu Horia) într-o mulțime ce nu se poate spune"[1].

Fuga și înfrîngerea lui Stoianich au fost recunoscute și de comisarul Brukenthal într-un raport către împăratul Iosif al II-lea, comisarul, pentru a nu indispune pe împărat, ridicînd numărul oamenilor lui Crișan la 9000.

Pentru a se putea salva, Stoianich a fost nevoit să ceară „pace" de la Crișan, declarînd, prin maiorul Pükler, că țăranii vor fi făcuți militari, așa cum doriseră, dar în schimb să se supună ordinelor împăratului. Înșelăciunea prinse și de astă dată, țăranii, necunoscători ai șiretlicurilor politice și a formelor juridice — retrăgîndu-se îndată de la Hălmagiu.

În timpul discuțiilor Stoianich a primit însă ajutoarele așteptate, odată cu ele sosind și episcopul Ghedeon Nichitici de la Sibiu, trimis de guvern, ca și Molnar, pentru a îndemna pe țărani să depună armele, promițîndu-le în schimb bunăvoința împăratului. Și această înșelăciune și-a produs efectul, Stoianich, însoțit de episcop și de vicecolonelul Kraj, care venise cu noile trupe, putînd astfel la 5 decembrie să reintre în Brad. Planul său și al lui Kraj era ca de aici să treacă la Abrud, pentru a putea „pacifica" și această regiune. La 7 decembrie ei ajunseră pe hotarul comunelor Zdrapți și Mihăileni, fără a întîmpina nici un obstacol.

La trecerea din Mihăileni spre Blăjeni, unde valea Crișului se îngustează, o parte din oamenii lui Crișan, care

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 380.

refuzaseră să depună armele, au oprit avangarda armatei, comandată de locotenentul Vajda, răsculații, prin căpitanul lor, Micula Bibarțu, declarînd că nu-i vor îngădui trecerea spre Abrud. În raportul său Kraj avea să afirme că numărul răsculaților care s-au opus trecerii armatei era de 2000 oameni, lucru contestat însă de cercetările de mai tîrziu care au stabilit cifra de 600.

În lupta ce a urmat, țăranii au fost învinși, 85 dintre ei – printre care și căpitanul Bibarțu – fiind uciși, un mare număr răniți, iar 15 făcuți prizonieri[1].

Înfrîngerea de la Mihăileni a pus capăt răscoalei în Zarand, ea continuînd totuși cîteva zile la Cîmpeni unde se aflau Horia și Cloșca.

Amintirea marii răscoale avea să rămînă vie atît în conștiința contemporanilor cît și a urmașilor, numeroase plăci și monumente fiind ridicate în diferite locuri pentru slava cutezătorilor răzvrătiți. În fața liceului din Brad, s-a ridicat astfel, în 1934, un monument (bust) în amintirea lui Crișan, creație viguroasă a sculptorului Radu Moga[2]. Alt bust al lui Crișan realizat de sculptorul Marcel Olinescu se află în comuna natală a conducătorului răscoalei, fostul sat Vaca, numit astăzi Crișan.

În anii noștri s-a ridicat și la Brad, în fața poștei, un monument în amintirea lui Horia, „crăișorul răscoalei".

La Mesteacăn, în locul vechii biserici, unde a avut loc adunarea iobagilor și s-a hotărît plecarea spre Alba Iulia, s-a ridicat o cruce de piatră cu inscripția: *De aici, din satul Mesteacăn, la 31 octombrie 1784, la chemarea lui Crișan a pornit lupta pentru libertatea iobagilor din Transilvania.*

În 1934 cu prilejul aniversării a 150 de ani de la marea răscoală s-a ridicat la Crișcior, în preajma vechii biserici, o troiță de piatră cu inscripția: *Spre pomenirea veșnică a mucenicilor revoluției lui Horia de la 1784. Întîia flacără a răscoalei a izbutit aici la Crișcior. Prin suferințele și*

---

[1] Ibidem, p. 381.

[2] *Omagiu liceului „Avram Iancu"*, p. 49.

jertfele celor căzuți a prins rădăcini în sufletul poporului nostru hotărîrea de luptă pentru libertate pînă la deplina întruchipare.

Cu ocazia aniversării au fost ridicate din inițiativa profesorilor de la liceul local alte trei monumente în localitățile Brad, Mesteacăn, Curechiu, Crișcior, Mihăileni, Buceș, Ribița, Vălișoara, Hălmagiu și Gurahonț, cheltuielile fiind suportate în cea mai mare parte de minerii din satele respective (70 000 lei) și de către inginerii și funcționarii societății miniere locale[1].

●

Aceleași furtuni schimbătoare s-au abătut asupra Bradului și la 1848. Încadrat în prefectura Zarandului, încredințat conducerii lui Ioan Buteanu, Bradul avea să împărtășească soarta tuturor localităților de pe valea Crișului Alb, cea mai ușor de atacat dinspre Ungaria, ținta atacurilor fiind Abrudul, de unde invadatorii sperau să-și deschidă drum spre Cîmpeni – centrul puterii lui Iancu. La 23 ianuarie 1849, în condițiile arătate în capitolul consacrat Abrudului, trupele maiorului Beke, mult superioare ca număr față de cele ale lui Buteanu – 3500 pușcași față de 600 – izbutesc să ocupe Bradul, prefectul român organizîndu-și o nouă poziție pe linia Mihăileni-Zdrapți -Buceș (10 km nord-est de Brad), pentru a împiedica înaintarea lui Beke spre Abrud[2].

Noua poziție a lui Buteanu a determinat pe adversar să renunțe la atacul plănuit și să se îndrepte înspre Deva. La sfîrșitul lunii februarie apare la Brad o nouă armată maghiară, comandată de maiorul Coloman Csuták – 2 600 pușcași, 5 tunuri și un escadron de husari – dar nici acesta nu angajează o luptă cu forțele lui Buteanu, mărginindu-se să jefuiască și să devasteze satele ocupate. La 3 aprilie, profitînd de un moment de împrăștiere a trupelor românești – care nu aveau un serviciu de aprovizionare perma-

---

[1] *Omagiu liceului „Avram Iancu"*, p. 49.

[2] Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, p. 123.

nent – Csuták se decide totuși să atace pe Buteanu, fără a putea obține rezultatele așteptate. Fiind silite să se retragă spre Brad, trupele sale au fost atacate și hîrțuite fără încetare, înregistrînd pierderi enorme. Deși nu avea forțe suficiente, la 9 aprilie Buteanu a încercat totuși, fără a reuși, să reocupe Bradul.

Impetuozitatea și rapiditatea atacurilor lui Buteanu îl derutează și înspăimîntă pe Csuták, care are impresia că e atacat de toți moții. „Nimeni – scrie el în aceste zile – să nu-și facă iluzii că pe români îi poți alunga din lume cu o coadă de mătură de mesteacăn, căci se înșeală cine crede aceasta și mai vîrtos cine cugetă că eu voi fi în stare cu 2603 infanteriști și 5 tunuri a extermina de pe suprafața pămîntului 500 000 (la atîta credea Csuták că se ridică numărul românilor din Munți V.N.). *Cine a nutrit această speranță nu și-a dat seama că fiecare popor, cînd se aprinde în el scînteia divină și devine conștient că este o națiune și că în el zace puterea, nu există armă cu care ar putea fi învins*“[1].

Neputînd fi învins pe calea armelor Buteanu a fost răpus, ca și Dobra, după cum am arătat în paginile anterioare, prin intervenția nefastă a lui Dragoș, perfidia lui Kossuth și cruzimea lui Hatvany.

Stăpînit în lunile februarie–mai de trupele maghiare, Bradul a fost eliberat în a doua jumătate a lunii iunie, odată cu alungarea din Abrud și Zarand – după înfrîngerile lui Farkaș Kemény – a tuturor forțelor invadatoare.

Ca și răscoala de la 1784, și revoluția de la 1848 a inspirat românilor din Brad și celor din împrejurimi puternice sentimente de dragoste și recunoștință pentru luptătorii pașoptiști.

Liceul din Brad, asupra înființării și dezvoltării căruia vom reveni, a primit numele lui Avram Iancu – Craiul Munților – el fiind simbolul eroismului pașoptist. Alături de bustul lui Crișan, în fața liceului s-a așezat și bustul lui

---

[1] Al. Papiu-Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară*, III, Sibiu, 1943, p. 100.

Iancu, realizat de sculptorul Radu Moga. De asemenea, pictorul Marcel Olinescu – profesor timp de cîțiva ani la Brad – a zugrăvit în ulei tablourile lui Ioan Buteanu și al lui Simeon Balint, tablouri pe care o întîmplare ingrată le-a osîndit însă dispariției[1].

În 1972 amintirea Craiului a fost concretizată și printr-un monument așezat în Piața Libertății, lucrare a sculptorului N. Corcescu, care, ca și cea de la Abrud, e lipsită însă de fiorul măreției și al tragismului ce trebuie să tresalte din-tr-o astfel de operă.

La Buceș, unde timp de cîteva luni a străjuit Buteanu, s-a ridicat o troiță cu următoarea inscripție: *În amintirea luptei de la 10 mai 1849 în contra lui Hatvany. Românul ține minte.*

Astfel de troițe și plăci s-au ridicat și în alte locuri, ele reprezentînd pretutindeni prinosul de recunoștință al ur-mașilor.

●

În 1861 la constituirea comitatului Zarandului – a cărui reședință a fost stabilită la Baia de Criș – Bra-dul a devenit una din principalele localități ale acestuia. Conducători ai comitatului, alcătuit din 95 de sate, au fost numiți unii din foștii revoluționari români. Atît preocu-pările culturale cît și cele economice, mai ales după con-struirea căii ferate Arad–Brad, au luat în această perioadă un puternic avînt, concretizîndu-se în valoroase realizări. O mare importanță a prezentat-o înființarea unui liceu la Brad, pînă atunci copiii din Munții Apuseni ce doreau și puteau urma învățămîntul mediu fiind nevoiți a merge, în afară de Blaj, la liceul românesc din Beiuș, înființat în 1828 de episcopul Samuil Vulcan, dar aflat prea departe de principalele localități din Munți dacă ținem seamă de mij-loacele de comunicație ale vremii. Înființarea liceului la Brad era însă cît se poate de necesară pentru că în acea perioadă Beiușul se afla într-o zonă încadrată administra-

---

[1] Nestor Lupei, Romulus Neagu, *Monografia liceului „Avram Iancu" din Brad*, Sibiu, 1969, p. 94.

tiv în regatul ungar, existența limbii române în școli fiind serios amenințată[1].

Liceul, numit astăzi „Avram Iancu", asupra căruia s-au scris pînă acum patru monografii[2], numeroase alte studii și evocări, a fost inițiat de intelectualii români din Brad în anul 1861, fiind dorit, ca instituție locală, și de celelalte trei orașe din perimetrul munților: Abrud, Cîmpeni și Zlatna. Înființarea lui la Brad s-a datorat sprijinului acordat de conducătorii Zarandului — Ioan Pipoș și Iosif Hodoș — care, spre deosebire de conducerea comitatelor în care se aflau celelalte trei orașe, s-au grăbit să aprobe propunerea făcută de brădeni, și o colectă publică printre toți iubitorii de școală românească.

Contribuția principală la achiziționarea unui edificiu școlar au adus-o toate satele Zarandului care au donat comitetului pentru înființarea liceului efectele împrumutului făcut de ele în 1854 statului, ale căror dobînzi se ridicau în 1861 la suma de 3289 fl. Pe de altă parte mulți dintre funcționarii români ai comitatului s-au oferit să contribuie lunar cu o parte din salariile lor. Deși intenția comitatului era ca gimnaziul să aibă exclusiv caracter național, fără colorit confesional, totuși, la stăruința mitropolitului Șaguna, care invoca apartenența la biserica ortodoxă a majorității satelor din Zarand și totodată dreptul episcopilor, recunoscut de guvern, de a organiza învățămîntul din eparhiile lor, el a fost înființat ca *„gimnaziu național român gr. ortodox"*.

Din motive de ordin politic și financiar, liceul nu s-a putut deschide însă decît în 1869, primul său director fiind Moise Lazăr. Deși conceput ca un liceu cu 8 clase, în 1873 din lipsa unui local corespunzător, s-a renunțat la clasele superioare, rămînînd numai ca gimnaziu cu 4 clase. Cu acest caracter avea să funcționeze pînă la 1918, fiind al

---

[1] C. Pavel, *Școalele din Beiuș*, Beiuș, 1928, p. 155, 158.

[2] Pavel Oprișa, *Istoricul gimnaziului* în „Anuarul" pe anul 1894–1895; Ioan Radu, *Monografia gimnaziului român gr. ort. din Brad*, Orăștie, 1920; Nestor Lupei și Romulus Neagu, *Monografia liceului „Avram Iancu", 1869–1969*, Sibiu, 1969; Romulus Neagu, Georgina Rovența si Dorin Crișan, *Omagiu liceului „Avram Iancu"*, Brad, 1970.

cincilea liceu al românilor din Transilvania după Blaj (1754), Beiuș (1828), Brașov (1850), Năsăud (1863).

Din momentul înființării sale gimnaziul din Brad a devenit principalul așezământ cultural al populației românești din această zonă a Munților Apuseni, în jurul său organizîndu-se viața culturală a regiunii. Profesorii gimnaziului[1] n-au fost numai excelente cadre didactice, dar totodată, mulți dintre ei și apreciați autori de manuale școlare, scrieri științifice și literare. Lucrările lor au fost inspirate pe de o parte de nevoile didactice și științifice ale regiunii, iar pe de alta de conștiința unității naționale a poporului român. Organul lor de manifestare, pe lîngă colaborarea la periodicele „Transilvania", „Telegraful român", „Familia"· „Țara noastră", și altele, a fost publicația anuală a gimnaziului – numită mai întîi *Programul* (1877) și apoi *Anuar* (1904). În această publicație au apărut studii despre *Cestiunea ortografiei române* (1877) scrise de N.I. Mihălțean, despre *Miron Costin* (1891), *Împăratul Traian* (1890), semnate de Pavel Oprișa, despre *„Poezia populară"* (1905–1909), *Importanța limbii materne în învățămînt* (1912), *Băile de aur de la Brad*, lucrări ale profesorului Traian Suciu, *Plan special de geometrie la gimnaziul din Brad* (1896–1897) de Ioan Radu și numeroase altele.

Pe lîngă manualele editate în Transilvania, profesorii au introdus și numeroase manuale din vechea Românie, pentru a sublinia astfel unitatea culturală a tuturor românilor, a crește elevi în spiritul ideii unității și a le înlesni asimilarea, în terminologia limbii române, a noțiunilor științifice. Pentru limba română au fost introduse astfel manualele lui I. Manliu și V. Mîndreanu, pentru fizică și chimie manualele lui Petre Poni, pentru științele naturale cele ale lui B. Nanian, pentru mineralogie manualele lui L. C. Mihalescu, D. Brîndză și G. G. Nădejde ș.a. În anul 1907 s-a difuzat printre intelectualii din Brad și elevii liceului „Istoria românilor", pentru clasa IV-a secundară, de N. Iorga, carte citită și comentată paralel cu manualul ofi-

---

[1] A se vedea numele lor în monografiile citate.

cial de „Istoria patriei" maghiare. E ușor de înțeles entuziasmul provocat de scrierea marelui istoric român. În biblioteca liceului au intrat rînd pe rînd toți clasicii români: V. Alecsandri, C. Negruzzi, M. Eminescu, I. Slavici, I. L. Caragiale, I. Creangă, Barbu Delavrancea, G. Coșbuc... În anul 1916 biblioteca avea 5291 de volume și 3335 exemplare din diferite periodice. Legătura cu mișcarea culturală din România s-a ținut totodată prin achiziționarea a numeroase ziare și reviste, printre care menționăm „Convorbirile literare" și prin publicațiile Academiei Române trimise în mod permanent bibliotecii școlii.

Profesorii și elevii liceului au fost și primii mesageri ai teatrului românesc în regiune, datorită lor jucîndu-se atît la Brad cît și în alte localități din Munții Apuseni piesele lui V. Alecsandri: *Nunta țărănească*, *Chirița în Iași*, *Lipitorile satelor*; *Cîrlanii*, de C. Negruzzi, *O noapte furtunoasă* și *O scrisoare pierdută* de I. L. Caragiale, *Mărul* de Z. Bârsan și numeroase altele. Amploarea luată de mișcarea teatrală a determinat „Societatea pentru fond de teatru român" să-și țină aici, în 1904, adunarea sa generală, iar în 1911 compania teatrală de la București condusă de Victor Antonescu și Ion Brezeanu să se abată în turneul său ardelean și pe la Brad pentru a juca *Năpasta* lui Caragiale, venirea artiștilor români reprezentînd una din cele mai frumoase zile din viața culturală a orașului.

Pe lîngă activitatea artistică, profesorii și elevii din Brad au desfășurat o intensă activitate culturală la sate organizînd numeroase serii de serbări și „prelegeri poporale" cu caracter economic și patriotic, excursii la locurile și monumentele istorice din regiune, la mormintele eroilor. Prin ei s-a dat totodată viață despărțămîntului local al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român", „Societății de lectură «Concordia»", „Asociației corale" și s-a sprijinit „Reuniunea meseriașilor români". Timp de 40 de ani, pînă la Unirea din 1918, gimnaziul din Brad a fost pentru Munții Apuseni universitate, bibliotecă românească, teatru național, operă și societate corală, ateneu popular, sală de expoziții, cu un cuvînt prin el s-a reali-

zat tot ceea ce s-a inițiat în această regiune din punct de vedere cultural și artistic.

Directorii săi – Moise Lazăr, Nicolae Mihăileanu, Georgiu Părău, Vasile Damian, Pavel Oprișa, Ștefan Albu, Ioan Radu au fost în aceeași măsură conducători de școală dar și de asociații culturale și patriotice, Vasile Damian fiind și deputat în Camera din Budapesta.

O zi mare din viața acestui liceu a fost vizitarea sa, în 1905, de către Nicolae Iorga care l-a găsit înzestrat cu un „museu bunișor", cu „o bibliotecă adunată cu gust și pricepere, cu sale de învățămînt încăpătoare și luminoase". „E o plăcere – scria N. Iorga în impresiile sale – să vezi șirurile de copii frumoși, curați și deosebiți de cuminți, care învață carte românească în acest unghiu de pămînt strămoșesc stăpînit de străini"[1].

În 1906 s-a hotărît edificarea unui nou local, lucru ce nu se va putea realiza însă decît după unire, în 1924. În noile condiții politice gimnaziul avea să poarte, începînd din 1919, numele lui **Avram Iancu,** și totodată, amplificîndu-și activitatea, să-și ridice numărul claselor la opt, devenind astfel un adevărat liceu.

La aniversarea centenarului său (1969) liceul, condus acum de profesorul Romulus Neagu, avea 525 elevi, cei mai mulți fiind fii ai minerilor și țăranilor din Brad și satele din jur.

O rapidă dezvoltare au luat și minele intrate în anii 1844 și 1889 în proprietatea societății germane *Harkortschen Bergwerke und chemischen Fabriken zu Schwelm und Harkorten Action Gesellschaft zu Gotha.* Dornică de cîștig, această societate a modernizat procedeele de exploatare, a introdus aparate, utilaje și mașini californiene așa încît în scurt timp a devenit una din cele mai însemnate întreprinderi aurifere din Europa.

Între anii 1884–1911 producția de aur brut a societății (aur amestecat cu argint în raport de 700/1000, egal 17 carate), a fost de 27 919 kg, în anul 1911–1912 de 2002 kg

---

[1] Vezi N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească, la 1906,* București, **ed. II, 1939, p. 199.**

pentru ca apoi, în timpul războiului, să scadă la 670 de kg (1918)[1]. După război, minele de la Brad au intrat în posesia societății românești „Mica", aceasta urmînd să le exploateze pînă la naționalizarea mijloacelor de producție din 1948.

Atît societatea germană cît și cea românească au fost întreprinderi de tip capitalist, bazate pe exploatarea forței de muncă a muncitorilor — fapt ce a dat naștere la numeroase conflicte între patroni și muncitori și la numeroase greve — dar au contribuit, în propriul lor interes, la îmbunătățirea continuă a mijloacelor de dezvoltare a producției și la dezvoltarea nivelului edilitar al localității, care în 1940 a fost ridicată în mod oficial la treapta de oraș.

În anii construcției socialismului exploatarea minelor a luat un avînt din cele mai puternice, organizîndu-se pe o largă bază *Întreprinderea minieră Barza* unde se aduce pentru prelucrare minereul scos din minele Musariu, Valea Morii, Barza și Brădișor, precum și *Uzina de prepararе a minereurilor aurifere de la Gura Barza–Crișcior*. La Crișcior funcționează și *Atelierele centrale*, destinate reparațiilor utilajelor miniere.

La Brad s-a înființat în anul 1912 un interesant muzeu mineralogic și geologic, cunoscut îndeobște sub numele de *Muzeul aurului*, una din cele mai valoroase realizări științifice în acest domeniu. Organizat în 8 săli, muzeul constituie o mare atracție atît din punct de vedere istoric cît și mineralogic, înfățișîndu-se mijloace de extracție și prelucrare din cele mai vechi timpuri, eșantioane de producție atît din minele românești, cît și din diverse puncte ale globului. Eșantioanele de aur românesc au fost selecționate în mare parte de la minele din Ruda-Barza, Stănija, Almașul Mare, Săcărîmb, Roșia Montană, Baia Mare ș.a. Muzeul posedă și o secție de etnografie.

Printre ultimele realizări locale menționăm înființarea, din inițiativa și cu contribuțiile minerului pensionar Ștefan Sofian, a unui salon etnografic pentru creațiile de

---

[1] I. Rusu Abrudeanu, *Aurul românesc*, p. 254–256.

această natură din Zarand. Salonul, în așteptarea transformării sale într-un mare muzeu etnografic al regiunii, a fost inaugurat la 5 octombrie 1975, dîndu-i-se ca sediu Casa orășenească de cultură. Salonul conține numeroase tablouri ale unor pictori populari zărăndeni, basoreliefuri în lemn consacrate trinității de la 1784, lui Avram Iancu și altor eroi ai moților, ceramică de la Obîrșa, Tîrnăvița și Hălmăgel, costume de pe valea Crișului Alb, sculpturi, icoane pe sticlă și numeroase obiecte de uz casnic.

Deși recent înființat, salonul a primit pînă acum numeroși vizitatori. Notăm din cartea sa de impresii opiniile scriitorului Mircea Sîntimbreanu: „Cu admirație, pentru fabuloasa comoară vizitată, rod al entuziasmului patriotic ce poartă numele Sofian, demn de întreaga stimă și prețuire".

Bradul este astăzi un oraș în plină dezvoltare, caracterul său de centru cultural și economic al Țării Zarandului fiind mai accentuat ca oricînd.

LA CÎMPENI

Deși așezat într-o regiune numită a munților, în care numeroase localități și locuri și-au primit numele de la însăși existența munților — Muntele Mare, Muntele Rece, Muntele Săcelului, Muntele Băișorii, Muntari, Muntișor — orașul Cîmpeni, aflat la confluența Arieșului cu valea Abrudului, este o așezare de cîmpie, aria sa reprezentînd una din puținele depresiuni formate în această necontenită succesiune de culmi și vîrfuri.

Nu departe de dînsul se încaieră cu norii vîrfurile Runcului (1597 m), al Balomiresei (1632 m), al Bogdanului (1643 m).

Și totuși acest nemunte în lumea munților, care în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (1565) nu era decît un sătuc, numit în ungurește Topanfalva[1], a fost menit să devină nu numai cel mai înverșunat apărător al munților din jurul său, ci totodată inimă a lor și a Țării Moților, și să îndeplinească la un moment dat însuși rolul de „capitală" a acestora.

Declarat în 1968 oraș, Cîmpenilor li s-au adăugat în același an și 21 sate din jur: Boncești, Borlești, Botești, Certege, Coasta Viscului, Dănduț, Dealu Bistrii, Dealul Caprei, Dric, Fața Abrudului, Florești, Furduiești, Mihoești, Motorăști, Peste Valea Bistrei, Poduri, Sorlita, Tomusești, Valea Bistrei, Valea Caselor, Vîrsi.

La baza dezvoltării sale se află văile care, înlesnind coborîrea locuitorilor, curg din Munții Bihorului, ai Gilăului și din Munții Metaliferi pentru a se întîlni aici cu Arieșul,

---

[1] Coriolan Suciu, *op. cit.*, I, p. 155.

orașul beneficiind de încrucișarea drumurilor care vin dinspre Abrud, Turda, Vidra, Dr. Petru Groza (Ștei), aducînd la Cîmpeni pe toți cei nevoiți să meargă la tîrg pentru a vinde și a cumpăra cele necesare.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea reputația sa de tîrg cu largi posibilități de desfacere și consum era bine întemeiată, în zilele de tîrg săptămînal piața Cîmpenilor umplîndu-se de produsele din lemn și lînă ale moților, de cerealele aduse dinspre Cîmpie și totodată de mărfuri și diferite băuturi, procurarea mărfurilor și băuturilor făcîndu-se adeseori prin simplul troc. Principalii susținători ai mișcării comerciale din Cîmpeni erau, pe lîngă localnici, țăranii din comunele Rîul Mare, Vidra și Bistra, deținători ai privilegiului cîrciumăritului, fiind singurii care puteau vinde la tîrguri vinuri și vinarsuri. Străinii care aduceau la Cîmpeni băuturi de vînzare erau obligați să plătească anumite taxe vamale, dealtfel destul de mici. La rîndul lor și beneficiarii privilegiului plăteau statului o taxă numită de „răscumpărare" pentru exercitarea acestui drept.

În anul 1778 Direcțiunea financiară a Transilvaniei a adăugat însă la taxa de răscumpărare și o taxă de licență (dolgosia) pentru toți cei care se îndeletniceau cu vînzarea băuturilor. Noua taxă era de 1 crucer și jumătate pentru fiecare vadră de vin și cîte 1 crucer pentru fiecare cupă (kilogram) de vinars[1]. Băuturile se scumpiră astfel într-un mod exagerat și mulți producători s-au văzut siliți să renunțe la comerțul lor.

În 1781, un fost ofițer din Bistra, Ioan Aron, ceru statului să-i arendeze dreptul la cîrciumărit în această regiune cu obligația de a plăti anual suma de 12 000 fl. rezervîndu-și în schimb dreptul de a încasa taxele respective. Statul a acceptat oferta lui Aron, dar acesta, deși avea ca asociați și cîțiva sași din Sibiu, n-a putut vărsa nici măcar prima rată, așa încît la 26 noiembrie, același an, concesiunea acordată lui Aron a fost retrasă. Ea fu atribuită însă la doi armeni — Martin Bosniacu și Martin Patrubani — pe timp de 6 ani, cu aceeași arendă anuală. Noii concesionari, pentru a se îmbogăți, interziseră dreptul la cîrciumărit al localnicilor, schimbul între mărfuri și

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 89.

băuturi, dublară prețul băuturilor lor și, totodată, opriră pe locuitori să mai consume alte vinuri și vinarsuri decît cele aduse de ei. Măsurile luate de arendași, care înființaseră la Cîmpeni și o pivniță de vinuri, au fost impuse cu forța, mulți țărani fiind maltratați de către paznicii acestora, iar alții supuși la amenzi neașteptate. Orice băuturi introduse pe altă cale în munți — chiar și cele care se serveau la unele ceremonii religioase, nunți, înmormîntări — deveneau delicte condamnabile.

Situația ajunsese insuportabilă. La tîrgul din 24 mai 1782, prevalîndu-se de vechile lor drepturi, cîțiva moți îndrăzniră totuși, deși piața era plină cu butoaie de ale arendașilor, să apară și ei cu unele băuturi dulci pregătite din fructe (mied). Paznicii arendașilor — înarmați cu toții — îi arestară în mod brutal și îndrăzniră să-i și lovească. Unul din țăranii loviți se repezi însă și el cu securea asupra unui butoi de vin al arendașilor, îi sparse doagele, băutura scurgîndu-se în țărînă. Alți țărani se aruncară asupra restului de butoaie și în cîteva clipe vinul curgea prin piața Cîmpenilor ca apa în Arieș. Paznicii și arendașii, înspăimîntați de cele întîmplate, o luară la fugă pentru a scăpa de furia poporului. Puțin a lipsit să nu fie zdrobite ușile pivniței și întreaga cantitate de vin să fie vărsată. Alarmați de cele întîmplate, arendașii au renunțat la concesiunea primită, stabilindu-se în alte locuri. Pagubele lor au fost calculate în primăvara următoare la suma de 8708 fl. și 49 cruceri, deși vinul vărsat nu costa decît 343 fl. 22 cruceri. În plus, în urma anchetei ordonate de guvern au fost arestați și trimiși în judecata tribunalului din Aiud 23 de primari și jurați ai satelor din apropiere, 18 dintre ei primind pedepse cu închisoare de la 3 luni la 2 ani, iar 5 — Simion Bostan și Andreieș Pascu din Cîmpeni, Dumitru Todea Bută și Petru Monciu din Rîul Mare și Ursu Gomoș din Vidra — considerați autori direcți ai acțiunii fiind condamnați la moarte sub motivul că au agitat poporul și cu alte prilejuri, că au trimis deputațiuni la Viena — prima călătorie a lui Horia la împărat avusese loc în 1779 — pentru a se plînge împotriva autorităților ș.a. Concomitent cu procesul au fost obligați să contribuie la plata despăgubirilor menționate toți țăranii din comunele Cîmpeni, Rîul Mare, Vidra și Bistra, indiferent dacă au fost sau

nu în acea zi la tîrg, și indiferent dacă au participat sau nu la acțiunea condamnată.[1]

Pedepsele date n-au făcut însă decît să îndîrjească satele sancționate pe nedrept și să le determine să trimită o nouă deputație la Viena spre a se plînge împăratului împotriva noilor abuzuri și atrocități. Singurul rezultat obținut a fost comutarea pedepsei cu moartea la 1–2 ani închisoare, dar totodată și la aplicarea a 50–100 bîte, ceea ce a provocat moartea cîtorva osîndiți.

Printre cei acuzați de cele săvîrșite la Cîmpeni a fost și Horia, împotriva căruia s-a emis chiar un mandat de arestare, dar „crăișorul" n-a putut fi prins fiindcă între timp dispăruse de acasă pentru a-și pregăti un nou drum la Viena.

●

Episodul din 1782, cu crîncenele sale urmări din 1783, a pus însă Cîmpenii în stare de alarmă și se înțelege prea bine însuflețirea cu care a fost primită chemarea revoluționară a lui Horia din noiembrie 1784 și energia cu care țăranii de aici, copleșiți de sarcinile iobagiale și atrocitățile comise împotriva lor, s-au ridicat la luptă, răscoala condusă de Horia fiind pentru ei o continuare a celei începute în 1782.

La 5 noiembrie, după ce, împreună cu Cloșca și Crișan, luase la Blăjeni, în ziua precedentă, jurămîntul de credință al răsculaților care atacaseră Crișciorul și Bradul, Horia porni spre Cîmpeni, țăranii așteptîndu-l cu înfrigurare. În prealabil Horia convocase aici și pe țăranii din Ponor, Bucium, Lupșa, precum și pe cei dinspre Albac. Adunarea s-a ținut în curtea șpanului Alexandru Incze, care fugise cu o zi mai înainte, Horia rostind în fața tuturora chemarea la răscoală. Și aici, ca și la Brad au fost devastate în aceeași zi casele funcționarilor, s-a sechestrat aurul din casieria fiscală și s-a pus stăpînire pe pivnița care era acum în mîinile fiscului. Din ordinul lui Horia au fost arestați totodată primarii domnești din Cîmpeni, Gura Neagră, Gura Albacului, Vidra și alte comune, care fuseseră pînă atunci tiranii și jecmănitorii satelor. Primarul din Vidra, Vasile Goia, a fost aruncat de țărani într-o prăpastie, drept

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 93–96.

răzbunare pentru cruzimile și neomeniile lui. Odată cu Cîmpenii se răsculară și toate satele de pe Arieș și dinspre Vîrful Petreasa.

Răscoala cuprinsese acum toți munții.

În ziua următoare căpitanii se despărțiră, Cloșca și Crișan luînd-o înspre Abrud și Zarand, iar Horia spre Vidra și Albac unde erau multe de răfuit. Din Albac, Horia se coborî din nou la Cîmpeni spre a da porunci pentru intensificarea răscoalei, îndreptîndu-se apoi către Bucium, Mușca, Lupșa și Bistra pentru a numi căpitani, în această regiune răscoala fiind condusă de el personal. La 15 noiembrie se afla la Mărișel, de unde, după numirea de noi căpitani, s-a reîntors la Cîmpeni, devenit sediul său revoluționar.

Între timp Cloșca și fiul lui Horia, Ion, căpitanul cel tînăr, lăsîndu-se înșelați, încheiaseră cu lt. colonelul Schultz fatalul armistițiu de la Tibru (11 noiembrie) pe timp de 15 zile, promițîndu-li-se că în acest interval cererile lor vor fi soluționate. În locul celor așteptate, peste cîteva zile Schultz, însoțit de locotenentul Probst ca interpret și de 30 de husari, sub pretextul continuării discuțiilor cu capii răsculaților, a intrat în Abrud (19 noiembrie), de unde s-a îndreptat spre Cîmpeni pentru a lua contact personal cu Horia și Cloșca.

Intîlnirea a avut loc în ziua de 21 noiembrie pe lunca din fața Cîmpenilor, Horia venind însoțit de 600 de răsculați.

Crezînd că într-adevăr Schultz sosise cu o misiune oficială sinceră, că este animat de bune intenții, cei doi căpitani, îmbrăcați în cojoace lungi, se prezentară în fața lui și-i arătară, în original, dispozițiile primite de la Viena pentru cercetarea doleanțelor și reclamațiilor lor, fără ca măcar una să se fi pus în aplicare. După o scurtă discuție lt. colonelul austriac își dezvălui însă jocul, cerînd oamenilor să depună imediat armele și totodată să-i predea pe cei doi căpitani „instigatori". În raportul său înaintat la 24 noiembrie generalului Preiss, comandantul forțelor militare din Transilvania, Schultz s-a văzut însă nevoit să precizeze că la prima sa cerere țăranii i-au răspuns „că dînșii nu au nici o armă" în afară de bîtele lor obișnuite, iar la a doua că ei nu pot preda pe nici un căpitan, „fiindcă dînșii n-au căpitani, deoarece toate le-a făcut țara".

Incercînd să obțină predarea lui Horia și a lui Cloșca prin viclenie, zicînd că ei trebuie să meargă cu el pentru a susține cauza iobagilor în fața marelui general, mulțimea, după raportul lui Schultz, a început a striga „cu zgomot că pe acești doi oameni noi nu-i dăm" înaintînd totodată spre ofițeri cu intenția de a-i înconjura. În timpul incidentului Horia – după același raport al lui Schultz – „se retrase în mijlocul mulțimii, își scoase cojocul cel lung ce-l avea pe dînsul, și – precizează ofițerul – nu l-am mai putut deosebi dintre ceilalți"[1].

Părăsind pe Schultz și constatînd cît de zadarnice au fost discuțiile cu acesta, ca și cele purtate, prin Cloșca și Crișan, cu Ioan Piuariu Molnar și episcopul Nichitici, Horia, stăpîn încă pe sufletul mulțimilor, s-a îndreptat spre Albac urmat de o mare parte din răsculați. Cei mai mulți dintre ei erau din comunele Mușca, Rîul Mare, Vidra și, urmînd pe Horia, juraseră să nu se despartă unii de alții. O seamă dintre ei, printre care se afla și Cloșca, erau de părere să se încerce o nouă regrupare a forțelor răzvrătite și să se atace armata.

În zilele următoare Schultz, reîntors la Sebeș după întrevederea amintită, a revenit la 11 decembrie cu 750 de soldați, însoțit de episcopul Nichitici, și a intrat în Cîmpeni trăgînd cu tunul asupra cetelor de țărani ce se vedeau pe dealurile din apropiere. În timpul nopții el fu însă împresurat de răsculați, ca și Stoianich la Brad, tăindu-i-se legătura cu Abrudul. Pentru despresurarea lui a fost nevoie de concentrarea urgentă a tuturor forțelor aflate la Abrud, în Bucium și la Brad, care numai cu multă greutate l-au scăpat de încercuirea în care se afla.

După despresurare, dispunînd de un nou spor de trupe, Schultz a pornit către Albac hotărît cu orice preț să pună mîna pe Horia și să nimicească pe ultimii săi credincioși. Regruparea dorită de Cloșca nu s-a putut realiza. Dîndu-și seama de greaua situație în care se afla, și vrînd totodată să cruțe viețile celor ce-l urmaseră pînă aici, precum și ale celor care mai rezistau încă în satele din jurul Cîmpenilor, la 14 decembrie Horia se hotărî să-și dizolve tabăra, el, împreună cu Cloșca, după un scurt popas la Arada, retrăgîndu-se în pădurea Scorăcetului pe mun-

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 283–285.

tele Drăgoiasa, din apropierea satului Mărgău, cu intenția de a relua iarăși drumul Vienei. Acolo, după cum se știe, aveau să fie descoperiți și prinși la 27 decembrie 1784 de către trădătorii cunoscuți.

Tristul episod a fost marcat în 1933 prin ridicarea în acel loc a unui monument comemorativ.

Ca și Zlatna, Abrudul și Bradul, tîrgul Cîmpenilor, unde se exercitase o clipă autoritatea lui Horia, sfîrși prin a recădea în puterea trupelor imperiale, a nemeșilor și a dregătorilor statului. Horia nu avea să mai vadă tîrgul ce-i fusese credincios pînă în ultimul moment și care prin participarea la răscoală făcuse un salt în istorie.

Duhul său revoluționar va rămîne însă nebiruit în amintirea cîmpenilor și va călăuzi necontenit aspirațiile locuitorilor săi.

În 1848 el se va afirma din nou cu toată puterea, orășelul avînd să fie reședința urmașului lui Horia — Avram Iancu.

Între timp în localitate se înființase la sfîrșitul secolului al XVIII-lea o școală primară românească care va pîlpăi neîncetat pînă cînd, odată cu unirea Transilvaniei cu patria mamă, va veni momentul unor creații mai importante. În 1811 funcționa la această școală învățătorul Moise Ioanette, care avea să fie dascălul de abecedar al lui Avram Iancu. Alți învățători de seamă ai Cîmpenilor au fost Nicolae Corcheș, tatăl viitorului tribun cu același nume, și apoi tribunul Clemente Aiudeanu.

Școala a fost susținută în mod permanent prin sacrificiile locuitorilor. „Cît privește școala din Cîmpeni — scrie unul din istoricii învățămîntului românesc din Transilvania — vom recunoaște că s-au găsit totdeauna bărbați vrednici care au vegheat asupra bunului ei mers, prin grija manifestată în așezarea de dascăli capabili, entuziaști, mîndri de trecutul neamului lor“[1].

●

În furtuna pașoptistă orășelul a intrat la 6 aprilie odată cu întrunirea convocată de Ioan Buteanu și Simion Balint la care a participat și Iancu sosit tocmai în acea zi de la Tîrgu Mureș. Viitorul prefect aducea cu el o largă

---

[1] N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania*, p. 213.

informație politică, textul proclamației lui Bărnuțiu din 25 martie precum și vestea convocării adunării de la Blaj din 18/30 aprilie 1848. Din acel moment Iancu a devenit conducătorul revoluționar al regiunii Cîmpenilor, ridicînd astfel lancea căzută a lui Horia, revoluția și toată desfășurarea ei în Munții Apuseni, luptele pentru apărarea acestora fiind conduse de la Cîmpeni, devenit sediul lui Iancu. Și Cîmpenii aveau să aibă, pe lîngă această onoare și pe aceea de a fi fost singura localitate din toate marile așezări din Munți care n-a putut fi călcată de piciorul dușmanului.

Într-adevăr în timpul grelelor lupte date de oastea moților pentru apărarea Munților, au fost invadate vremelnic Zlatna, Bradul, Abrudul, dar nu și Cîmpenii care au avut puterea și energia nu numai de a apăra partea dinspre Beiuș, Huedin, Cluj, Turda și Aiud a regiunii, ci totodată și de a contribui esențial la susținerea apărării orașelor atacate și în cele din urmă la alungarea invadatorilor.

În tot timpul luptelor Iancu, pe lîngă funcția de prefect al legiunii „Auraria Gemina", a îndeplinit-o și pe aceea de „prefect general" al tuturor forțelor române concentrate în Munți, al legiunilor comandate de Ioan Buteanu, Petre Dobra, Simion Balint, Axente Sever. Prezent cu sfatul, cu pușcașii și lăncierii săi în toate luptele date de aceștia, Iancu a trebuit în același timp să fie cu ochii în patru asupra căilor de invazie dinspre nord-est, din această direcție pornindu-se asupra Munților numeroase acțiuni și expediții care tindeau să ajungă la Cîmpeni, orașul fiind considerat drept centrul puterii revoluționare românești.

La Cîmpeni, Iancu a avut alături de sine și pe cîțiva din cei mai energici tribuni, care și-au legat numele de toate luptele din anii 1848–1849, în fruntea acestora remarcîndu-se Nicolae Corcheș, Mihai Andreica, Ioan Corcheș, toți trei născuți în Cîmpeni, și Clemente Aiudeanu.

Primele lupte ale lui Iancu și tribunilor săi pentru apărarea regiunii Cîmpenilor au avut loc în lunile noiembrie și decembrie 1848, fiind determinate de înaintarea trupelor lui Bem de la Ciucea spre Cluj. Paralel cu această înaintare trupele inamice au căutat, îndeosebi în zona Huedin, să-și deschidă drum și spre Munți, spre a lichida astfel orice posibilitate de rezistență românească. În ciocnirile de la Zam-Sincrai (4 km sud-vest Huedin), Săcueni (10 km sud-

vest Huedin) și Traniș asalturile inamicului au fost oprite.

La începutul lui ianuarie 1849, după ce între timp trupele lui Bem ocupaseră Clujul, încercările inamice de a pătrunde în Munți au fost reluate. Obiectivele lor de astă dată, au fost satele Mărișel și Giurcuța. Scopurile propuse n-au putut fi însă atinse, deoarece în lupta de la 12 martie ce a avut loc pe muntele Grohotul de lîngă Mărișel — luptă la care au participat călări și femeile din Mărișel — honvezii au fost puși pe fugă. Bătălia a fost comandată personal de Avram Iancu, femeile — bune călărețe cum sînt toate moațele — fiind conduse de Palaghia Roșu, mama centurionului Indrei Roșu. Cu această „amazoană" a moților ne vom mai întîlni și de acum înainte, ea fiind una din eroinele cele mai de seamă ale luptelor din Munți.

În aceeași perioadă s-au dat alte lupte pentru a împiedica înaintarea inamicului pe Valea Arieșului, apărarea văii rîului fiind încredințată neînfricatului Simion Balint, care, ajutat de tribunul Clement Aiudean și de vicetribunii I. Aurarian-Golgoți și Dionisie Telechi, a izbutit să învingă la 14 ianuarie la Iara forțele colonelului Czetz și apoi la 21 februarie la Fîntînele pe cele comandate de Rakoszy. Scopul mereu reînnoitelor atacuri inamice era ocuparea orășelului Baia de Arieș, pentru a face astfel legătura cu trupele care intraseră în Zlatna și pentru a-și deschide totodată drum prin valea Arieșului spre Cîmpeni.

Luptele pentru apărarea Băii de Arieș s-au dat în zilele de 1 martie (Lita), 22 martie (Cacova Ierii), 13 aprilie (Ocolișul Mic), 14 aprilie (Băișoara). Inamicul a fost învins pretutindeni și silit să se retragă cu mari pierderi și totodată să renunțe la proiectul de a urca pe valea Arieșului[1].

Luptele pentru apărarea Arieșului au consacrat reputația de viteaz nu numai a lui Simion Balint, ci totodată și a tribunilor și vicetribunilor de sub comanda sa: Ioan Ciurileanu, Vasile Ciurileanu, Matei Nicolae, Ioan Daniel, Grațian Grătianu, Vasile Balint, Partenie Rat. La aproape 40 de ani de la aceste lupte, care au fost hotărîtoare pentru apărarea munților, I. Ciurileanu, stabilit între timp la București, avea să publice un volum de amintiri intitulat *Fragmente istorice din anii 1848–1849* (București, 1887).

---

[1] Vezi pentru detalii, L. Loghin, C. Ucrain, *op. cit.*, p. 49–59.

Concomitent cu luptele din valea Arieşului, s-au dat altele, tot atît de îndîrjite, pentru a împiedica pe adversar să înainteze spre Abrud – venind de la Aiud – pe linia Rîmeți, Ponor, Sălciua. Conducătorii cetelor moților de aici au fost tribunii Vasile Fodor și N. Șerban. La sfîrșitul lunii martie și începutul lui aprilie, ei au obținut mai multe victorii împotriva honvezilor comandați de maiorul Carol Velics la Aiudel, Geamal (3 martie), Vlădești (3 aprilie), Piatra Tăiată (15 aprilie), Rimeți (18 aprilie). Rapiditatea cu care inamicul își reînnoia atacurile e ferm marcată de însești zilele în care au avut loc aceste bătălii, încheiate prin alungarea trupelor biruite pînă la marginea Aiudului.

Prin împiedicarea trupelor maghiare de a se apropia de Cîmpeni, fiind silite să se îndrepte către Zlatna unde aveau să fie apoi oprite de Axente Sever, „capitala" lui Avram Iancu și-a păstrat astfel toată puterea putînd să intervină în lunile mai și iunie în luptele de la Abrud și Brad, al căror sfîrșit a fost, precum s-a arătat în paginile anterioare, înfrîngerea lui Hatvany și a lui Kemeny Farkas.

Îndată după terminarea luptelor, care au constituit o nouă dovadă a energiei, curajului, ingeniozității și autorității de „prefect general" a lui Avram Iancu, și totodată a eroismului nebiruit al prefecților, tribunilor și oastei sale de țărani, „capitala" și resursele ei au fost supuse la noi și grele încercări, fiindcă inamicul bătut la Abrud a voit să-și ia revanșa prin alte expediții organizate pe căile de ascensiune în munți dinspre Huedin și Cluj – aceleași prin care încercase să ajungă la Cîmpeni în lunile decembrie, martie și care luaseră sfîrșit prin bătălia de la Mărișel (12 martie).

În fruntea noii expediții a fost numit unul din cei mai înflăcărați revoluționari maghiari din Budapesta, dar în același timp un spirit profund șovin, tînărul Paul Vasváry, cunoscut personal al lui Avram Iancu, dornic să obțină prin orice mijloace victoria asupra moților. Tînărul comandant maghiar, numit de prietenii săi și „micul Kossuth", și-a organizat unitățile de atac (5 companii) în zona Huedin, cu intenția de a ocupa cît mai repede satele Lăpuștești, Giurcuța de Sus și Giurcuța de Jos – apărate de tribunul Nicolae Corcheș – care reprezentau cheile de acces spre „capitală". Încercările disperate ale lui Vasváry, în decursul cărora ostașii săi au comis numeroase incendii și

atrocități, au fost sortite însă aceluiași eșec ca și cele din lunile precedente, la 20 mai el fiind silit să se retragă de la Giurcuța de Jos pentru a-și organiza o nouă tabără la Mănăstireni (11 km sud-est de Huedin), așteptînd un alt moment pentru atac. La începutul lunii iulie, alarmat de înfrîngerile suferite de Kemény și de Vasváry, Bem a trimis în această zonă cu noi trupe pe colonelul Zarzicski, polonez ca și dînsul, cu misiunea de a relua acțiunea întreruptă de Vasváry. Greul noii expediții avea să-l ducă însă tot Vasváry, care, primind încă două companii, pe lîngă cele vechi, a declanșat la 2 iulie un impetuos atac în direcția Mărișelului. Moții, comandați de centurionul Indrei Roșu, evacuară satul și se retraseră în brădetul din apropiere. La 5 iulie sosiră în ajutorul centurionului și pușcașii tribunilor N. Corcheș și Iacob Olteanu. Căile de înaintare au fost astupate cu bolovani și copaci. În dimineața zilei de 6 iulie companiile lui Vasváry se afundară îndrăzneț în munți. Pretutindeni ele au fost întîmpinate însă de o înverșunată împotrivire. De după fiecare copac se ridica o secure și pornea un bolovan. Tulnice cu chemări repezi răsună din toate părțile. Alături de moți au apărut și de astă dată moațele, în frunte cu aceeași Palaghia Roșu, care le conduse și în urmă cu cîteva luni. Necunoscînd drumurile, trupele lui Vasváry se adînciră în văgăuni fără a-și mai putea păstra unitatea și fără a-și mai putea întrebuința puștile. În cele din urmă au fost înconjurate la locul numit Fîntînele într-o poiană unde au fost nimicite fără răgaz. Printre cei căzuți a fost găsit însuși Vasváry, împreună cu cîțiva din ofițerii săi.

Expediția lui Vasváry și bătălia de la Fîntînele au fost ultimele încercări ale inamicului de a-și deschide drum spre Cîmpeni. „Capitala" lui Iancu și împrejurimile ei se dovediseră inexpugnabile, iar prefecții, tribunii și lăncierii săi de un eroism și un spirit de sacrificiu într-adevăr spartane.

În timpul revoluției tîrgul Cîmpenilor a fost totodată și locul de ocrotire a numeroși revoluționari de peste Carpați, siliți să părăsească Principatele în urma intrării în București a trupelor țariste și turcești. La sfîrșitul anului 1848 întîlnim astfel la Cîmpeni, în intimitatea lui Iancu, pe pictorul Barbu Iscovescu — care va face cele mai frumoase portrete lui Iancu, Ioan Buteanu, Simion Balint, N. Solomon și Petru Dobra — pe Ioan Bălăceanu, care acceptase sarcina de

tribun al legiunii lui Simion Balint, Constantin Racoviță, tribun al lui Buteanu, Dincă Balșan, unul din ofițerii care au condus lupta din Dealul Spirii de la București, tînărul ofițer Gheorghe Adrian, probabil și alții. Numiți de moți „oaspeții ghenerarului", revoluționarii din Țara Românească au fost întreținuți aici, din ordinul lui Iancu, de către primăria Cîmpenilor, primarul tîrgului, Teodor Teoc, avînd dispoziții să le asigure — traiul fiind destul de greu — tainul de alimente[1].

Cel mai ilustru musafir al Cîmpenilor în această perioadă a fost însă Nicolae Bălcescu, sosit la sfîrșitul lui iulie 1849 pentru a încerca o împăcare între maghiari și români. Bălcescu era un vechi prieten al transilvănenilor, o bună parte din activitatea sa științifică și patriotică fiind desfășurată alături de ei[2]. Florian Aaron îi fusese profesor la „Sf. Sava", o seamă de lecții speciale primise și de la bănățeanul Eftimie Murgu, cu August Treboniu Laurian înființase revista *Magazin istoric pentru Dacia* (1845), Axente Sever și Constantin Roman Vivu colaboraseră la „Magazinul", cu George Barițiu se afla în legături științifice și își dăduse colaborarea la „*Foaia pentru minte, inimă și literatură*" de la Brașov. Cu Simion Bărnuțiu și Avram Iancu se cunoscuse la Sibiu în lunile noiembrie și decembrie 1848. Revista sa de istorie era apoi larg răspîndită în Transilvania și odată cu ea se răspîndise și faima numelui său.

Sosind la Cîmpeni, în „capitala" lui Iancu, Bălcescu venea deci la vechi prieteni, gîndurile sale fiind cunoscute tuturor revoluționarilor transilvăneni.

Spre deosebire de ceilalți „oaspeți" amintiți, Bălcescu nu căuta la Cîmpeni un adăpost, ci îndeplinea o misiune politică. Dușman de moarte al tuturor reacțiunilor, Bălcescu a militat cu tărie încă înainte de revoluție pentru o înțelegere între popoarele oprimate pentru ca toate să-și poată dobîndi libertatea. Din această idee s-au născut relațiile sale cu revoluționarii italieni, polonezi, sîrbi, maghiari. In calea libertății acestora, și, evident a românilor, se afla

---

[1] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 203–209.

[2] Vezi pentru detalii Vasile Netea, *Relațiile lui N. Bălcescu cu cărturarii și luptătorii români din Transilvania*, în „Pe drumul unității naționale", Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1975, p. 83–126.

anacronicul Imperiu habsburgic, sub al cărui bici stăteau atîtea popoare. Îndeosebi Bălcescu era preocupat de ideea unei înțelegeri între maghiari și români, ambele popoare avînd aceleași aspirații.

În primăvara anului 1849, venind de la Constantinopol, Bălcescu a avut la Debrețin, Buda și Seghedin îndelungate discuții cu Kossuth și cu alți exponenți ai revoluției maghiare, propunîndu-le, pe bază de egalitate și de respectare reciprocă a tuturor drepturilor naționale, o înțelegere cu revoluționarii români din Transilvania. În această înțelegere Bălcescu nu vedea numai curmarea războiului din Transilvania și asigurarea drepturilor naționale ale românilor de aici, ci, totodată, și posibilitatea, prin ajutorul legiunilor lui Iancu, de a reaprinde revoluția în Țara Românească, eliberînd-o astfel de ocupația străină. Planurile lui Bălcescu erau grandioase, și o realizare a lor ar fi creat într-adevăr în această zonă a Europei o puternică forță revoluționară, care ar fi pus la o grea încercare existența Imperiului habsburgic.

Interlocutorii lui Bălcescu, obsedați de ideea de a înlocui dominația habsburgică printr-o dominație maghiară, nu s-au arătat însă prea dispuși să dea curs sfaturilor acestuia, timp de cîteva luni propunerile făcute de revoluționarul român neprimind răspunsul așteptat. Abia după ce trupele maghiare au fost învinse de Iancu, și a apărut la orizont pericolul intervenției țariste, Kossuth a găsit oportun să ia în considerație propunerile lui Bălcescu. Ca atare acesta a fost rugat la 14 iulie să plece fără întîrziere la Iancu, pentru a afla condițiile de împăcare ale românilor, el însuși menținîndu-se în cadrul unor vagi generalități și a propunerii unei deplasate amnistii.

În ziua următoare Bălcescu porni deci spre Transilvania, în jurul datei de 20 iulie aflîndu-se la Cluj. În 26 iulie, după ce a avut noi convorbiri cu comisarul guvernului Daniel Botzkö și totodată cu călătorul englez John Paget aflat și el în Cluj, Bălcescu s-a îndreptat spre Cîmpeni urcînd pe la Iara, Valea Arieșului. Drumul a fost făcut călare, sufletul lui Bălcescu înfiorîndu-se la fiecare pas de vederea atîtor locuri istorice care-i aminteau de răscoala din 1784 și de încleștările sîngeroase care abia luaseră sfîrșit. În 30 iulie, trecînd prin Abrud, ajunse la Cîmpeni. La sediul statului major al lui Iancu fu întîmpinat de acesta și de

vitejii săi prefecți și tribuni: Axente Sever, Simion Balint, Vasile Moldovan, Nicolae Vlăduț, Ioan Procopiu, Nicolae Corcheș, Vasile Fodor, Ioan Chirileanu, Clemente Aiudeanu, Nicolae Begnescu, Mihai Andreica, Simion Grozea. Întîlnirea a fost emoționantă, dar în același timp și îngrijorătoare, fiindcă nimic ce venea din partea lui Kossuth nu inspira acestor îndîrjiți luptători nici încredere și nici simpatie. Bălcescu le vorbea de pace, de înțelegere, dar văile și stîncile lor erau încă roșii de sîngele vărsat timp de atîtea luni. Atîția prefecți și tribuni fuseseră uciși în chip mișelesc: Alexandru Bătrîneanu, Constantin Romanu Vivu, Petru Dobra, Ion Buteanu. Mii de țărani și intelectuali, îndeosebi preoți, își pierduseră viața. În locul recunoașterii drepturilor proclamate pe Cîmpia Libertății, Kossuth le propunea acum acordarea unei amnistii, ca și cum ei ar fi fost un fel de delincvenți ai statului maghiar. În același timp începuseră să le sosească vești despre înaintarea armatelor rusești în Ungaria și Transilvania, încît acum o înțelegere cu guvernatorul Ungariei le părea depășită de evenimente — inutilă. Pe de altă parte, prestigiul lui Bălcescu și trecutul său de înverșunat luptător național le impunea prea mult respect pentru a nu ține seama de intervenția lui. Discuțiile se purtară astfel cu stăruință și pasiune timp de patru-cinci zile, în decursul cărora Bălcescu a fost oaspetele personal al lui Iancu. În cele din urmă, la 3 august se ajunse la o înțelegere pe care Bălcescu, sub forma unei scrisori personale a lui Iancu, era autorizat să o comunice lui Kossuth. „Văzînd propunerile de pace — preciza Avram Iancu în scrisoarea adresată lui Kossuth — pe care le-a adus domnul Bălcescu, agentul emigrației române din partea onoratului guvern maghiar, trebuie să ne exprimăm regretul că în împrejurările actuale nu putem să dezbatem cu frații maghiari restabilirea păcii, fiind situația în care ne găsim foarte critică. Armata ungurească se îndepărtează, iar forța militară a rușilor se apropie. Ar fi apoi foarte dificil și ar reclama mult timp, pînă cînd să putem convinge poporul a se înfrăți cu voi. Totuși — adăuga Iancu într-un elan de generozitate — pentru a vă dovedi sentimentele noastre frățești, pe care le nutrim față de națiunea maghiară, am hotărît să rămînem neutri față de armata ungară în tot timpul acestor lupte, neatacînd-o și apărîndu-ne numai în cazul că am fi atacați. Nădăjduim

că această neutralitate va fi respectată atît de onoratul guvern maghiar, cît și de șefii armatei sale"[1].

Cu scrisoarea lui Iancu, Bălcescu a plecat în ziua următoare, însoțit de prefectul Vasile Moldovan, spre Ighiu de unde își va continua drumul spre Arad, unde refugiat de la Seghedin se afla în acel moment Kossuth. La 8 august acesta trimitea tuturor comandanților militari maghiari din Transilvania ordinul de încetare a luptelor cu românii.

Sperînd într-o victorie a lui Bem împotriva rușilor în luptele angajate în regiunea Devei, Bălcescu a alergat din nou înspre Transilvania convins fiind — cum îi scria lui I. I. Filipescu la Constantinopol — că „încă nu-i totul pierdut"[2]. Speranțele sale s-au dovedit însă neîntemeiate, Bem fiind învins și constrîns la 18 august să se îndrepte în fugă spre Orșova. Bălcescu însuși s-a pomenit înconjurat de armatele lui Luders și amenințat cu capturarea. Pentru a-și salva libertatea și viața el s-a văzut astfel silit să se îndrepte din nou către Cîmpeni, numai aici avînd certitudinea salvării sale. Iancu l-a primit cu o inimă de frate, și timp de cîteva săptămîni l-a adăpostit, ferindu-l atît de ruși cît și de austrieci, într-o colibă din marginea tîrgului. Bănuind că Bălcescu se afla la Cîmpeni, autoritățile de la Sibiu l-au chemat în două rînduri pe Iancu somîndu-l să dea precizări asupra locului unde se afla acesta. Iancu a negat însă cu îndîrjire că ar ști ceva despre cel căutat. Abia în octombrie, ajutat de Iancu și de oamenii săi, Bălcescu, îmbrăcat în straie moțești și urcat împreună cu alți doi moți într-o căruță cu ciubare, a putut lua drumul spre Orșova de unde va pleca apoi spre Paris.

Salvarea vieții sale au fost Cîmpenii.

Ce-a simțit marele luptător ajungînd în contact cu moții și cu țara lor avea să mărturisească peste doi ani în discursul rostit la 14 mai 1851 la Paris pentru aniversarea zilei de 3/15 mai — ziua revoluției din Transilvania. „În acea vreme — în vremea sălășluirii sale în „Capitala" lui Iancu — cînd inima îmi era zdrobită, căci din toate părțile vedeam naționalitatea română călcată și strivită de dușmani străini, fusei fericit a găsi acolo pe acele piscuri

---

[1] Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 232.

[2] N. Bălcescu, *Opere*, IV, *Corespondență*, p. 220 (Ediție îngrijită de G. Zane).

uriașe, pe deasupra norilor, o naționalitate și o viață românească înfocată și puternică. Cu ce entuziasm frenetic fusei aclamat și binecuvîntat de toți acei țărani, cînd le spusei că am venit să le aduc urări de noroc și izbîndă din partea fraților lor din țară minunați de vitejia lor! În ce tăcere adîncă mă ocoleau (înconjurau) și mă ascultau ei, cînd le vorbeam de puterea nației române, de numărul ei, de întinderea pămîntului ce i-a dat Dumnezeu și de ursitele cele mărețe ce o așteaptă în viitor! Seara, după ce toată ziua străjuiau potecile, se hărțuiau și se luptau cu dușmanul, îi vedeai adunați trîmbe-trîmbe pe lîngă focuri, care povestind întîmplările zilei și acele trecute, care dănțuind împrejurul flacărilor, care zicînd din fluere, buciume și cimpoaie".

Cu aceeași însuflețire avea să vorbească Bălcescu și despre prefecții și tribunii care conduseseră bătăliile din munți și cîștigaseră atîtea surprinzătoare victorii. „Generalii acestei oști țărănești — a precizat oratorul — erau niște preoți și niște tineri abia ieșiți din școalele de teologie, filozofie și jurisprudență, ei nu puseseră pînă atunci mîna pe o armă, cînd nevoia îi sili a se face generali și a cîștiga bătălii. Lipsiți de cunoștințe și de principe de artă militară, ei le inventară în mijlocul luptelor. Am văzut cu mirare cum ei dibuiseră adevăratele principe ale războiului și cum simțise importanța pozițiilor naturale și folosul ce știură a trage din orice localitate. Femeile nu rămăseseră în urmă nici cu curagiul, nici cu simțămintele naționale — afirma în continuare Bălcescu — ele luară parte la toate primejdiile soților lor. Din vîrful munților ele aruncau o ploaie de bolovani, care răreau batalioanele vrăjmășești. Cîntecele lor nu erau ca mai înainte, cîntecele de dor și de plăcere, ci cînturi pline de patriotism și de simțiment național"[1].

Paginile consacrate de Nicolae Bălcescu revoluției de la 1848–49 din Transilvania, și îndeosebi moților și „generalilor" lor, au intrat de mult în antologiile naționale, și ele constituie pentru aceștia omagii de nepieritoare strălucire.

La Cîmpeni avea să-și redacteze Avram Iancu la 20 decembrie 1850, după întoarcerea de la Viena, unde refuzase să primească decorația oferită de împărat, și elocventul

---

[1] N. Bălcescu, *Corespondență*, p. 308.

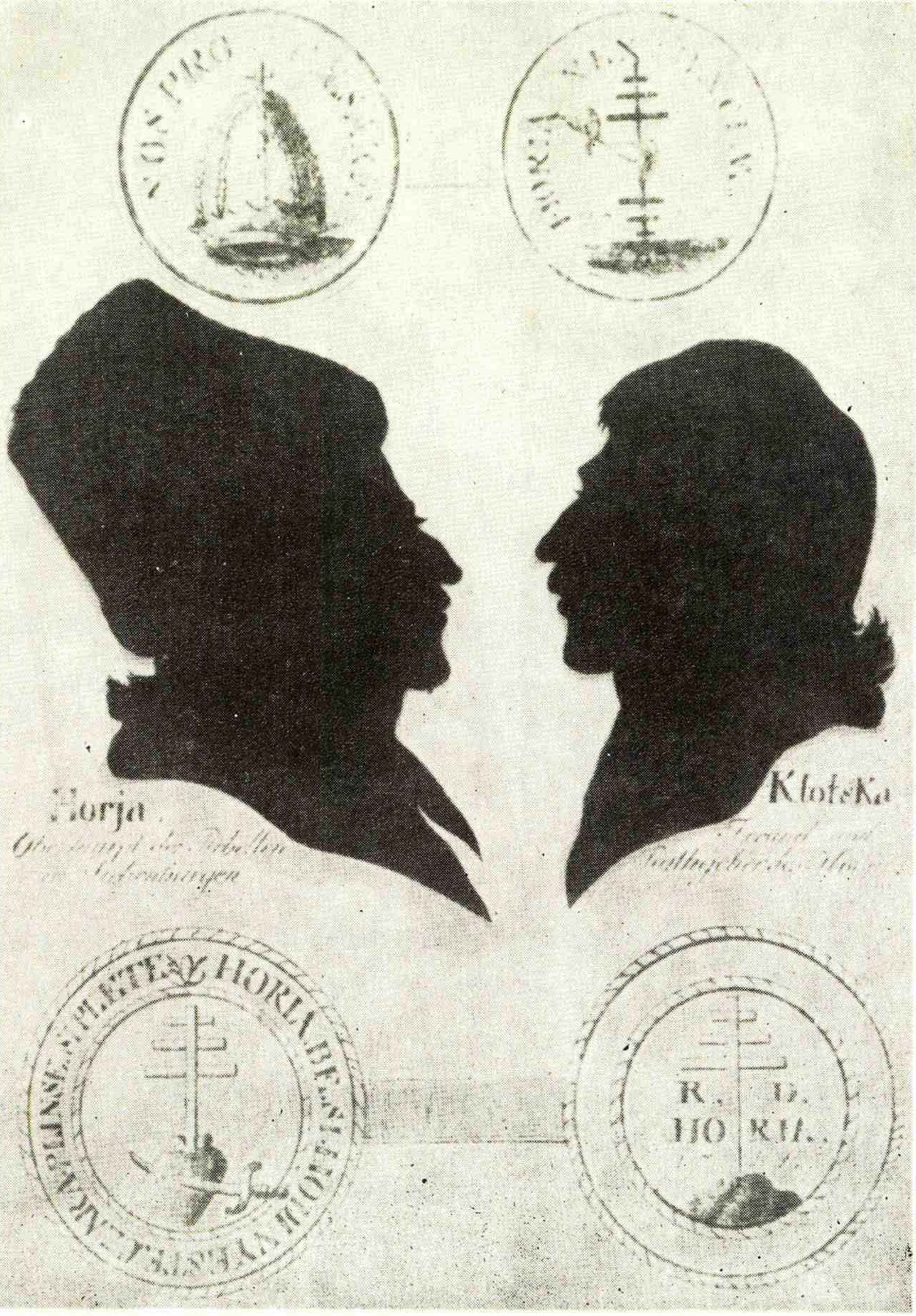

Siluetele lui Horia și Cloșca, însoțite de insignele atribuite lui Horia. Desen de autor necunoscut

Horia și Cloșca în închisoarea cetății de la Alba Iulia, pictură de Iohann Will din Augsburg (1765–1805)

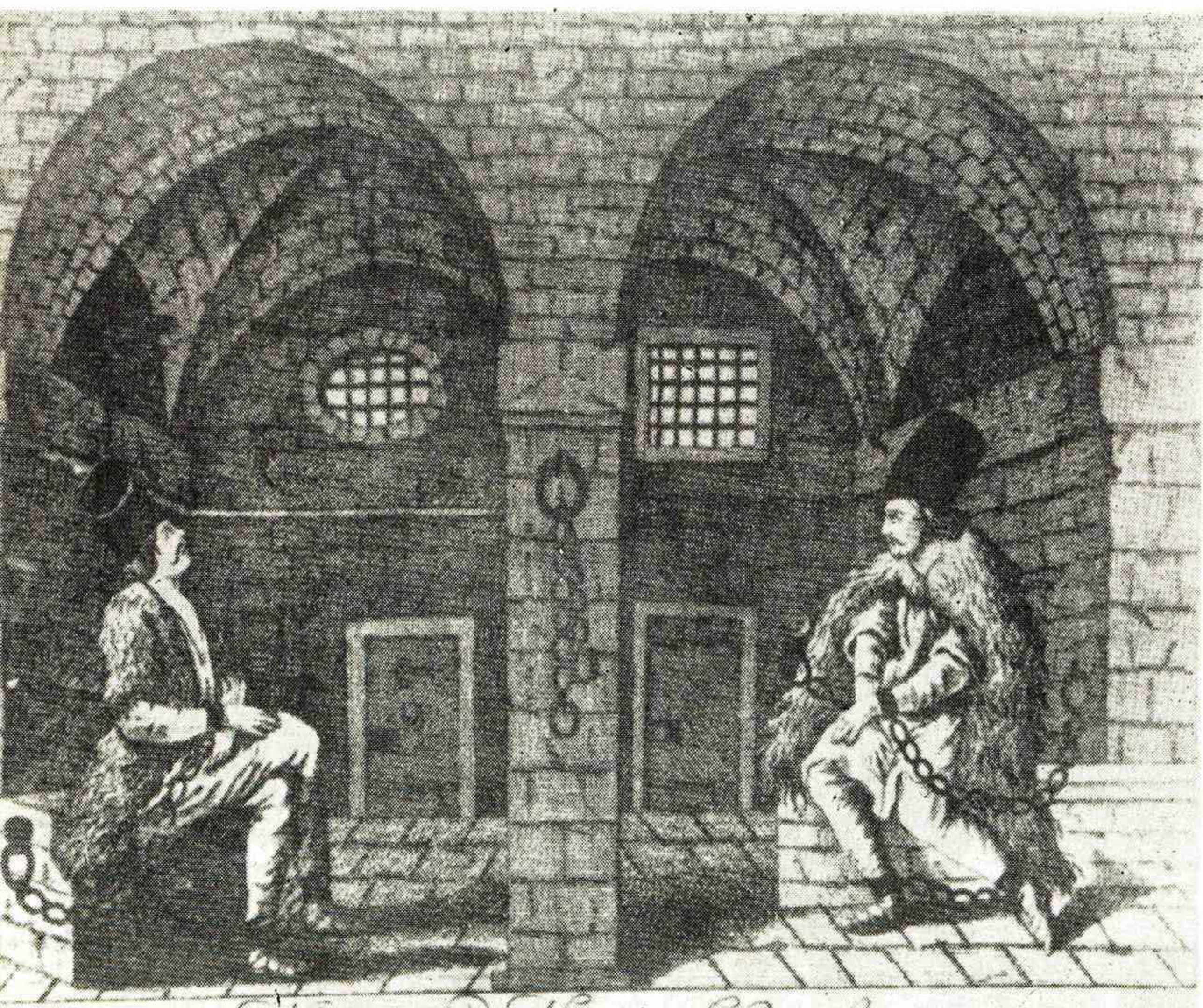

Gloska
Hora
Zwei Anführer der Wallachischen Rebellen

Horia și Cloșca, de autor necunoscut, în port popular românesc cu căciulă, cojoc, opinci. Gravură rară tipărită în foaia a 13-a a albumului VOLKSTRACHTEN publicat la sfîrșitul secolului al XVIII-lea de casa de editură Artaria din Viena. Este semnificativ că într-un album de costume naționale al celei mai mari edituri din Viena a acelei vremi, portul românesc este reprezentat de Horia și Cloșca

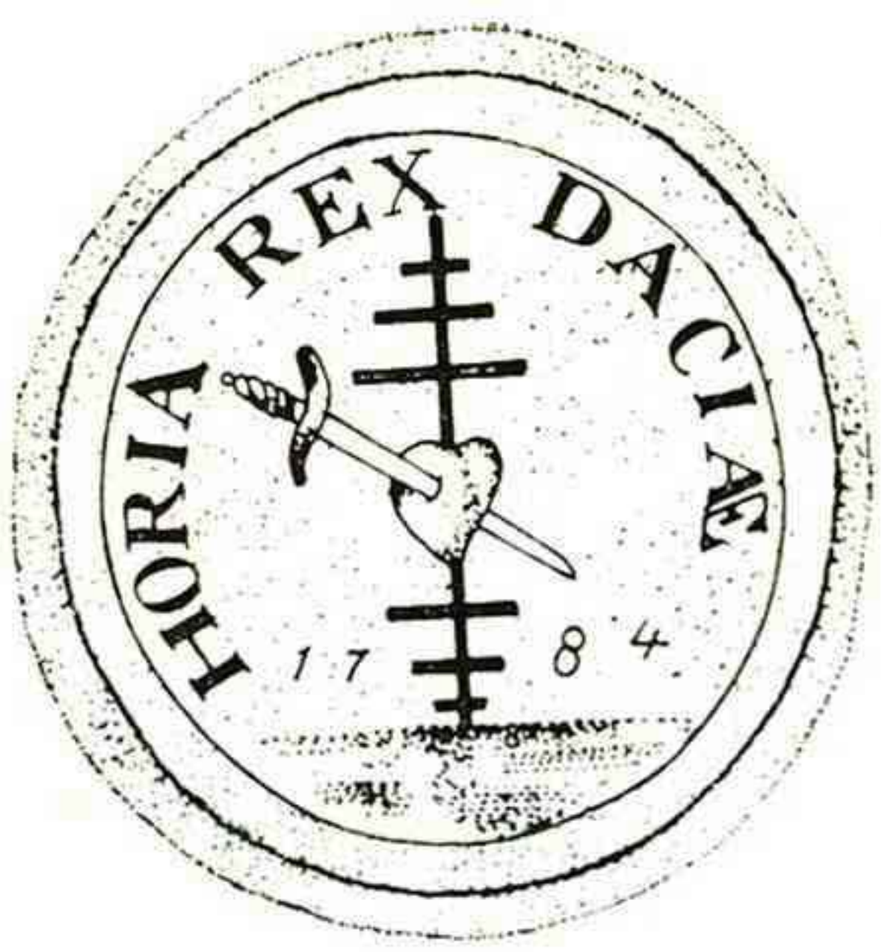

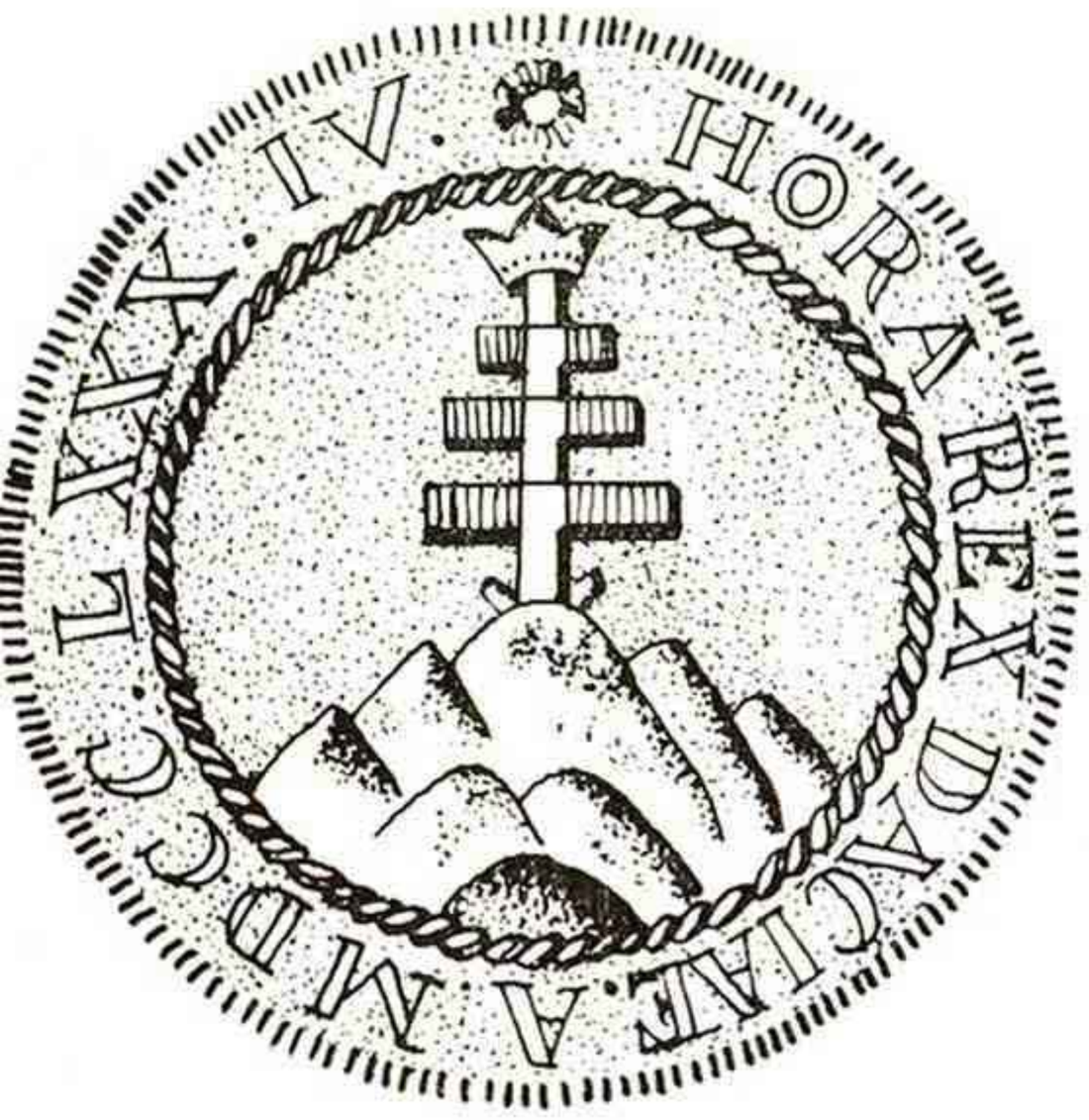

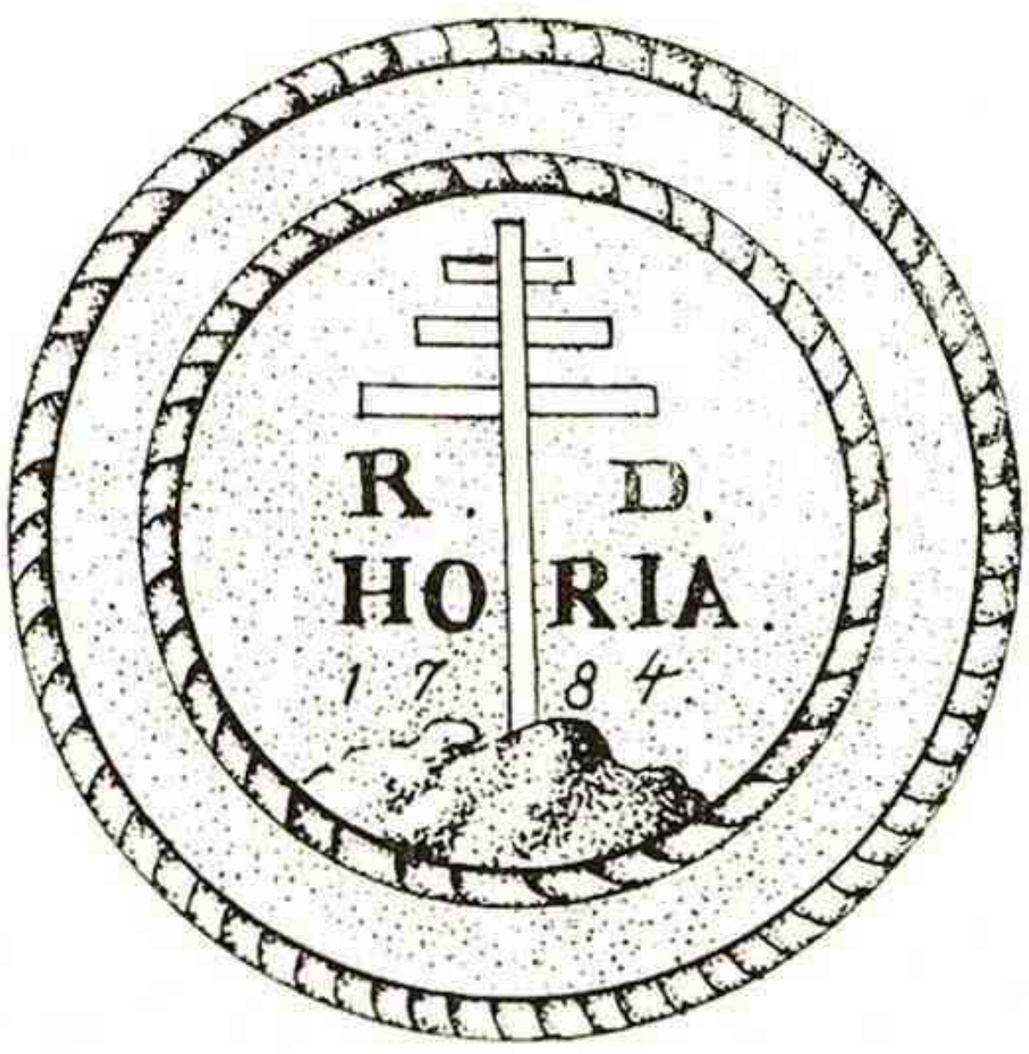

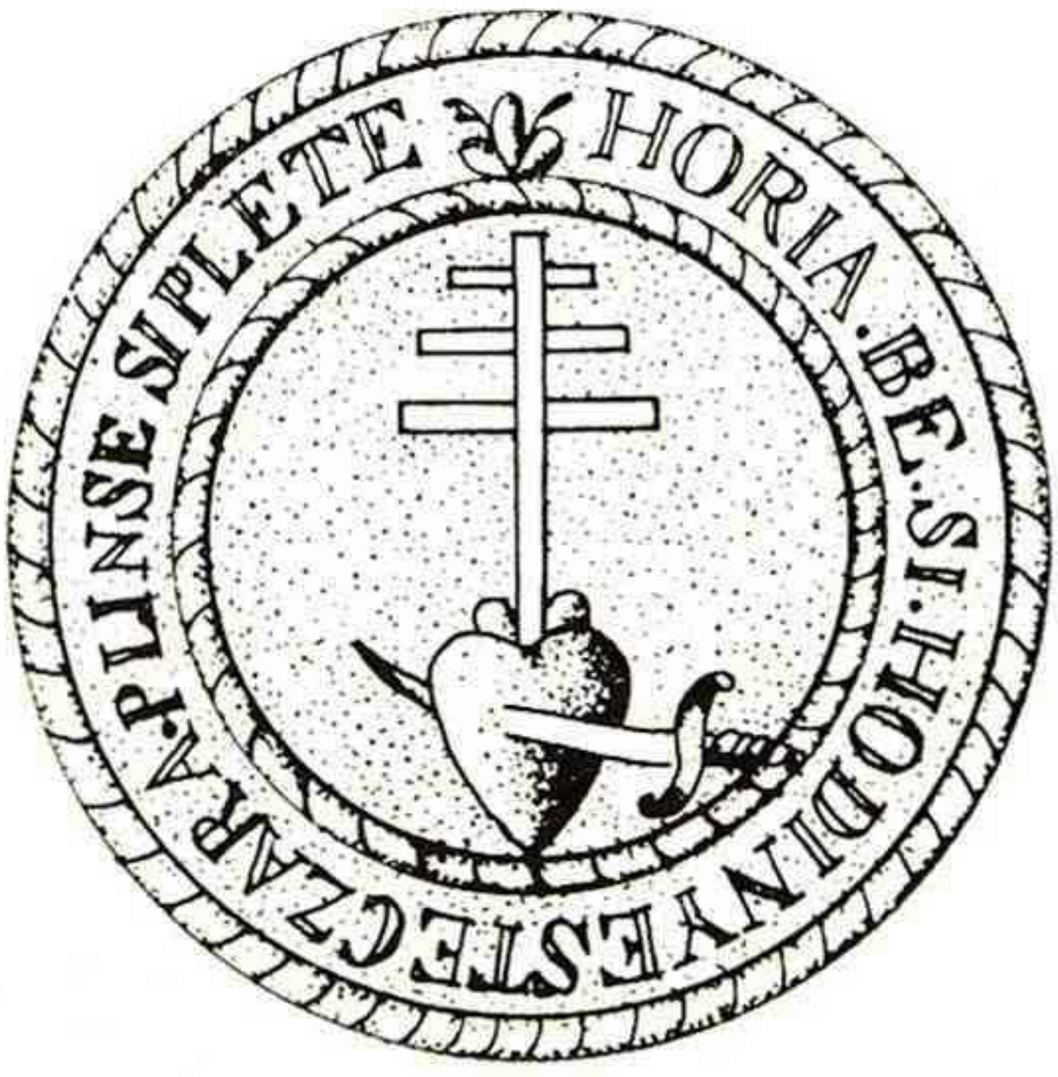

Medalii de epocă cu insignele atribuite lui Horia (I medalii de argint cu diametrul de 37 mm; II și III medalii de plumb cu diametrul de 43 mm și respectiv 42 mm)

Dealul Fericetului, locul de bastină al lui Ureche

Horia și căpitanii săi. Pictură în ulei de Eugen Gâscă

– Monumentul Horia, Cloșca și Crișan din Cluj-Napoca, operă a sculptorului Ion Vlasiu.

Curechiu. Biserica construită în 1782

Brad. Bustul lui Crișan

Albac. Bustul lui Horia

Mesteacăn. Troița ridicată pe locul bisericii unde, la 31 octombrie 1784, iobagii s-au adunat pentru a primi, prin Crișan, poruncile lui Horia

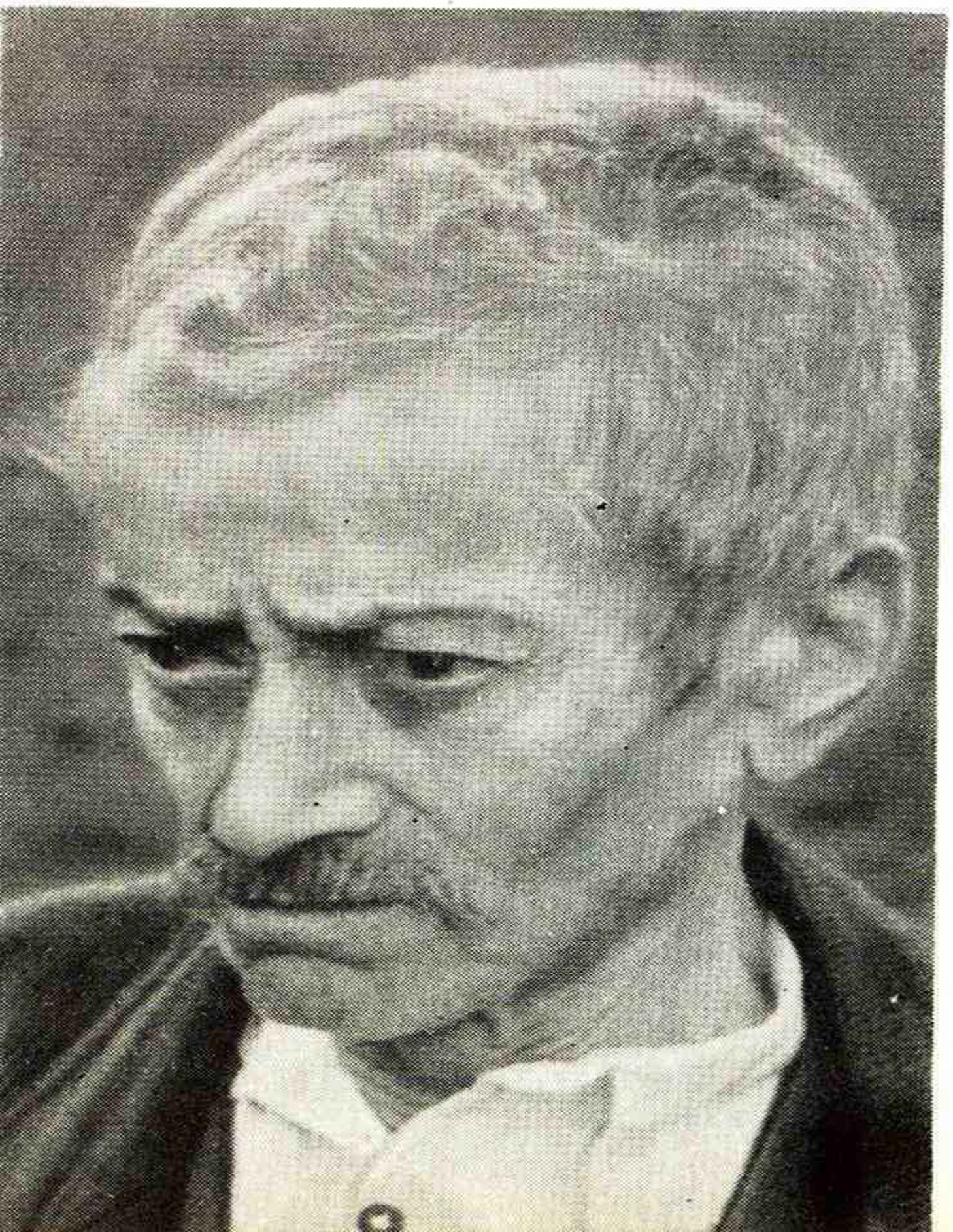

Mitru Nicula, zis și Mitrula Ciufală, stră-strănepot al lui Horia

Avram Iancu

Țebea. Gorunul lui Horia

Simion Balint

Petru Dobra

Casa memorială Avram Iancu din comuna cu același nume

Țebea. Mormîntul lui Avram Iancu

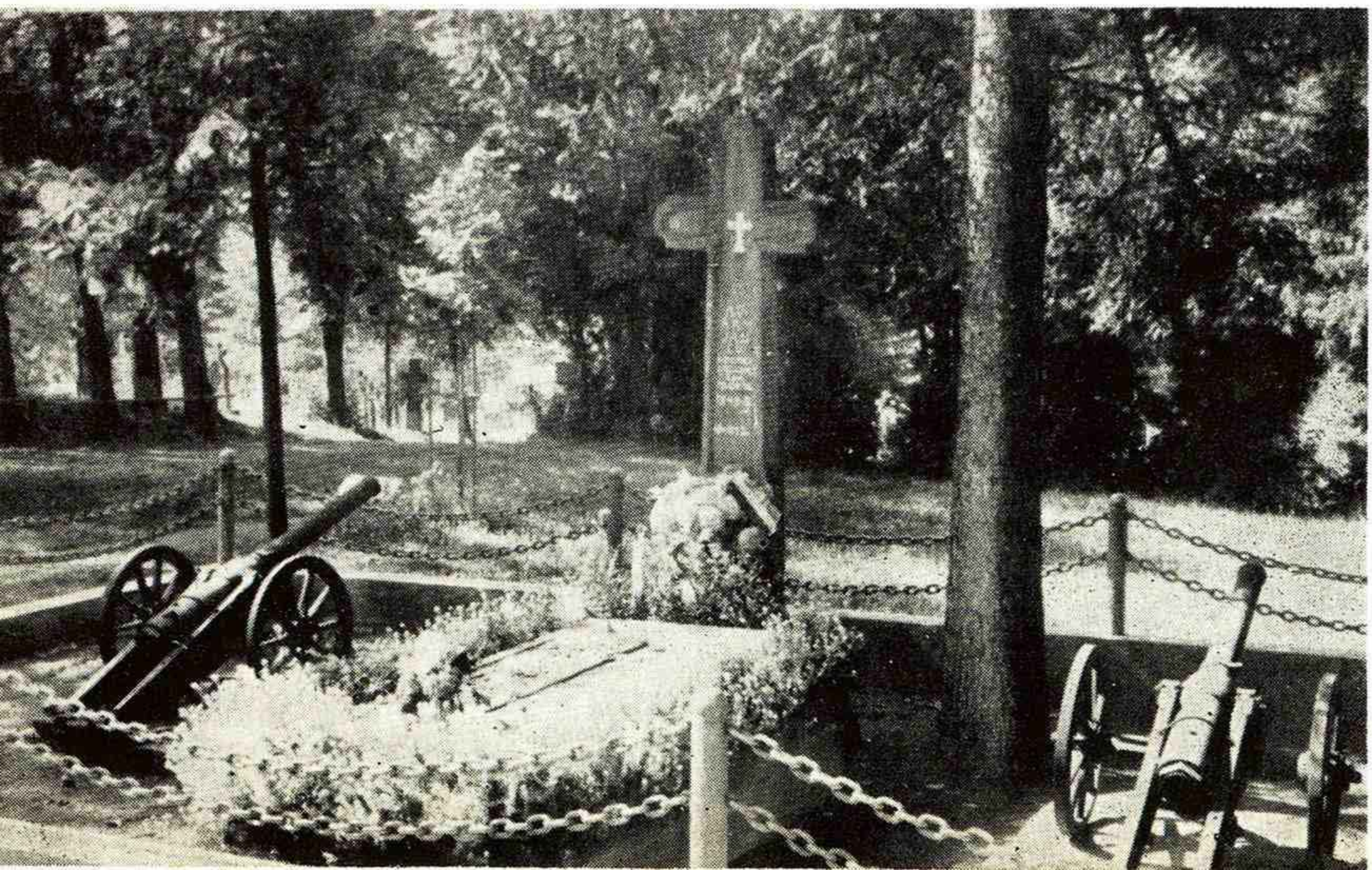

Cîmpeni. Statuia ecvestră a lui Avram Iancu

Reprezentanții P.C.R., Blocului Democratic, Partidului Socialist, Frontului Plugarilor întruniți la mormîntul lui Avram Iancu de la Țebea cu ocazia semnării Acordului de luptă comună antifascistă la 6 decembrie 1935

Brad. Bustul lui Avram Iancu

Lupșa. Muzeul etnografic înființat de învățătorul Pamfil Albu

său testament în care, ca un presentiment al celor ce aveau să se întîmple, a dat încă o dată expresie puternicului său patriotism: *„Unicul dor al vieții mele este să-mi văd națiunea mea fericită, pentru care după putere am și lucrat pînă acuma, durere fără mult succes, ba tocma acuma cu întristare văd că speranțele mele și jertfa adusă se prefac în nimica.*

Nu știu cîte zile mai pot avea; un fel de presimțire îmi pare că mi-ar spune că viitorul este nesigur.

Voiesc dară și hotărît dispun că după moartea mea, toată averea mea mișcătoare și nemișcătoare să treacă în folosul Națiunii pentru ajutor la înființarea unei Academii de drepturi, tare crezînd, că luptătorii cu arma legii vor putea scoate drepturile națiunii mele".

Spre aceleași locuri și înspre aceeași oameni se vor îndrepta peste două decenii și privirile lui M. Eminescu, care avea să le consacre și el cîteva pagini sublime în romanul *Geniu pustiu*, publicat postum. Eroul romanului, Toma Nour, își povestește prin pana poetului emoțiile zguduitoare trăite în mijlocul moților în timpul bătăliilor conduse de Iancu. Înflăcăratele imagini evocate de Bălcescu în 1852 au reînviat cu o nouă strălucire, tot atît de robustă în cuvintele lui Eminescu. „Împăratul codrilor bătrîni și al munților suri și sterpi (Iancu — n.n.) aduna (atunci) pe vulturi din vizuinile lor. În creierii împietriți ai munților și în aerul lor rece — povestește Toma Nour — flutura tricolorul, trăia libertatea Transilvaniei. Într-o noapte am văzut un spectacol măreț. În culmile munților, pe frunțile lor de piatră, care de care mai înălțate, se aprindeau, unul cîte unul, focuri mari, — părea că munții înșiși se aprinsese. Împrejurul focurilor vedeai șezînd cete întregi de oameni și lăncile culcate pe umere străluceau în aer... lănci de coase, care în urmă erau să devie spaima inamicilor. Din crestele munților românii slobozeau roți înfășurate în paie și aprinse, care se rostogoleau cu o repejune demonică, pînă se pierdeau hăulind în prăpăstiile adînci, în inima pămîntului. Buciumele sunau din vîrfuri, astfel încît ți se părea că sufletele de aramă ale munților se trezise și sunau a moarte lumii. Culme de culme ardea, atîția uriași ochi roșii, cîte unul pe-o frunte de deal. Codrii bătrîni trosneau amorțiți de iarnă, stelele și luna erau mai palide în cer, însuși cerul părea mai

sur. Era unul din acele spectacole măreţe, din acele tablouri uriaşe, pe care numai Dumnezeu le poate zugrăvi pe tabla întinsă a lumii, înaintea ochilor uimiţi şi a inimii înfrînte"[1].

Tribunii de la Cîmpeni ai lui Avram Iancu – stabiliţi aici ca funcţionari sau docenţi (învăţători) – şi-au continuat activitatea politică şi culturală şi după încheierea revoluţiei. Mihai Andreica – numit din leagăn Ursuţul – eroul luptelor cu Hatvany şi Kemény Farkaş, a însoţit astfel pe Iancu în călătoria făcută de acesta, în urma cheimării lui A. T. Laurian, la Viena în august 1852, rămînînd în capitala imperiului timp de mai multe luni. În 1861, împreună cu ceilalţi doi ortaci ai săi – Nicolae Corcheş şi Clemente Aiudeanu – a fost în fruntea mişcării iniţiată la Cîmpeni împotriva hotărîrii comitelui Pogány – prefectul judeţului Alba de Jos – de a reinstala în Munţii Apuseni administraţia maghiară înlăturată în 1848. El va contribui totodată prin corespondenţa purtată în 1889 cu Enea Hodoş la lămurirea împrejurărilor în care s-a produs în anul 1852 călătoria împăratului Francisc Iosif I în Munţii Apuseni şi refuzul lui Iancu de a i se prezenta[2]. Andreica a murit în anul 1902, şi a fost înmormîntat în cimitirul bisericii ortodoxe din Cîmpeni. Mormîntul său este străjuit şi astăzi de o coloană de marmură neagră. Nicolae Corcheş, conducătorul bătăliei de la Fîntînele, supranumit „Drăguţ", a fost pictor, unele din lucrările lui fiind păstrate şi astăzi de către urmaşii săi. A încetat din viaţă în anul 1885, mormîntul său aflîndu-se lîngă biserică. Clement Aiudeanu, îndrăznetul apărător al văii Arieşului, şi-a continuat activitatea ca învăţător, trăind pînă în anul 1913. Mormîntul său se găseşte în cimitirul bisericii.[3]

La 13 septembrie 1872 toţi cei trei tribuni de la Cîmpeni au însoţit sicriul lui Avram Iancu pe drumul de jale de la Baia de Criş la Ţebea.

---

[1] M. Eminescu, *Geniu pustiu,* în „Proză literară", Bucureşti, 1943, p. 232–233.

[2] Enea Hodoş, *Din corespondenţa lui Simion Bărnuţiu,* Sibiu, 1934, p. 13–16.

[3] Vezi pentru detaliile biografice ale acestor trei tribuni Dimitru Braharu, *Tribunii din Cîmpeni ai lui Avram Iancu,* în culegerea „Ţara Moţilor", p. 71–82.

Amintirea lor trăiește și astăzi puternică în sufletele moților, pe casele lor din Cîmpeni fiind puse recent plăcile comemorative cuvenite. În strada Valea Caselor la nr. 16, întîlnim astfel o placă de marmură cu următorul text: *În această casă a locuit cel mai viteaz tribun din oastea lui Avram Iancu și prefect al Zarandului în 1849*

Mihail Andreica
(1827–1902)

În strada Tudor Vladimirescu la nr. 1 citim pe o altă placă:

Aici a locuit tribunul
Clement Aiudeanu
(1820–1913)

luptător în revoluția de la 1848–1849 sub comanda lui Ion Buteanu, Avram Iancu și Simion Balint.

A treia placă o descoperim în strada Horia la nr. 32 pe o casă reînnoită, pe care citim următoarea inscripție:

Aici a locuit tribunul
Nicolae Corcheș
(1810–1885)
eroul care a distrus armata lui Vasvári Pál la Fîntînele în 6.VII.1849 ajutat de Palagia Roșu din Mărișel.

Inițiativa ridicării plăcilor a fost luată de profesorul Dimitrie Braharu, el fiind și autorul inscripțiilor reproduse.

Cel mai însemnat monument, ridicat la Cîmpeni în amintirea revoluției de la 1848, este însă monumentul ecvestru al „prefectului general" Avram Iancu, așezat în piața care poartă numele eroului. Monumentul, opera sculptorului C. Dimitriu-Bîrlad, a aparținut mai întîi orașului Tîrgu Mureș unde a fost dezvelit în anul 1930. După un deceniu, în urma aplicării dictatului de la Viena, monumentul a fost dăruit orașului Cîmpeni, Iancu ocupîndu-și astfel locul cuvenit în „Capitala" sa.

După revoluția din 1848 locuitorii orășelului și-au dorit, ca și cei de la Abrud și Brad, un gimnaziu — sau măcar o școală centrală cu 6 clase — pentru care erau dispuși să facă toate sacrificiile. În 1855 se puseră bazele unui fond cultural constituit din veniturile pe trei luni ale dreptului de cîrciumărit al Cîmpenilor și al satelor învecinate. Pretorul plasei Cîmpeni se opuse însă inițiativei luate, care în 1859 avea să fie respinsă și de guvern. Școala inițiată la Cîmpeni s-a înființat însă, din același fond, la Baia de Arieș, în orbita căreia urmau să graviteze și satele Cioara, Muncelul, Sortășul, Bărdeștii.

Cu sprijinul fondului de la Cîmpeni s-au construit și localurile școlilor din Vidra de Sus și Lupșa. Neputînd înființa școala dorită, locuitorii Cîmpenilor s-au străduit să ridice tot mai mult prestigiul vechii școli primare, la care se învățau, pe lîngă limba română și limbile latină, germană și maghiară[1].

Printre „docenții" școlii, alături de Clemente Aiudeanu, a funcționat între anii 1850–1861 și un alt tribun al lui Iancu, Nicolae Begnescu, amintit în legătură cu geneza marșului lui Avram Iancu de la 1848.

La gimnaziul dorit, orășelul avea să ajungă, ca și Abrudul, abia după unire, pînă atunci, absolvenții școlii primare locale, care aveau posibilități de a-și continua studiile, îndreptîndu-se îndeosebi spre gimnaziile de la Brad și Beiuș și spre liceul din Blaj.

Capitala lui Iancu a rămas și în deceniile următoare animată de un puternic patriotism revoluționar și totodată un izvor de noi energii naționale. În 1877, la declararea războiului de independență al României, numeroși locuitori ai orășelului au îmbrățișat inițiativa tribunului Mihai Andreica și a protopopului Ioan Patiția de a sprijini efortul militar al fraților de peste Carpați și familiile celor mobilizați, trimițînd Crucii Roșii de la București suma de 179 florini și 10 creițari[2]. Alți bani, îmbrăcăminte și medicamente au fost trimise Comitetului colectant de la Sibiu. După căderea Plevnei s-a organizat la Cîmpeni o mare demonstrație pentru sărbătorirea victoriei Româ-

---

[1] N. Albu, *op. cit.*, p. 213–214.

[2] *Familia*, 1877, 13/26 august, nr. 33.

niei, la care s-au rostit cuvîntări de proslăvire a armatei române, s-a manifestat pe străzi, s-au cîntat cîntece patriotice revoluționare (*Deșteaptă-te române, Marșul lui Iancu, Hora Unirii*). În timpul manifestației, care a ținut de la căderea serii și pînă în dimineața zilei următoare, s-au tras și cîteva salve din vechile treascuri de la 1848 (tunuri de lemn), care au făcut să vibreze de emoție și de mîndrie mii de inimi moțești. Manifestații asemănătoare s-au organizat și în comunele Baia de Arieș și Sohodol, precum și în alte localități. Manifestațiile moților au alarmat guvernul din Budapesta care a cerut tribunalului de la Alba Iulia să deschidă acțiune penală împotriva participanților, precum și mitropolitului Miron Romanul de la Sibiu să sancționeze preoții și învățătorii, considerați vinovați, pe cale arhierească[1].

Mișcării pentru războiul de independență, care s-a desfășurat în întreaga Transilvanie, avea să-i urmeze mișcarea Memorandumului, care a culminat cu procesul de la Cluj (7–25 mai 1894). Printre fruntașii acestei mișcări, alături de Ioan Rațiu și Vasile Lucaciu, și trimis în judecată împreună cu ei, se afla și avocatul Rubin Patiția, născut la Cîmpeni în anul 1841, format în spiritul tradițiilor lui Horia și Avram Iancu. Patiția, care avea să scrie mai tîrziu monografia *Țara țopilor* (1912), menționată în introducere, se manifestase și pînă atunci ca un înflăcărat patriot. În anul 1871 el răspîndise în munți portretele lui Horia, Cloșca și Crișan și al împăratului Traian, imprimate la București, iar în 1885 luase inițiativa organizării unei manifestații — lucru interzis de autorități — pentru comemorarea la Alba Iulia, unde-și avea domiciliul, a centenarului răscoalei de la 1784 și a executării conducătorilor ei[2]. În același an Rubin Patiția a contribuit și la difuzarea proclamației revoluționare redactate la București de societatea „Carpați", prin care, ca răspuns la

---

[1] Enea Hodoș, *Cercetări, probleme școlare confesionale*, Sibiu, 1944, p. 56.

[2] E. Hulea, *Parastas pentru Horia la Alba Iulia în anul 1885, faur 28* în „Transilvania", 1944, nr. 3, p. 259–263.

înființarea la Cluj a societății de desnaționalizare E.M.K.E., se cerea românilor din Transilvania să se pregătească pentru o nouă revoluție[1]. Pasionat de personalitatea lui Horia, însuflețitul avocat s-a dedicat de asemenea, cu multă stăruință popularizării romanului consacrat eroului de scriitorul Ion Pop Florentin (*Horia*, Iași, 1885). Constatîndu-se de către tribunalul de la Alba Iulia că romanul are conținut „dușmănos patriei", Patiția a fost condamnat la 6 săptămîni închisoare, pedeapsă transformată apoi în 150 florini amendă[2]. În acțiunea memorandistă Patiția a avut un rol dintre cele mai proeminente, fiind, în calitate de membru al comitetului național, unul din cele mai active elemente, organizînd delegația de țărani ce a însoțit pe Rațiu la Viena în zilele de 28 mai–1 iunie 1892. Tot el a scris asupra acestei delegații, ce urma să prezinte Memorandumul împăratului, și asupra modului cum a fost primită la Viena, cele mai obiective memorii[3]. Faptul că în tot timpul șederii sale la Viena delegația a fost urmărită îndeaproape de poliție și că împăratul a refuzat să primească pe reprezentanții românilor, l-au făcut să scrie următoarele în memoriile sale: „Tratamentul acesta cred că a rămas și va rămînea fiecărui român în minte, căci insultă mai mare nu se poate socoti cînd astfel sînt răsplătite multele de mii de morți ai neamului românesc de pe cîmpurile de luptă, pentru patrie și tron". La procesul de la Cluj, Patiția, pentru atitudinea sa „dîrză", a fost condamnat la doi ani și jumătate închisoare. I-a executat, pînă la grațiere, în închisoarea de la Vaț, curajul și patriotismul rămînîndu-i însă intacte.

În anul 1906 a plecat la București cu alte sute de transilvăneni pentru a vizita expoziția jubiliară și a cunoaște instituțiile României, cu această ocazie intrînd în relații cu anumiți exponenți ai vieții publice românești în frunte cu N. Iorga. La întoarcere își va scrie impresiile într-un memoriu aflat astăzi în Muzeul de istorie al orașului Alba Iulia. „Ce *am simțit la intrarea în București* – scria însuflețitul patriot – *nu se poate descrie. E taina*

---

[1] Al. Lapedatu, *Un episod revoluționar în luptele naționale ale românilor de peste Munți acum o jumătate de veac*, București, 1937.
[2] „Gazeta Transilvaniei", 1885, 20 decembrie, n. 282.
[3] E. Patiția, *Amintiri din timpul Memorandului*, publicate de E. Hulea, în „Transilvania", 1944, n. 4–5, p. 282–308.

inimilor și în cuvinte astfel de simțămînt nu-și află expresie". Viața acestui înflăcărat fiu al Cîmpenilor s-a curmat pe neașteptate la 13 iunie 1918 înainte de a vedea izbînda de la 1 decembrie[1].

Frămîntările politice locale se împleteau cu inițiativele culturale și artistice, la sfîrșitul secolului al XIX-lea constatîndu-se la Cîmpeni existența unei formații corale de amatori despre activitatea căreia se publica o elogioasă dare de seamă în „Familia"[2], iar la începutul secolului al XX-lea o formație teatrală alcătuită din tineri meseriași. La 29 august 1901 s-a jucat în localul școlii piesa *Mireasă pentru mireasă*, iar la 30 august 1903 *Sărăcie lucie*, ambele de Iosif Vulcan. Spectacolele au fost urmate de concerte corale și dansuri. „Trupa" de artiști de la Cîmpeni a jucat și în satele din vecinătatea orășelului.

Vizitînd orășelul în 1905, N. Iorga afla la biserica de aici un vechi octoih adus în 1631 de „pan (domnul) Pașcul din Cămpeani" și soția lui, de la mănăstirea Ștefanca, în care marele învățat găsea încă o legătură cu țara, cu România[3].

În preajma anului 1918 viața politică a Cîmpenilor era condusă de avocatul Zosim Chirtop. Sub președinția acestuia s-a constituit la 10 noiembrie Consiliul și Garda națională locală, vechea administrație maghiară fiind înlăturată. În zilele următoare s-au ales consilii în comunele Albac, Bistra, Lupșa, Ponor, Cărpiniș, Mogoș. În ziua de 12 noiembrie s-a ținut la Vidra o mare adunare populară la care au participat peste 2 000 de locuitori. Strigătul unanim al acestora a fost: *Trăiască unirea tuturor românilor!*[4]. Tulnicele, ca și la 1848, vesteau din culme în culme și din sat în sat noua biruință a poporului român.

La marea adunare de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, Cîmpenii au fost reprezentați prin 7 delegați oficiali în frunte cu Zosim Chirtop, și printr-o numeroasă delegație populară alcătuită din meseriași și țărani[5].

---

[1] E. Hulea, *Contribuțiile, cunoașterea vieții și activității memorandistului Rubin Patiția*, în „Apulum", X, 1972, p. 513–551.
[2] „Familia", 1888, p. 233.
[3] N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, p. 207.
[4] „Românul", 1918, n. 19.
[5] Vezi anexa nr. III, p. 211.

După unire a început un lent proces de urbanizare care urma să ducă mai tîrziu la proclamarea tîrgului ca oraș.

Într-o fază de avînt constructiv capitala de odinioară a lui Iancu avea să intre abia în anii construcției socialiste, cînd s-a înființat *Fabrica de prelucrare a lemnului*, precum și numeroase cooperative meșteșugărești creatoare a numeroase obiecte, unelte și mobile din lemn. Dintre noile realizări merită să fie amintite de asemenea, hotelul din str. Morilor, Casa de cultură, blocurile de locuințe, terenurile de sport și restaurantele care au dat Cîmpenilor aspectul unei localități în plină dezvoltare.

PE ARIEŞ SPRE ALBAC: ALBACUL ŞI ARADA

Un drum spre Albac, fie că ai porni de la Turda, în lungul văii Arieșului, cu „mocănița" pînă la Cîmpeni sau cu mașina în linie directă, fie că te-ai îndrepta într-acolo pe șoseaua națională ce vine de la Beiuș prin Dr. Petru Groza (fostul Stei) și apoi prin Nucet, e întotdeauna un drum în curmezișul Munților Apuseni, un drum nu numai prin atîtea emoționante așezări istorice, dar totodată și prin locuri care îți deschid perspectivele unor tulburătoare priveliști naturale.

De fapt nici nu știi de ce să te lași răpit mai mult. De vechiul grai al satelor care îți vorbesc de un trecut de luptă și de suferințe, de căpitani zdrobiți cu roata, de prefecți și tribuni a căror lance a fost pavăza libertății Munților, de troițele așezate din loc în loc, ca monumente în amintirea marilor încleștări și a vitejilor căzuți cu arma în mînă, ca și de bisericile de lemn cu turle ametitoare, sau de glasul ascuns al pămîntului care te cheamă să vezi apele năvalnice ale Arieșului, Cheile Turzii, vîrful Bedeleului, confluențele de la Bistra, Valea Aradei, Scărișoara, ghețarul Scărișoarei, Piatra Grăitoare, lungul șir de peșteri și izbucuri și apoi începuturile Crișului Negru.

La fiecare pas inima tresaltă și ochiul poate lăcrima cu gîndul la cele trecute vremi, și iarăși la fiecare pas entuziasmul te cuprinde și visul te fură văzînd atîtea frumuseți, atîtea peisaje cu aspecte nemaiîntîlnite, atîtea pîraie ce-și murmură de veacuri cîntecele și atîtea culmi învecinate cu stelele.

Și mai e ceva ce oferă cu îmbelșugare un astfel de drum: viața moților, satele, „crîngurile" și casele lor care

se urcă pînă la cele din urmă posibilități de sălaș și de hrană ale Muntelui. Numai trecînd prin aceste sate, și îndeosebi prin cele din preajma Albacului, dintre care unele ca Arieșenii au 20–30 km lungime, poți înțelege puternica iubire de pămîntul natal al moților, lupta milenară a omului cu puterile și tainele naturii, ciocnirea dintre umărul românului și umărul stîncii, subordonarea și întrebuințarea elementelor geologiei.

Numai aici poți vedea case — așezate la mari distanțe una de alta — mai aproape de stele decît de drumurile țării, și o împletitură de poteci și planuri care anulează muntelui izolarea și depărtările. Fiecare casă pe drumul către Albac e o cetățuie a unei familii, ea reprezentînd în aceeași măsură un stil de arhitectură populară și o modalitate de agonisire a traiului prin punerea la contribuție a tuturor resurselor pămîntului. Greul vieții moților era determinat aici de puținătatea pămîntului arabil, motiv care îi făcea în mod permanent tributari pădurilor din a căror lemn construiau faimoasele lor ciubere, donițe și fluiere care prin vînzare se transformau în pîine, alimente și îmbrăcăminte.

Sărăcia și-a întins adeseori colții asupra acestor cătune făcînd pe proprietarii lor să se răzvrătească în numele foamei și a împilării, căci deși acești munteni nu aveau nimic în afară de brațele și securile lor, și n-au cerut decît libera folosire a pădurilor moștenite din veac, totuși timp de sute de ani ei au fost iobagi ai „domnilor" și ai statului care se făcuseră stăpîni pe viața și pe veniturile lor. De aici, din punctul cel mai înalt al Albacului, de la Arada, din „crîngul" Fericetului, s-a ridicat Horia, ridicarea lui fiind tot atît de naturală ca și erupțiile vulcanilor, ca și trăsnetele cerului. De pe creasta locului nașterii sale se pot vedea toate satele și toți munții din jur, Horia avînd astfel încă din copilărie prilejul de a privi de sus întreaga frămîntare din jur și de a auzi necontenit gemetele celor din văi.

Toate căile care duc la Albac și toate satele întîlnite nu fac decît să pregătească pe călător și cititor pentru înțelegerea ființei sufletești a lui Horia, a răscoalei pe care a dezlănțuit-o, a justificării și totodată a înverșunării, și amploarei ei.

Toate aceste sate cuprind apoi vechi urme și dovezi de civilizație și cultură românească, locuri natale ale atîtor personalități istorice, case de meșteșugari și artiști în lemn, lut și piatră, tîrguri de țară ale moților, drumuri și poteci care, plecînd de la marginea Arieșului deschid atîtea orizonturi spre văile adînci ale Munților, care toate te cheamă spre farmecele și tainele lor. Fiecare potecă e o „gură de rai", o cale spre viața munților înfrățiți de milenii cu viața oamenilor. Privind unele din peșterile, văgăunele și poienile munților, poți avea impresia că ele sînt tot atît de vechi și de neschimbate ca și lumea însăși, sau că lumea s-a născut numai în acel moment fiind proaspătă ca un bob de rouă sau ca o rază de soare. Stejari seculari te privesc cu surprindere, nenumărate flori îți zîmbesc pline de miresme și nevinovăție. Izvoare spumegînde țîșnesc pe neașteptate și se pierd tot atît de brusc pe sub stînci sau brusturi. Spectacolul naturii este același pe oriunde ai lua-o, fiindcă lumea codrilor și a stîncilor îți oferă pretutindeni o unitate de o armonie neprihănită.

Suvenirele istorice te întîmpină și te tulbură peste tot, fiecare sat avîndu-și tradițiile și legendele lui, mormintele și troițele lui ridicate în amintirea atîtor fii care au țîșnit din mijlocul lor ca haiduci sau pentru a întruchipa fie un ideal de dreptate locală, fie pentru a deveni în largul lumii românești mesageri ai culturii, ai luptei pentru libertate, pentru unirea tuturor românilor.

Astfel, chiar la ieșirea din Turda, alături de cheile Turzii, fermecătoare prin calmul și grația lor, întîlnești pe apa Hășdatei satul Petrești de Jos (odinioară Petrid), unde a copilărit, ca fiu al preotului Ioan Pop Barițiu, George Barițiu (1812–1893), întemeietorul primelor periodice românești din Transilvania (*Gazeta Transilvaniei* și *Foaia pentru minte, inimă și literatură*), secretar și președinte al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român" (1861–1893), președinte al Partidului Național Român din Transilvania și președinte al Academiei Române de la București (1893). În principala sa scriere istorică, intitulată *Părți alese din istoria Transilvaniei* (1889–1891), Barițiu a consacrat impresionante pagini răscoalei țărănești de la 1784, cauzelor ei și atrocităților ce i-au urmat, a căror amintire era așa de puter-

nică la Petrid în vremea copilăriei sale[1]. Alte pagini tot atît de mișcătoare au fost consacrate de Bariţiu revoluţiei de la 1848, luptelor moţilor, lui Iancu, lui Axente, lui Balint și celorlalți prefecți din Munți, pe care istoricul i-a cunoscut personal și cu ale căror eforturi și sacrificii patriotice s-au împletit în anii 1848–1849 aspirațiile și acțiunile sale[2]. Tot el a fost cel care a tipărit în ziarul său *Observatoriul* (1884) rapoartele integrale ale acestora asupra luptelor din Munți[3]. În 1884 a prezidat la Abrud adunarea generală a „Asociațiunii" care l-a ales președinte în locul decedatului Timotei Cipariu[4].

Continuîndu-ți drumul, ajungi în curînd în satul Moldovenești – numit odinioară Varfalău – unde pe un tăpșan te întîmpină o frumoasă biserică. Este satul natal al canonicului Ioan Micu Moldovan (Moldovănuț) de la Blaj – născut din părinți iobagi – iar biserica este ctitoria lui. Ioan Micu Moldovan (1833–1915) a fost unul din discipolii și urmașii lui T. Cipariu la conducerea liceului românesc din Blaj, autor a numeroase manuale școlare – *Geografia Ardealului* (1866), *Istoria Ardealului* (1866) – membru și el al Academiei Române de la București, și totodată, ca succesor al lui Bariţiu, președinte al „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român" (1894–1901). A avut una din cele mai largi contribuții la adunarea scrierilor necesare alcătuirii monumentalei lucrări *Bibliografia românească veche* (1508–1830) (3 vol.), coordonată de Ion Bianu[5]. Prin elevii săi Moldovănuț a adunat în același timp și o bogată culegere de folclor, care în 1885 avea să fie publicată sub auspiciile Academiei Române din București, în urma unui raport al lui V. Alecsandri, de către Andrei Bârseanu și filologul

---

[1] Vezi *Horaiada sau răscoala românilor* în „Părți alese din Istoria Transilvaniei", vol. I, p. 473–484.

[2] Volumul al doilea din „Părți alese" e consacrat în întregime revoluției din 1848–1849 și evenimentelor ce i-au urmat pînă la 1860. Luptele din Munți sînt înfățișate la p. 485–565.

[3] Raportul lui Avram Iancu în nr. 20–22, 31–39, al lui Simion Balint în nr. 52–59, iar al lui Axente Sever în nr. 61–69, 1884. Toate trei rapoarte au fost publicate și în broșuri speciale.

[4] Vezi Vasile Netea, *George Bariţiu – viața și activitatea sa*, București, 1966.

[5] Vezi Nicolae Comșa, *Corespondența între Ioan Micu Moldovan și Ion Bianu*, Blaj, 1943.

ceh Jan Urban Iarnik[1]. Multe din creațiile adunate în acest volum au fost culese din Munții Apuseni.

Ioan Micu Moldovan, unul din cele mai dîrze caractere patriotice din epoca sa, a fost inspiratorul *Pronunciament-ului* de la Blaj din 1868 prin care românii din Transilvania și-au reafirmat solidaritatea cu programul revoluționar din 1848, și au protestat împotriva alipirii Transilvaniei la Ungaria. Urmărind istoria poporului român, cu gîndul la realizarea unității sale politice, Moldovănuț a afirmat în manualul său de istorie că Mihai Viteazul a fost cel mai mare între românii născuți pe pămîntul Daciei.

Urmînd etapele vieții lui Moldovănuț, unul din biografii săi — profesorul Ioan Rațiu — afirma la moartea lui: „Din fecior de sătean sărac, care și în clasa din urmă a liceului purta zeghe de pănură sură, cîrpită pe umere, s-a făcut profesor, director de liceu, canonic, președinte al „Asociațiunii", membru al Academiei"[2].

Era un fiu al moților — dîrzenie din dîrzenia lor!

Nici nu te-ai despărțit bine de satul lui Moldovănuț, și la Podeni îți iese înainte satul lui Ioan Paul (1857—1926), profesor de estetică literară la universitățile din Iași și Cluj, autor a numeroase manuale de limba română și germană, și al renumitei nuvele *Floricică ceterașul*, inspirată din revoluția moților. Luptător de seamă pentru realizarea unității naționale, Ioan Paul a fost ca și Moldovănuț, un om de o dîrză atitudine patriotică.

Continuîndu-ți drumul spre Buru, dacă ai norocul să te întovărășești cu vreun om al locului, poți auzi și o legendă legată de un uriaș colț de stîncă aflat pînă mai deunăzi între șosea și rîul Arieș. Nouă ne-a fost povestită de poetul moț Vasile Copilu Cheatră, originar din Iara. Cică în cele depărtate veacuri ar fi hălăduit prin Munții Turzii o fată de o nemaivăzută frumusețe. O ceată de turci sau de tătari — cele două semințiii sînt tot una în mintea poporului — i-au dat de urmă și au voit să o captureze cu orice preț. Fata a încercat să se salveze

---

[1] Vezi *Doine și strigături din Ardeal,* ediția Adrian Fochl, București, 1968.

[2] Unirea, Blaj, 1915, nr. 95. Vezi asupra lui și N. Comșa, *Dascălii Blajului*, Blaj, 1941, p. 90—91; Al. Lupeanu Melin, *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1935, p. 147—157.

prin fugă, dar păgînii se țineau strîns pe urmele ei. Fugara ajunsese acum la Arieș. Cît pe aci să fie prinsă. O zînă a locului, care în loc de frumusețe dispunea de o formidabilă forță fizică, i-a venit atunci în ajutor și cu o bardă de oțel a crăpat muntele în două, între fată și urmăritorii ei deschizîndu-se o prăpastie uriașă. Fata a rămas dincolo de prăpastie, iar cei care o rîvneau s-au prăbușit cu toții în negrul abis. Locul unde și-a găsit salvarea frumoasa fată s-a numit de atunci *Colțul fetei*. El a dăinuit pînă de curînd, fiind una din curiozitățile naturale ale regiunii. În 1968, odată cu construirea șoselei, colțul s-a prăbușit însă pe neașteptate.

La Buru te întîlnești cu drumul și Valea Ierii, care îți deschide calea spre Iara, Băișoara și Muntele Băișoarei. La Iara — una din cele mai întinse și mai pitorești comune din Munții Apuseni — se organizează de 6 ori pe an cîteva din cele mai mari tîrguri și expoziții de vite și cai, — cele mai frumoase soiuri fiind premiate — de scînduri și alte materiale lemnoase de construcție, ceramică populară, obiecte de uz casnic etc. La Iara se găsește totodată caolin de o excepțională calitate, utilizat pe o largă scară de Fabrica de sticlă de la Turda. Lîngă Iara se află și cetatea Cacova Ierii, precum și pădurea lui Modrigan, locul de pîndă al haiducului cu același nume care a fost într-o vreme (1917) spaima văilor.

Drumul te duce apoi mai departe — spre Ocoliș — sat în care mai persistă unele elemente din vechiul port al dacilor — de unde poți aborda cu cea mai mare ușurință și repeziciune cheile Runcului, — lungi de aproape 2 km — ale Pociovaliștei, Muntele Scărișoara-Belioara și în cele din urmă Muntele Mare (1 825 m).

De la Ocoliș ajungi la Lunca și la Poșaga și apoi la Sălciua de Sus și Sălciua de Jos. În stînga acestora, urcînd, se află vîrfurile Bedeleului (Prislopul, Săcelul, Cireșul) unde se găsește Poarta smeilor și peștera Huda sau Vrana lui Papară. Papară, după precizările lui V. Copilu Cheatră, a fost un alt haiduc al locurilor, un fel de Iancu Jianu al Munților Apuseni, numele „Papară" venindu-i de la vorbele pe care le spunea celor pe care îi ataca, nemeși și baroni, oameni ai administrației statului: *Am să vă dau o papară!*

Pe lîngă elementele și aspectele naturale, la ambele Sălcii îți atrag privirile și impunătoarele case ale țăranilor, construite din bîrne de brad, ale căror acoperișuri sînt mai înalte de 2–3 ori decît însăși casa pe care o acoperă. La Sălciua de Sus se află și un monument ridicat în amintirea eroilor din 1944. Urcînd de la Sălciua pe Valea Largă ajungi în satul Ponorul, locul de naștere al luptătorului pașoptist și însemnatului economist, Dionisie Pop Marțian (1829–1865). Pop Marțian, după strălucite studii economice făcute la Viena în anii următori revoluției, a emigrat la București unde a publicat lucrarea *Studii sistematice în economia politică* (1859) și a înființat revista *Analele statistice ale României*, prima publicație românească de acest fel, urmată de *Analele economice* (1860–1865) în care a preconizat numeroase reforme și înnoiri cu caracter economic. El a condus lucrările celui dintîi recensămînt modern al Țării Românești (1860) și a reprezentat România la Congresul internațional de statistică ce s-a ținut la Berlin în 1863. Marțian, mort în floarea vîrstei, a fost unul din cei mai apreciați economiști ai vremii lui Cuza Vodă, și totodată un precursor a numeroase inițiative economice și statistice[1].

În drumul spre Cîmpeni, ținîndu-te strîns de valea Arieșului, care începe a se îngusta din ce în ce mai mult oferindu-ți peisaje de o remarcabilă frumusețe, privirea îți este atrasă de alte trei comune care, pe lîngă farmecul lor pitoresc, reprezintă și o necontestată importanță istorică: Baia de Arieș, Lupșa, Bistra.

Baia de Arieș are o vechime milenară, existența ei datînd din perioada dacilor. Veacuri după veacuri filoanele ei de aur și argint au contribuit la menținerea faimei aurifere a Munților Apuseni. La începutul secolului al XIV-lea era socotită „civitas regalis" (1325), iar la începutul secolului al XV-lea i s-a recunoscut privilegiul de oraș liber. În deceniile următoare, pentru a-și putea apăra drepturile amenințate, s-a unit într-o confederație cu centrele aurifere Abrud, Baia de Criș și Băița. În anul 1770 s-au construit la Baia de Arieș patru cuptoare de topit

---

[1] Victor Slăvescu, *Viața și opera lui Dionisie Pop Marțian*, București, 1940; Vasile Netea, *Dionisie Pop Marțian* în „De la Petru Maior la Octavian Goga", București, 1944, p. 37–50; Sultana Sută Selejan, *Din gîndirea economică a lui Dionisie Pop Marțian*, București, 1958.

minereul, care au dat un puternic avînt dezvoltării miniere[1]. Înființarea lor a agravat însă condițiile de viață ale iobagilor locali și ale celor din jur, care au fost obligați, pe lîngă numeroase alte munci, să transporte cu vitele lor lemnele și cărbunii necesari întreținerii cuptoarelor. În 1783 plîngerile lor au fost aduse de Horia la cunoștința Curții din Viena, fără ca situația să se modifice. În anul următor, cînd Horia va ridica steagul răscoalei, toți iobagii vor pune mîna pe securi și coase pentru a-și face singuri dreptate luptînd alături de el pînă la ultima pîlpîire a răscoalei.

Exploatarea nemiloasă a iobagilor s-a continuat și în deceniile următoare, într-un document din anul 1820 ei arătînd că „primăvara sîntem scoși cîte o sută sau două sute de inși ca să scoatem din rîul Arieș, pentru întreprinderea metalurgică, brazii și fagii care plutesc pentru care ni se plătește infima sumă de șapte creițari de stînjen scos. În afară de aceasta mai ducem cu carele, ori de cîte ori ni se poruncește, scînduri de la joagărul fiscal din Bistra la depozitul regal din Zlatna, pentru 4 1/2 creițari de argint bucata"[2].

Desființarea iobăgiei a devenit astfel pentru locuitorii văii Arieșului, ca și pentru toți ceilalți locuitori ai Transilvaniei, o dorință și totodată o necesitate dintre cele mai aprige, și ea a făcut ca la 1848 arieșenii să ridice din nou coasele sub steagul lui Avram Iancu, așa cum la 1784 o făcuseră sub comanda lui Horia.

Consecințele și evenimentele următoare sînt cunoscute. Cu toată înverșunata ei împotrivire, feudalitatea a fost răsturnată, așa cum sub loviturile Partidului Comunist Român, avea să fie lichidată mai tîrziu și burghezia. În anii 1942–1943 muncitorimea minieră din Baia de Arieș, organizată de minerul Gheorghe Macavei, secretar al sindicatului local, a întreprins o energică acțiune împotriva exploatării societății „Concordia", denunțînd grelele condiții de muncă ale minerilor, lipsa de locuințe, precum și derizoria lor salarizare, cerînd satisfacerea deziderateloor lor. Cea mai mare parte din revendicările minerilor

---

[1] Toth Zoltan, *op. cit.*, p. 105, 230.

[2] Ibidem, p. 178.

au fost însă respinse, satisfacerea acestora urmînd să se producă abia sub guvernarea socialistă.

Astăzi Baia de Arieș este un orășel înfloritor, minele sale au fost modernizate, s-a creat o nouă uzină de prelucrare a minereului, iar minerii și muncitorii au fost instalați în locuințe sănătoase și luminoase. Unul din noile cartiere ale Băii de Arieș poartă numele elocvent de „Strada blocurilor". Alături de acestea s-a înființat și o casă de cultură, dotată cu o sală de spectacole și o sală de lectură. Un complex sportiv completează noile forme de viață ale arieșenilor.

Trecînd prin Valea Lupșei ajungi apoi la Lupșa, localitate cunoscută din secolul al XIV-lea, fost sediu al cnezatului românesc al lui Nicolae Cîndea (1385), părtașă la toate suferințele și răzvrătirile văii Arieșului. La 1421 s-a construit aici, în centrul localității, biserica Sf. Gheorghe, iar în 1429, în afara satului, o mănăstire din lemn care, trecînd prin numeroase restaurări, dăinuiește și astăzi[1]. În jurul mănăstirii s-a organizat o școală de preoți și cantori, care vreme îndelungată a fost singura instituție culturală a regiunii[2], „școala de la mănăstire" durînd pînă la 1848. La ambele biserici, ultima fiind construită într-un stil asemănător vechilor biserici din Maramureș, s-au găsit diferite tipărituri românești din secolele XVI—XVII, precum și cîteva icoane din secolul al XVIII-lea. La mănăstire atrage atenția îndeosebi un vechi candelabru de lemn, dovadă a iscusinței artistice a meșterilor locali.

Lupșenii au avut o contribuție masivă atît la răscoala din 1784, cît și la revoluția din 1848 și la susținerea acțiunii de solidaritate cu mișcarea memorandistă din 1894. La 23 aprilie 1894, în preajma deschiderii procesului de la Cluj, „poporul român" din Valea Lupșei trimitea inculpaților o entuziastă telegramă din care citățm următoarele: „Ne grăbim a striga în fața lumii întregi că una sîntem cu voi în simțăminte, în gînduri și în aspirațiuni. Procesul ce vi s-a făcut vouă, nouă ni s-a făcut... Inimile noastre cu voi sînt și vor rămîne pînă la ultima suflare"[3].

---

[1] Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 153.

[2] N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania*, p. 137.

[3] *Tribuna*, 1894, 2/14 mai, nr. 89.

Trecutul istoric și cultural al Lupșei, ca și formele de viață, muncă și artă populară ale locuitorilor săi, și totodată a Țării Moților, concretizate în numeroase piese etnografice, sînt înfățișate prin muzeul local, una din cele mai strălucite realizări muzeografice sătești din România. Muzeul a fost înființat în anul 1937 din inițiativa învățătorului Pamfil Albu. Exponatele sale, în număr de peste 6 000, sînt instalate într-o clădire edificată în anul 1800, care cuprinde 11 camere spațioase. Parterul casei e din piatră, iar etajul din lemn. Printre piesele muzeului, alături de numeroase topoare de piatră, vîrfuri metalice de săgeți, monede și vase romane, se află inelul de aramă al cneazului Cîndea, arme care au aparținut ortacilor lui Horia, Cloșca și Crișan, masa la care ședea Avram Iancu în vizitele sale la Lupșa, precum și alte vestigii ale răscoalelor moților.

Numeroase instrumente și lucrări în lemn și lut relevă diversitatea muncilor (minerit, pescuit, morărit, stupărit, plugărit) ca și minunatele obiecte de artă și uz domestic construite de ei: tulnice, furci de tors împodobite, bîte ciobănești, cavale, fluiere, ciubere, donițe, covoare, țesături, cusături, sarici și țundre, cămăși și cojoace, icoane pe sticlă și lemn, opinci de lemn, linguri și blide de frasin și fag și atîtea altele.

Contrastul între ieri și azi, între trecutul provocator de răscoale și prezentul pătrunderii civilizației chiar și în cele mai ascunse așezări umane, e relevat în muzeu prin punerea față în față a unei vechi locuințe moțești și a unei locuințe actuale, totul marcînd marea biruință a progresului[1].

Lupșa a dat totodată Transilvaniei numeroși cărturari, cel mai de seamă dintre ei fiind pedagogul Petru Șpan (1860–1911). După strălucite studii la Blaj, Sibiu, Brașov, Viena și Iena – aici, luîndu-și doctoratul în științele filozofice – Șpan a fost numit în anul 1888 profesor la Școala civilă de fete și la Seminarul din Sibiu, unde s-a impus prin apreciatele sale scrieri din domeniul psihologiei și al pedagogiei: *Idei pregătitoare în pedagogie* (1902), *Lecții de didactică* (1906), *Lecții de pedagogie*

---

[1] A se vedea Pamfil Albu, *Muzeul comunal din Lupșa*, în „Probleme de muzeografie", Cluj-Napoca, 1960.

(1908) ș.a. Între anii 1907–1911 a redactat revista „Vatra școlară".

A treia comună din seria amintită este Bistra. Așezată la vărsarea Bistricioarei și a Văii Mari în Arieș, Bistra este una din cele mai mari comune din România – dacă nu chiar cea mai mare. Numărul satelor care o cuprind este de 35, așezate toate între pajiștea Arieșului și piscul Balomiresei. E adevărat că unele din aceste sate cuprind abia cîteva case, dar iarăși nu e mai puțin adevărat că ele, prin distanțele dintre grupurile de case sau „crînguri", constituie unități proprii de viață economică și socială, integrarea lor în comună fiind dictată de supranecesități administrative, comerciale și culturale. În miniatură, Bistra este însăși Țara Moților. Citățm numele celor 35 de sate ale Bistrei ca o dovadă de energie cu care moții s-au legat de fiecare petic de pămînt din țara lor, de fiecare poiană, de fiecare stîncă, de fiecare copac sau fir de iarbă. Iată-le: Bistra, Aronești, Bălești, Bălești-Cătun, Bînlești, Cheleteni, Ciuldești, Crețești, Dealu Muntelui, Dîmbureni, Durăști, Gănești, Gîrde, Hodisești, Hudricești, Gipaia, Lunca Largă, Lunca Merilor, Mihăești, Nămaș, Novăcești, Perjești, Poiana, Poiu, Rătitiș, Runcuri, Sălăgești, Ștefanca, Tolăcești, Tomnatec, Trisorești, Tărănești, Vîrși-Rontu, Vîrșii Mari, Vîrșii Mici.

Nu le căutați pe hărți că nu le găsiți! Ele nu pot fi văzute decît acolo, de-a valma cu bolovanii, cu brazii și cu norii. Vorba lor e chiotul, tulnicul, strigătul aprig cu mîinile făcute pîlnie la gură. Și totuși satele și oamenii alcătuiesc o singură inimă, o singură voce, o singură forță – forța care a urmat pe Horia, pe Iancu, vocea care a strigat pe Cîmpia Libertății: *Noi vrem să ne unim cu țara!* Nu e de mirare deci că din sînul acestor locuri s-au ridicat, pe lîngă atîtea piscuri – Tomnatecul (1579), Prislop (1729), Bălți (1804) – și o seamă de oameni de cultură a căror activitate și autoritate s-a exercitat asupra întregii Transilvanii.

Din Bistra a fost episcopul Blajului Petru Pavel Aron (? – 1764), întemeietorul primului seminar și liceu românesc din Transilvania (1754) – ai cărui absolvenți s-au răspîndit apoi ca profesori pe întreg pămîntul românesc – al primei tipografii și al unui însemnat număr de școli

sătești[1]. Blajul, deși înființat de episcopul Inochentie Micu, este prin aceste școli, cum spunea N. Iorga, „al lui — al lui Petre Pavel Aron de Bistra". Bistra a dat totodată și pe cel dintîi mitropolit de Alba Iulia și Făgăraș, pe Alexandru Sterca Șuluțiu (1794—1867), care între 1814—1836 a funcționat aici ca paroh. A fost unul din întemeietorii „Asociațiunii pentru literatura și cultura poporului român". De la Bistra s-a ridicat și eroul Vasile Fodor, una din figurile eroice ale generației lui Avram Iancu, a cărui biografie e scrisă pe placa așezată pe peretele casei sale:

Aici s-a născut
Și a copilărit viteazul
tribun Vasile L. Fodor
(1814—1865) apărătorul
trecătoarei Remetea Ponor
în 1848—1849 și prieten
al lui Avram Iancu

Și tot de aici s-a ridicat și dirijorul și compozitorul Nicodim Ganea (1878—1949), dirijor al corurilor societății corale „Carmen" din București și al Societății academice „Petru Maior" din Budapesta, autor al compozițiilor patriotice *Sentinela română* (1901), *Stroe Plopan* (1903), *Dorul țării mele* (1908), al pastoralelor *Din Poiana Vadului* (1904), *Păstorul moț înstrăinat* (1904), *Mărită-te mîndra mea* (1908), a cantatei O, *mamă* (M. Eminescu) și a numeroase culegeri de cîntece[2], Nicodim Ganea, — autor și al unui volum de poezii intitulat *Din sărmana mea grădină* (1910) — deși a făcut strălucite studii la Conservatorul din București și la Academia de muzică din Budapesta, a funcționat totuși un timp ca învățător în satul Bucium, unde a înființat și condus „cel mai mare cor de țărani din cîte au avut moții. Cu acest cor — precizează unul din biografii săi — a colindat toate orașele din Ardeal, a întărit mintea românească și a încurajat sufletul românesc"[3].

---

[1] N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania*, p. 181.
[2] V. Copilu Cheatră, *Viața amărîtă a fericitului Nicodim Ganea, compozitorul moților* în „Detunata", Zlatna, 1943, 27 iunie.
[3] Vezi asupra compozițiilor sale: Viorel Cosma, *Nicodim Ganea*, în lexiconul „Muzicienii români, București, 1970, p. 210.

Muzica lui Ganea, în care vibrează atîtea accente din eposul moților, a fost ecoul unei vieți profund rănite în sensibilitatea și aspirațiile ei, și care a sfîrșit prin a se pierde, ca și Eminescu, în ceața melancoliei. A murit după douăzeci de ani de suferință și a fost înmormîntat în cimitirul satului natal. Unul din ultimele sale cavale se păstrează la muzeul din Lupșa.

Nicodim Ganea, tu geniu într-adevăr pustiu al Munților Apuseni, odihnește în pace!

De acum pînă la Albac nu mai e mult. Lăsăm în urmă Cîmpenii pe care i-am văzut venind de la Abrud, și ne continuăm drumul, de aici încolo numai cu mașina, spre Albac. Străbatem satele Mihăești, Popeștii de Jos, Rogoz și, văzînd de departe turnul bisericii, iată-ne la Albac. Satul are înfățișare largă și la mijlocul său, în preajma podului pe sub care trece valea Aradei, întîlnim îndată, așa cum ne și așteptam, bustul lui Horia — creație a lui Romul Ladea — așezat în fața școlii. Fruntea i se înalță mîndră și impunătoare așa cum i-au cunoscut-o străbunii oamenilor care trec acum pe lîngă noi, pletele-i coboară semețe pe umeri, ochii parcă îi scapără, buzele îi zîmbesc aspru, simți că parcă ar vrea să se desfacă din piatră, să-și îmbrace țundra și să pornească grabnic pe Arada în sus pentru a vedea de acolo, dintr-o singură privire, toată Țara Moților, ori poate ar vrea să alerge spre Cîmpeni să-și revadă neuitata oaste. Sau, cine știe, poate că îl muncește gîndul unei noi întîlniri cu perfidul împărat de la Viena, pentru a-i arăta că roata lui n-a putut opri mersul roții istoriei, n-a putut împiedica flăcările să ardă pînă la capăt. Împărăția lui Iosif al II-lea s-a risipit de mult, Cezarul de odinioară s-a pierdut în fumul uitării, dar Horia, spiritul lui Horia, fapta lui Horia, sîngele lui Horia vor trăi în veac.

În toate veacurile românilor!

Horia, cel care horește frumos, pe numele lui adevărat Vasile Nicola, zis din leagăn și Ursu pentru a fi sănătos și puternic ca ursul, s-a născut acolo sus, în Arada, pe Dealul Fericetului, pe locul unde astăzi se află un frasin înalt cu o coroană stufoasă.

Era fiu și nepot de iobag al statului. Actul nașterii sale nu s-a putut găsi, dar plecînd de la declarația făcută în timpul procesului din 1785 că are 54 de ani, s-a

tras justificata concluzie că ar fi fost născut prin anii 1730–1731. Casa părinților săi era construită din bîrne și acoperită cu stuf. După căsătorie și-a ridicat o casă proprie, alcătuită din două camere, tinda și odaia dinainte. Intrarea în tindă era astupată de o ușă masivă de stejar, făcută dintr-o singură bucată. Pe grinda de susținere a acoperișului casei, Horia își scrisese numele (Nicula Urs) cu barda. La un secol de la răscoală casa ajunsese în proprietatea țăranului Toade Bumbu[1]. Ea a dăinut în vechea ei formă pînă în preajma primului război mondial. În 1905, din inițiativa protopopului Romul Furdui, ușa menționată a fost transportată la Sibiu pentru expoziția „Asociațiunii", fiind inclusă apoi printre obiectele istorice ale Muzeului „Asociațiunii". Acolo am văzut-o și noi, cu nespusă evlavie, în vara anului 1938. Astăzi istorica poartă se găsește la Muzeul Brukenthal. Prin anii 1934 casa nu mai exista, grădina lui Horia aparținînd acum țăranului Gheorghe Todea. Pe locul unde fusese casa, noul proprietar a întemeiat o grădiniță de flori, copiii săi știind că „aicea a fost casa Horii"[2]. Locul a fost marcat apoi cu o cruce de piatră în care este încrustată tragica istorie a stăpînului de odinioară. În apropierea ei străjuiește frasinul amintit, răsărit din pămîntul bătătorit de marele căpitan.

Din stirpea lui Horia, ca stră-strănepot, mai trăia acum cîțiva ani bătrînul Mitru Nicula, numit și Mitrula Ciufală. Nu e greu de constatat că figura stră-strănepotului, comparată cu portretele din epocă ale lui Horia, seamănă în mod izbitor cu a acestuia. Aceeași frunte proeminentă, aceeași față ovală, același nas bine reliefat și aceeași privire pătrunzătoare. Sculptorul Gh. Adoc și fotograful Toader Ioaneș l-au surprins — pentru comparație — în cîteva din cele mai caracteristice înfățișări ale sale.

Din descrierea anchetatorilor săi din 1785, cînd Horia împlinise 54 de ani, rezultă că acesta avea statură mijlocie, talia subțire, păr scurt, castaniu, mustăți blond-roșcate, fața ovală, nasul ascuțit, umbla și sta totdeauna drept. Purta suman negru, pe margini cu cusături vinete,

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 140.

[2] I. Lupaș, *op. cit.*, p. 195.

cizme încheiate pe jumătate, iarna cojoc de piele și căciulă neagră[1].

Vocea lui Horia avea, se pare, deosebite calități artistice, distingîndu-se totodată și prin vigoarea ei. O tradiție locală susținea că atunci cînd Horia striga din Gura Roșiei, se auzea pînă la Cărpiniș în satul lui Cloșca.

Dealtfel, din momentul arestării lor și pînă în clipa executării, atît Horia cît și Cloșca și Crișan au format obiectul de curiozitate umană și artistică a numeroși pictori și gravori ai timpului, care le-au fixat chipurile în numeroase portrete, schițe, desene și gravuri ce au circulat intens în Europa, găsindu-și apoi locul în diferite muzee. Cea mai mare parte din acești artiști — unii dintre ei rămași anonimi — au venit de la Viena la Sibiu, permițînduli-se să pătrundă în celulele unde se aflau căpitanii răscoalei pentru a-i portretiza după natură. Notăm dintre aceștia pe Iacob Adam (1748–1811), Franz Neuhauser (1763–1836), Gaspar Iohan Weinrauch (1765–1836), I. M. Will (1765–1805), venit de la Augsburg. Cele mai reușite portrete ale căpitanilor sînt făcute de Iohann Martin Stoch (1746–1800), originar și el din Austria, consilierul artistic al baronului Brukenthal, guvernatorul Transilvaniei. Stoch, trimis în mod special la Alba Iulia, a făcut portretul lui Horia în ulei, o copie după acest portret (originalul păstrîndu-se în Muzeul Brukenthal de la Sibiu) fiind trimisă de contele Iancovich la Viena pentru a fi văzută de împăratul Iosif al II-lea. Această copie se află astăzi în Muzeul Național din Budapesta, unde a fost transpusă în 1867 întreaga arhivă a fostului comisar al împăratului pentru judecarea conducătorilor răscoalei.

Concomitent cu portretul lui Horia, Stoch a executat și portretele lui Cloșca și Crișan, ele devenind portretele clasice ale celor trei căpitani.

Expresive, dotate cu o vie forță interioară, sînt și gravurile în aramă ale lui Franz Neuhauser, aflate astăzi la Muzeul Național din Budapesta (colecția Francisc Szechényi). Unii artiști, ca Rudolf Siebhardt, și-au realizat viziunile sub forma gravă a medaliei.

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 139.

Un izbutit portret al lui Horia a realizat și pictorul Sigismund Koréh de la Sibiu (1761–1793), care a fost însă pîrjolit parțial în timpul revoluției de la 1848 și apoi refăcut de pictorița românca Rea Silvia Radu.

Dacă figurile eroilor sînt în general reușite, profund realiste, gravurile dedicate de Weinrauch și Loeschenkohl scenei prinderii lui Horia și Cloșca în pădurea Scorocetului, sînt departe nu numai de realitatea istorică, ci și de realitatea peisajului.

Pentru unii din artiștii care s-au simțit atrași de figurile răzvrătiților români, aceștia n-au reprezentat numai chipuri grave de conducători de cete năprasnice, ci și de bărbați frumoși, cu zîmbetul pe buze, purtînd cu distincție costumele românești ale timpului. Sub o asemenea înfățișare îi găsim pe Horia și Cloșca în albumul „Volkstrachten" publicat de marea editură „Artaria" de la Viena. Deși înarmați cu puști, săbii și pistoale cei doi eroi n-au nimic în înfățișarea lor ce ar fi putut speria pe cititorii acestui elegant album. Dimpotrivă siluetele în negru ale lui Horia și Cloșca, cu insigne în jurul lor în chip de medalii, dintre care pe una scrie „Horia Rex Daciae", iar pe alta „Horia bea și hodinește, țara plînge și plătește", sînt opera unui anonim făcute după gravurile lui I. M. Will. Cunoscute în Ardeal sub numele de „banii lui Horia", aceste medalii au fost publicate de Al. Papiu Ilarian în „Tesauru de monumente istorice pentru România" unele exemplare aflîndu-se în colecția Academiei R. S. România, precum și în unele colecții de la Budapesta și Viena.

Lui Will i se datorește și una din gravurile care reprezintă pe Horia și Cloșca legați cu lanțuri la mîini, picioare și gît în celula de la Alba Iulia[1]. Aceeași scenă, cu adaosul a doi soldați de pază pentru fiecare arestat, apare și în viziunea unui anonim, un exemplar aflîndu-se astăzi la Cabinetul de stampe al Bibliotecii Centrale de Stat din București.

Cea mai mare parte din aceste portrete au rămas însă necunoscute poporului, care și-a format despre Horia din generație în generație o imagine proprie ce nu

---

[1] Vezi Octavian Beu, *Răscoala lui Horia în arta epocii cu o sută cinci ilustrațiuni*, București, 1935.

semăna întru nimic cu cea înregistrată de autorități în anii răscoalei.

În 1922 un sătean din Albac îi înfățișa folcloristului Tache Papahagi chipul primului căpitan în modul următor: „Horia a fost cu părul mare, negru și fața obrazului tot neagră. Acuma — adăuga interlocutorul pentru a-și justifica afirmațiile — eu nu l-am văzut, dară am auzit de la bătrînii care au fost înaintea mea. A fost negricios și om mare de oase. Era înalt și gros, ochii negri, barba neagră și mare"[1].

Pînă pe la 40 de ani Horia a fost numai al Aradei și al Albacului, avînd soție și doi copii. Soția se numea Ilinca, iar copiii Ioan și Luca, primul fiind născut în 1765, al doilea în 1768.

Ca toți ceilalți albăceni, Horia va fi fost și el un meșter al securii, va fi cioplit ciubare și donițe și va fi coborît cu ele spre cîmpiile Ardealului și ale Tisei pentru a le vinde. După unele tradiții ar fi fost chiar meșter de case și de biserici din lemn, meșteșug în care pare să-și fi cîștigat o faimă cu totul îndreptățită. Umblînd să vîndă ciubere, să ridice case și biserici, Horia a ajuns de timpuriu să fie cunoscut în regiunea Arieșului și îndeosebi în satele Rîul Mare, Vidra, Cîmpeni și Bistra. Înfățișarea sa voinicească, vorba răspicată, inteligența pătrunzătoare, curajul și dîrzenia sa bărbătească au sfîrșit prin a-l impune ca un purtător de cuvînt al obștei moțești de pe Arieș, un protestatar împotriva exploatării și asupririi iobagilor.

La cercetările și comisiile de judecată locale el se înființa adeseori ca apărător al iobagilor frustrați în drepturile lor. Pretutindeni el cerea nemeșilor și funcționarilor omenie și dreptate și îndemna pe cei năpăstuiți la rezistență.

De la un timp autoritatea sa a început să se manifeste și în satele din valea Crișului Repede, fiindcă unele aranjamente economice și familiale l-au făcut să locuiască vreme mai îndelungată la Ciucea, la un unchi al soției sale. În preajma anului 1779 Horia era considerat de obștea moților un adevărat conducător, fapt ce a de-

---

[1] Tache Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni,* extras din revista „Grai și suflet", București, 1925, p. 63.

terminat și pe iobagii de pe Arieș să-l delege a prezenta doleanțele lor în fața împăratului la Viena.

Pînă în 1784 delegația i se va reînnoi de încă trei ori, Horia făcînd astfel patru călătorii la Viena, cele mai exacte informații despre aceste drumuri fiind date de Cloșca, ce-l însoțise pe Horia în trei din călătoriile sale. După relatările lui Cloșca, primul drum a fost făcut în anul 1779, cu Horia mergînd și Toader Dumitru, zis Buta, și Gavrilă Onu, ambii din Rîul Mare și Cloșca.

A doua călătorie a avut loc în anul 1780, în lunile octombrie și noiembrie, la ea luînd parte, pe lîngă Horia și Cloșca, din nou Gavrilă Onu, precum și Cristea Nicola din Rîul Mare. În 1782 în lunile martie-aprilie s-a întreprins o nouă călătorie la care au participat Horia și Cloșca, însoțiți de Simion Todea din Rîul Mare și Popa Dumitru din Certej. În anul următor, în preajma Crăciunului, Horia a luat iarăși drumul Vienei, unde avea să rămînă pînă la Paști, împăratul fiind plecat în Italia. Ca tovarăș de drum în această călătorie se pare că a avut pe Petru Nicolae. În toate cele patru rînduri Horia a fost primit în audiență la palat, în 1778 și 1780 de către Maria Tereza, iar în 1782 (16 aprilie) și 1784 (1 aprilie) de către Iosif al II-lea.

În primele două călătorii memoriile revendicative au fost redactate de către Samuil Marți din Abrud care, deși nobil, a îmbrățișat cauza iobagilor, în timpul răscoalei acceptînd sarcina de căpitan. Memoriile din anii 1782 și 1784 au fost alcătuite, la dispoziția însăși a lui Iosif al II-lea, de către agentul de la Curte, Ștefan Francisc Enyedi. Cea mai însemnată dintre aceste audiențe și memoriul cel mai larg a fost cel din 1784, prin care Horia a înfățișat împăratului nu numai doleanțele iobagilor din satul său și a satelor vecine, ci și pe cele ale celorlalte sate de pe domeniul Zlatnei, din Vidra, Cîmpeni, Bistra, Mușca, Baia de Arieș, Bucium, Abrud și Cărpiniș, el fiind acum stegarul dorințelor întregii țări a moților.

De data aceasta, arătînd nedreptățile, rapacitatea și atrocitățile comise de nobili în Ardeal, fără a lua în considerare, cîtuși de puțin, dispozițiile date de împărat cu ocazia audiențelor anterioare, și lăsînd să se înțeleagă că ar fi posibil ca moții să-și facă ei singuri dreptate, Horia va fi vorbit lui Iosif al II-lea cu o însuflețire și o

energie care l-au impresionat profund pe împărat. După anumite tradiții contemporane, — înregistrate și de N. Densușianu — se crede că la cuvintele lui Horia că iobagii vor fi siliți să se ridice împotriva nobililor, Iosif II ar fi răspuns cu oarecare ușurință: *Thut ihr das* (Faceți voi aceasta!)[1].

Evident, afirmația lui Iosif al II-lea, despotul luminat, a fost contestată, dar nu e mai puțin adevărat că el a avut față de reprezentantul moților o falsă bunăvoință, care l-a putut face pe acesta să creadă că într-adevăr împăratul ar fi fost de partea lor.

Apariția lui Horia ca apărător al moților la diferite comisii de judecată locale, ca și călătoriile lui la Viena și audiențele sale la Curte, au făcut pe unii din istorici să-și pună unele întrebări: oare știut-a Horia carte? Știa vorbi nemțește? Cum a putut pătrunde la Curtea Habsburgilor? Ipoteze s-au emis multe, dar precizări s-au făcut mai puține. N. Densușianu în monografia sa afirma că „nu e deplin sigur dacă Horia a știut scrie și ceti". Dar tot el, în continuare, arăta că în arhiva contelui Iankovici s-au găsit două scrisori și un ordin scrise de aceeași mînă, cu litere chirilice, pe care unii martori ai procesului le-au declarat ca fiind „scrisorile lui Horia", și totodată că, în momentul arestării sale, avea asupra lui un condei, un creion, ceară roșie și un sigil personal. Ținînd seama de aceste elemente, Densușianu s-a văzut astfel nevoit să conchidă că Horia, „cu probabilitate știa scrie și ceti cu litere cirilice"[2]. O altă concluzie, cu excluderea probabilității, nici nu se putea adopta, fiindcă e imposibil de admis ca un om să prezinte la judecătorii și apoi la cancelaria împărătească petiții și memorii, și să dea referințe asupra lor, fără ca el să nu le fi citit și cunoscut în prealabil. Pentru știința de carte a lui Horia aveau să se pronunțe mai tîrziu și istoricii I. Lupaș[3], D. Prodan[4] și Ștefan Pascu[5], acesta cu și mai multă stă-

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 111. Declarația a fost pusă în circulație de căpitanul Sadler din regimentul de infanterie Carol de Toscana care în acel timp se găsea și el la Viena. Mai tîrziu Sadler s-a stabilit la Zlatna unde a și decedat.

[2] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 139.

[3] I. Lupaș, *op. cit.*, p. 73.

[4] D. Prodan, *Istoria României*, III, p. 765.

[5] Ștefan Pascu, *Pietre de temelie din trecut pentru vremurile de astăzi*, Cluj, 1967, p. 88.

ruință, mai ales că între timp s-a aflat pe grinda unei biserici din comuna Cizer din preajma Huedinului precizarea făcută de înseși Horia cu barda: *lucrat Ursu.*

În lipsa vreunei școli locale românești, inexistentă în Munții Apuseni în tinerețea lui, e de presupus că Horia va fi învățat slovele de la unul din preoții timpului și că apoi, după ce le va fi prins înțelesul, să-și fi continuat singur osîrdia pe vreun ceaslov sau cazanie din care existau atîtea în epocă. În mod asemănător, prin contactul cu vreun funcționar domenial, va fi învățat și cuvintele uzuale germane, pe care și le va fi sporit apoi în contactul cu însăși Viena, văzută în patru rînduri, cu popasuri în ea destul de lungi. Dar cum a putut pătrunde la Curte? La această întrebare răspunsul e mai greu de dat. Se crede astfel de către unii că drumul spre palatul împărătesc i-a fost deschis de tradiția în virtutea căreia porțile Habsburgilor se deschideau la anumite date periodice, pentru supușii care aveau de raportat tronului doleanțe personale.

Lucrurile sînt adevărate și înainte de Horia au fost primiți în audiență și alți țărani români din părțile Sibiului și ale Năsăudului[1]. De ce n-ar fi fost primit astfel și Horia? Alte surse vorbesc de existența la Viena a unei colonii românești formată din funcționari, negustori și meseriași, în sînul căreia se constituise o societate secretă numită „frații de cruce". Membrii societății se adresau între ei cu apelativul „frate", și se sprijineau în toate acțiunile lor. De sprijinul politic și material al „fraților" se crede că va fi beneficiat și Horia[2]. În legătură cu această chestiune se afirmă că Horia și tovarășii săi vor fi fost găzduiți în timpul șederii lor la Viena la hanul „Griechenbeis" aflat în preajma unei piețe numită „Bauernplatz" (Piața țăranilor). Aici se adunau de obicei călătorii ce veneau din părțile de răsărit ale imperiului. Prin „Griechenbeis", care era cercetat și de numeroși intelectuali și artiști, Horia își va fi făcut și alte legături care

---

[1] Vezi I. Lupaș, *Doi precursori ai lui Horia în audiență la curtea imperială din Viena*, București, 1944; T. Tanco, *Virtus Romana Rediviva*, II, Bistrița, 1974, p. 201–205.

[2] I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania*, p. 73–74.

toate vor fi contribuit la stimularea planurilor și acțiunilor sale[1]. Cu sau fără concursul acestor elemente, pe care în primele sale călătorii nici nu le va fi bănuit, energia și iscusința lui Horia ar fi răzbit totuși să-și deschidă drum spre ușa împăratului, misiunea lui istorică și națională, ca purtător de cuvînt al iobagilor din Transilvania, fiind din acelea care nu puteau fi oprite de nici o etichetă și de nici un obstacol.

După cinci ani de memorii și intervenții la curte, ca și la autoritățile transilvănene, care n-au schimbat cu nimic soarta mult chinuită a iobagilor transilvăneni, Horia s-a văzut silit să facă apel la ultimul argument: răscoala. În concepția lui Horia și a tovarășilor săi, prin răscoală trebuiau să se obțină următoarele rezultate: recunoașterea preponderenței elementului românesc în Transilvania, eliberarea țăranilor din iobăgie, desființarea nobilimii, egalitatea în sarcini și drepturi, înscrierea în armată a iobagilor care o doreau, împărțirea pămînturilor nobililor la țărani.

Ideile lui Horia aveau să călăuzească aspirațiile politice ale poporului român din Transilvania pînă la 1848, ele alimentînd atît marele Supplex Libellus Valachorum din 1791, cît și hotărîrile de pe Cîmpia Libertății de la 3/15 mai 1848, unele fiind realizate abia în 1918.

În zilele năprasnice ale răscoalei, numele lui Horia a luat proporții de forță telurică, de simbol al biruinței, în momentele cele mai încordate ale ei auzindu-se din rîndurile răsculaților strigarea încurajatoare: *Nu vă dați odată cu capul ficiori, că vine Horia cu țara.*

Țara însemna toate forțele moțimii, toată suflarea românească din Munți, Transilvania întreagă, fiindcă toate satele din centrul și vestul acesteia se pregăteau să intre în răscoală.

●

Amintirea lui Horia a rămas în inima moților ca a unui împărat al răzbunării și dreptății, cîntat în balade și hore"[2]

---

[1] „Familia", XXI, 1968.

[2] Vezi N. Edroiu, *Răscoala lui Horea în folclorul românesc, în* „Apulum" X, 1972, p. 313–324. O Bârlea și I. Șerb, *Horea și Iancu în tradițiile poporului.*

Cît a fost Horia împărat
Domnii nu s-au descuțat,
Nici în pat nu s-au culcat,
Nici la masă n-au mîncat.

Un imn dintre cele mai înalte i-a fost închinat de poetul Aron Cotruș:

Horia,
de jos
te-ai ridicat drept, pietros, viforos
pentru moți
pentru cei săraci și goi, pentru toți și-ai despicat în două istoria —
țăran de cremene
Cum n-a fost altul să-ți semene,
Horia.

Și într-adevăr, țăranului de cremene de la Albac n-a fost altul să-i semene, figura lui aparținînd deopotrivă mitologiei și realității, istoriei și literaturii, unui sat ca și tuturor satelor din România — punte de trecere de la iobăgia infamă spre libertatea pentru care s-a jertfit. La 1848, purtînd în suflet imaginea marelui lor căpitan, albăcenii au alergat cu vechea lor însuflețire sub steagurile lui Avram Iancu și au participat cu înverșunare la toate luptele pentru apărarea Văii Arieșului și a Cîmpenilor.

Dorința de a cunoaște Albacul și împrejurimile sale a fost totdeauna vie printre intelectualii români, care au profitat de diferite prilejuri pentru a vizita satul lui Horia. În 1879 s-a abătut astfel pe aici istoricul Nicolae Densușianu pentru a cerceta, în vederea scrierii monografiei sale, locul de naștere al lui Horia și tradițiile păstrate în popor cu privire la viața și jertfa marelui căpitan. Pentru același scop, fără a-l mărturisi public, s-a ținut aici în 1883, în preajma centenarului răscoalei, adunarea generală a despărțămîntului din Turda a „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român" la care au participat aproape toți intelectualii din Munți și în fața cărora scriitorul Ioan Pop Reteganul a vorbit despre frumusețile naturale ale regiunii și îndeosebi despre Detunata — un alt subiect fiind considerat de autorități ino-

portun – gîndul tuturor fiind îndreptat însă către marea figură a lui Horia[1].

În anii următori Albacul a fost cercetat de către folcloristul Vasile Sala care a cules de aici numeroase doine și hore publicate în revista Familia[2] și în Gazeta Poporului[3]. După unire la Albac a venit Liviu Rebreanu spre a se documenta și a putea încadra în mediul său natural personalitatea „Crăișorului" din romanul cu același nume; de asemenea, cu ocazia sărbătoririi unui secol și jumătate de la izbucnirea răscoalei la Albac a fost și istoricul Ion Lupaș.

În zilele noastre Albacul a fost cercetat de numeroși istorici – în primul rînd de David Prodan și Ștefan Pascu – scriitori și publiciști.

Albacul, satul de care depindea odinioară Fericetul lui Horia, este astăzi o mare comună cu vizibile tendințe de urbanizare, alcătuită din 16 sate. Locuitorii, ca și în trecut, se îndeletnicesc cu lemnăritul, numai că astăzi nu mai pleacă în largul țării cu ciubere pentru a-și putea agonisi „fărina", ci își valorifică munca acasă prin centrul meșteșugăresc de prelucrarea lemnului, iar „bucatele" și legumele necesare le sînt aduse periodic cu camioanele în piața și magazinele înființate pentru a satisface nevoile tuturor.

În jurul vechiului cătun s-a constituit de asemenea o comună întinsă numită *Horea*, în componența căreia intră 15 sate, printre care și Fericetul, prelungindu-se pînă sub vîrfurile Petresei și al Muntișorului.

Din Albac, pe valea Arieșului, îți poți continua drumul spre Beiuș, sau poți porni, trecînd muntele, spre Huedin.

Dacă optezi pentru primul itinerar, ai să pătrunzi imediat într-un defileu care îți deschide perspectivele unui adevărat paradis turistic. Din Cheile Albacului treci astfel spre Scărișoara, unde Arieșul, strîns între munți, se înfățișează în cele mai tulburătoare ipostaze, luptîndu-se năprasnic cu stîncile, cu bolovanii, cu pereții abrupți ai munților. Defileul are aici aspecte unice, care constituie ele înseși o comoară a turismului. Trecînd prin dreptul

---

[1] *Transilvania*, Sibiu, 1883, p. 88–92.
[2] *Familia*, 1885, p. 547, 559, 573, 584, 595.
[3] *Gazeta Poporului*, Timișoara, 1886, nr. 11.

muntelui Piatra Mîndruțului, ajungi apoi la Scărișoara, formată și ea, ca și Albacul, dintr-un lung șir de sate care ocupă zeci de kilometri. Unele din ele n-au decît cîteva case răslețite pe văi și plaiuri, dar toate împreună formează o galerie de stînci și culmi care reprezintă un caracteristic petic de viață moțească.

Prin Gîrda de Sus, pe poteca ce pornește de la podul Gîrdei și care se trifurcă apoi la un kilometru, încep ascensiunile spre cabana (1 108 m) și ghețarul Scărișoarei, una din cele mai mari atracții turistice ale Munților Apuseni, și totodată cea mai adîncă peșteră de gheață din România. Înăuntrul peșterii partea cea mai impunătoare este „tăul de gheață" (lacul), lung de 45 de m și înalt de 10, alături de care se află „Biserica", numită și „Altarul", o adîncitură rotundă cu un diametru de 20 m. În interiorul „bisericii" îți fură ochii enormele stalagmite de gheață în formă de coloane.

Diferite alte peșteri îți cer în aceste locuri tributul de atenție și admirație: Pojarul Poliței, peștera din „Sesuri" (180 m), rezervate cercetărilor speologice, peștera Zgurăști.

Stalagmitele din ghețar au dat și aici naștere unei legende, ele închipuind chipul unei zîne împărătese înghețată împreună cu întreagă curtea ei.

De la Cetățile Ponorului, coborînd poteca ce duce la cabana Padiș și apoi în valea Someșului Cald, te poți îndrepta spre cetatea Rădesei, nume sub care se ascunde o nouă peșteră lungă de peste 250 m, luminată de 5 ferestre naturale. „Cetății" îi urmează „Poiana Rădesei", care deschide calea spre cheile Someșului Cald, pe care se coboară spre Beliș și apoi, Someșul mergînd înainte, spre Călățele, unde se află o veche biserică de lemn și un centru forestier, și spre Călata și Huedin. De la Piatra Rădesei, trecînd prin Tunelul mic și apoi pe lîngă vîrful Cumpănățelu (1 649 m), ajungi la Fîntîna rece de unde începe Valea Drăganului pe care se coboară la Ciucea. Această localitate, pe orice itinerar ai veni, se cere imperios vizitată, fiindcă ea e strîns legată de numele marelui poet Octavian Goga, care și-a trăit aici ultimii 15 ani ai vieții (1923–1938), și unde se află și mausoleul său. În conacul poetului s-a organizat un muzeu memorial cu numeroase vestigii referitoare la viața și

opera sa, și se păstrează totodată bogata sa bibliotecă. În același conac, prin alte exponate, se perpetuează și amintirea poetului maghiar Ady Endre, conacul aparținînd mai întîi familiei acestuia. În grădină s-a construit, prin grija doamnei Veturia Goga, și un teatru în aer liber.

Reluînd itinerarul început, din dreptul cantonului Ciripu, ținînd stînga, te poți îndrepta spre Stîna din Vale — stațiune climaterică de mare viitor — de unde drumul te duce spre Beiuș, și, cu un ocoliș mai larg, la peștera Meziadului.

Gîrda de Sus îți deschide și o perspectivă spre Muntele Găina (22 km) spre care dealtfel aleargă numeroase alte drumuri și poteci asupra cărora vom reveni.

Continuînd drumul în direcția inițială, după 9 km ajungi în comuna Arieșeni, locul de întîlnire al Arieșului Mare cu Lăpușna. Ca și Scărișoara, ca și Bistra, comuna Arieșeni e construită din numeroase sate (18), care ocupă o vastă porțiune din terenul abordat care se întinde pînă la marginea județului Bihor. Centrul comunei îl reprezintă satul Arieșeni, unde se află o veche biserică de lemn, considerată monument istoric. Ispita de a întîrzia în Arieșeni e captivantă, fiindcă de aici se poate escalada calea spre vîrful Cucurbătă Mare, cel mai înalt pisc al Munților Bihorului (1 848 m), și se poate coborî, pe la Zănoaga, spre Crișul Negru. Pe Valea Coblișului se urcă spre Poiana Florilor, nu departe de aici aflîndu-se Cetățile pe sub care curge un rîu subțire care trecînd din cetate în cetate se alintă în 14 lacuri.

Din Arieșeni, ținînd calea spre apus, ajungi, străbătînd niște serpentine ametitoare, comparabile, păstrînd proporțiile, cu serpentinele Transfăgărășanului, la Nucet. Abia aici, lăsînd în urmă vîrful Țapul (1 410 m) și peștera Porțile Bihorului, drumul începe să se îndrepte și urmînd valea Crișului Negru te apropii de orașul Dr. Petru Groza de unde o poți lua apoi fie spre Vașcău, Gurahonț, Arad, fie spre Beiuș, Oradea.

Ultimele sate dintre Nucet și Dr. Petru Groza sînt Finațele, Cîmpanii de Sus, Sighiștel, Cîmpanii de Jos, Seghiște, din care a adunat o bogată recoltă folclorică și lingvistică scriitorul Miron Pompiliu (1848–1897), născut în satul Stei din apropiere (Dr. Petru Groza). Miron Pompiliu, emigrat în România, a fost unul din cei mai devo-

taţi membri ai Societăţii „Junimea" şi totodată unul din cei mai statornici prieteni ai lui Eminescu. Poet, prozator şi lingvist, Miron Pompiliu a îmbogăţit literatura română cu un volum de *Balade populare române* (1870) cu basmele „Ileana Cosînzeana" şi „Codreana Sînzieana", cu numeroase poezii originale şi traduceri şi cu studiile „Graiul românesc din Biharea" şi „Limbă, literatură şi obiceiuri la românii din Biharea"[1]

În scrierile sale Miron Pompiliu a dat o largă atenţie tradiţiilor şi graiului din Valea Crişului Negru.

Pe casa natală a scriitorului e aşezată spre aducere aminte o modestă placă comemorativă.

●

Din Albac legătura se face uşor nu numai cu oraşul Dr. Petru Groza, ci totodată şi cu Huedinul, Gilăul şi Cluj-Napoca, legîndu-se astfel Arieşul de Valea Crişului Repede şi de văile Someşului Cald şi Rece, ultimele formînd, prin unirea lor la Gilău, Someşul Mic ce aleargă spre Cluj-Napoca. Tentat de o asemenea expediţie, călătorul porneşte din satul Horea şi trece apoi, coborînd prin Mătişeşti, pasul Ursoaia, Poiana Horia — numele lui Horia e aici insistent legat de diferite locuri — şi noul lac Fîntînele, pînă la Mărişel, locul crîncenelor lupte din 1848, de unde se ajunge la Gilău, localitate aflată la 12 km de Cluj-Napoca.

De oriunde ai veni, de la Turda sau de la Deva, de la Arad sau de la Beiuş, de la Oradea, Huedin sau Cluj-Napoca, Albacul îţi oferă largi perspective de a cunoaşte toate frumuseţile Munţilor Apuseni, şi totodată, prin amintirea lui Horia, de a cunoaşte imensul şi clocotitorul suflet românesc.

Albacul, strîns legat de numele lui Horia, e un simbol al însăşi luptei pentru dreptate, şi tot ce se află în cuprinsurile sale, munte, stîncă, piatră, poiană, potecă, izvor, pîrîu, colibă, casă, biserică a fost considerat ca un ecou, ca un mesager al acestei lupte, un sfetnic pentru cele ce trebuiau săvîrşite, un îndemn pentru dobîndirea libertăţii totale şi a realizării unităţii naţionale. Acest sentiment a determinat pe unul din foştii prim-miniştri ai

---

[1] Miron Pompiliu, *Literatură şi limbă populară*, Bucureşti, 1967 (ediţie îngrijită de Vasile Netea).

României, Ion I. C. Brătianu (1864–1927), să dorească a transplanta pe teritoriul României vechea biserică de lemn din Albac, construită de bărdaşii locului în frunte cu însuşi Horia, şi care la începutul secolului al XX-lea, după un veac şi jumătate de existenţă, devenise neîncăpătoare pentru albăcenii ale căror rînduri sporeau mereu.

Dornici de a avea o biserică mai spaţioasă, albăcenii şi-au construit atunci, alături de bătrîna aşezare, o nouă biserică din piatră şi cărămidă. La cererea autorităţilor, pentru a nu fi provocatoare de incendii, vechea biserică a fost destinată demontării şi vînzării ca lemn de reparaţii sau de foc. Sacrilegiul a fost împiedicat de către Ion I. C. Brătianu care, aflînd de această intenţie, s-a grăbit în toamna anului 1907, în timpul unei călătorii prin Munţii Apuseni, să cumpere bătrînul lăcaş şi să-l transporte pentru a fi reclădit la Florica, unde se afla mausoleul tatălui său, ca un simbol al istoriei Transilvaniei[1]. Şi pentru ca simbolul să fie cît mai puternic şi totodată, cu privire la conducătorii răscoalei din 1784, cît mai complet, bisericii lui Horia i s-au adăugat şi părţile altarului bisericii din Cărpiniş, satul lui Cloşca, precum şi potirul din lemn de cireş de la biserica din Mesteacăn, satul de unde Crişan a dat semnalul răscoalei, şi de care se atinseseră atunci buzele tuturor celor ce juraseră să-l urmeze[2].

Transportarea bisericii de la Albac sub cerul liber al României a impresionat adînc pe Octavian Goga, poetul „pătimirii noastre", care a văzut în ea un sol al durerilor Ardealului pornit să zguduie inima fraţilor. Emoţia şi viziunea poetului s-au concretizat în versurile de mai jos, incluse mai tîrziu în volumul de poezii intitulat *Din larg* (1939) şi apoi în toate ediţiile sale[3].

Bisericuţă din Albac,
Tu eşti al vremurilor semn,
Tot bietul nostru plîns sărac
E-nchis în trupul tău de lemn.

---

[1] Vezi pentru detalii: George Fotino, *Bisericuţa din Albac*, Bucureşti, 1941 (extras din „Revista Fundaţiilor").
[2] Ion Rusu Abrudeanu, *Moţii*, Bucureşti, 1928, p. 490.
[3] Vezi O. Goga, *Opere*, II. *Poezii*, Bucureşti, 1967, p. 129 (Ediţia Ion Dodu Bălan).

Din ce-am cerut, din ce-am gîndit,
Atîtea rugăciuni cuprinzi,
Și-atîta vis neizbîndit,
Sub vechiul tău tavan de grinzi . . .

Tu știi cum ne-am trudit stingher
De-apururi fără crezămînt,
La Dumnezeu acolo-n cer,
Și la-mpăratul pe pămînt . . .

De-aceea, ostenit-acum
De zile rele cîte-au fost,
Bătrînă, te-ai pornit la drum,
Să-ți deie fraților adăpost . . .

Rămîi aici, fă-ți un popas,
Fii sfetnic bun din veac în veac,
Și spune-acasă ce-a rămas,
Bisericuță din Albac!

Și aici, la Florica, a rămas bisericuța din Albac, unindu-și în 1916 sfatul cu al tuturor patrioților care au cerut României să-și pornească oștile peste Carpați, pentru a sfărîma lanțurile ce încătușau pe fiii Transilvaniei.

Cîți români trecînd pe lîngă această bisericuță nu-și vor fi simțit inima bătînd în amintirea lui Horia, cîți nu-și vor fi amintit cu ochii înlăcrimați tragica lui jertfă, cîți n-au dorit țării împlinirea tuturor visurilor marelui răzvrătit de la Albac!

În locul ei s-a ridicat la Albac o modestă clopotniță în firidele și sub streașina căreia albăcenii își lasă astăzi, cînd intră în noua biserică, pălăriile și sumanele, locul fiind considerat și astăzi sacru și imaculat.

De la Florica biserica lui Horia a fost mutată apoi în parcul de la Olănești, ea reprezentînd în renumita stațiune climaterică o imagine a vechiului Ardeal — a duhului lui Horia.

LA VIDRA (AVRAM IANCU) ŞI PE MUNTELE GĂINA

Dorința de a vedea Vidra de Sus, satul natal al lui Avram Iancu, purtînd astăzi numele eroului, ca și faimosul tîrg de fete de pe Muntele Găina, aflate la mică depărtare unul de altul, e dorința cea mai arzătoare a tuturor celor ce ajung la Cîmpeni. Cei care vin dinspre Abrud se îndreaptă dealtfel direct spre aceste locuri, în timp ce marea majoritate a celor care vin dinspre Turda, ținînd cursul Arieșului, își continuă drumul spre Albac pentru a savura farmecul albiei și al stîncilor rîului de aur. De la Albac unii se întorc pentru a alerga și înspre cuibul vulturului de la Vidra, iar alții își continuă drumul pînă la Gîrda de Sus de unde cotind spre stînga, intră în Valea Arieșului Mic care îi conduce pînă în satul lui Iancu.

Mai preferabil este drumul județean de la Cîmpeni spre Vidra, care este totodată și cel mai scurt. Drumul, mergînd paralel cu Arieșul Mic, care la „Gura Apelor", lîngă Mihăești, se întîlnește cu Arieșul Mare, trece prin Ponorel – sat cu veche biserică de lemn – Pleșuța, Vidra de Jos, pregătindu-ți intrarea în Vidra de Sus, *Avram Iancu*. Atît Vidra de Jos, numită astăzi numai Vidra, cît și „Avram Iancu" sînt adevărate conglomerate de așezări umane, prima avînd 33, iar a doua 38 de sate și „crînguri". Hărților, evident, le este greu să țină seamă de ele. Între cele două Vidre se găsea odinioară și o a treia, Vidrișoara – un cătun – transformat apoi în Vidra de Mijloc, care a sfîrșit prin a-și alipi și Vidra de Jos. Cea mai veche dintre aceste Vidre – ca localitate organizată administrativ – se

pare că este Vidra de Jos, menționată într-un document de la 1595[1].

Casele întîlnite pe parcurs sînt case construite din bîrne, cu acoperișuri uriașe de șindrilă sau stuf, așezate pe îngustele lunci dintre Arieș și munții stîncoși care se ridică precipitat. „Casa lancului", transformată acum în muzeu memorial, e tot cea veche, construită din lemn de tatăl său, Alisandru Iancu, care a fost douăzeci de ani birău comunal. În jurul ei mai stau de strajă și astăzi cîțiva din plopii și brazii sădiți odinioară de Avram Iancu. Datorită înaltului ei acoperiș de șindrilă, precum și muntelui care crește de lîngă ea, casa, alcătuită numai din două camere, pare și mai scundă decît este în realitate. Impresia lucrului de mică dimensiune e susținută și de îngustimea ferestrelor în care abia se poate așeza un ghiveci de flori. Trecerea prin fața ei a drumului ce urcă la Găina îi dă însă un aer senin, deschis.

În această casă s-a născut în anul 1824, pe „vremea cireșelor" – ziua și luna au rămas necunoscute – viitorul crai al munților. De la tată a primit moștenire vigoarea trupului, iar de la mamă – Maria Gligor – ochii albaștri și părul bălai. Gravitatea și o ușoară tendință spre melancolie, pe care le-a avut încă din adolescență, vor fi însă un produs propriu al sufletului său. Înaintea lui se născuse un alt frate, care avea să devină preotul Ioan Iancu. Datorită hărniciei și slujbei sale, Alisandru Iancu a izbutit să-și închege, deși iobag, o stare bunișoară care îi va îngădui să-și trimită ambii copii la licee și apoi la facultăți.

Avram își va începe studiile aici, cu dascălul Mihail Gombos, urmînd ca apoi să treacă la Cîmpeni la dascălul Moise Ioanette. Ambii învățători au avut o pregătire modestă, dar multă însuflețire românească. În toamna anului 1837 a fost trimis la Gimnaziul catolic din Zlatna, ale cărui limbi de predare erau latina și maghiara, și unde avea să rămînă pînă în primăvara anului 1841. În registrul școlii numele său a fost scris ungurește: Abráhám lánk.

Finețea spiritului, receptivitatea și energia l-au caracterizat de timpuriu. În 1841 pleacă la Cluj la Liceul piariș-

---

[1] Coriolan Suciu, *Dicționar istoric*, II, p. 247.

tilor, unde avea să urmeze și Facultatea de filozofie și drept. Clujul, în acel moment capitală a Transilvaniei, îi oferă prilejul unei îndelungate colegialități cu mulți din viitorii tribuni ai revoluției. Pe aceleași bănci studiau atunci și Al. Papiu Ilarian (Alexandru Pop), Nicolae Popea, Iosif Hodoș, Ioan Oros (alias Rusu), Elisei Armatu, Vasile Fodor și alții.

În 1845 studenții români înființează o societate literară, în care se citeau foile lui Barițiu de la Brașov, și editează o publicație beletristică intitulată *Zorile*. Semne de afirmare românească. Iancu nu e printre literați, dar urmărește cu accentuat interes dezbaterile dietei Transilvaniei unde în 1846–1847 se luase în discuție, la propunerea unor elemente liberale, necesitatea schimbării regimului iobagial. La ieșirea de la una din aceste ședințe, decepționat și indignat de cele auzite din partea adversarilor schimbărilor preconizate, Iancu a izbucnit cu violență: *„Nu cu argumente filosofice și umanitare se pot convinge tiranii ci doar cu lancea lui Horia"*.

Evocarea lui Horia și a lancei sale nu a coborît întîmplător pe buzele lui Iancu, n-a fost o simplă figură de stil. El crescuse din fragedă copilărie în spiritul tradițiilor lui Horia, fiindcă atît la Vidra, cît și pe drumurile pe care le făcuse la școlile din Cîmpeni și Zlatna umbra marelui martir îi va fi ieșit mereu înainte, evocată de bătrînii care îl vor fi cunoscut în tinerețea lor și nu ne putem refuza ispita de a crede că se va fi urcat el însuși pînă la Albac pentru a călca pe urmele neuitate.

Prietenul său din tinerețele petrecute în școli și apoi de pe baricadele revoluției, istoricul Al. Papiu-Ilarian, avea să povestească mai tîrziu că știa de la Iancu de un strîns contact între acesta și unul din bătrînii preoți ai Munților, fost căpitan în oastea lui Horia care l-a inițiat în mod amănunțit în toate tainele vechii răscoale, și asupra împrejurărilor în care au fost prinși Horia și Cloșca[1]. Această parte a tragediei îl va fi interesat și emoționat pe Iancu într-un mod din cele mai palpitante, fiindcă același Papiu mărturisea că în 1850, cînd se găsea la Viena cu Avram Iancu și cu ceilalți corifei pentru a face demersurile cunos-

---

[1] Al. Papiu-Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară*, I, p. 73–74.

cute la Curtea Habsburgică, acesta i-ar fi arătat dispoziția oficială prin care s-a pus pe capul lui Horia suma de 300 galbeni, precum și hotărîrea prin care această sumă — ca și cea de alți 300 pusă pe capul lui Cloșca — a fost atribuită trădătorilor de la Albac.

Iancu crescuse deci în cultul pentru această răscoală și pentru căpitanii ei, el considerîndu-se în mod sincer urmașul lui Horia, „nepotul" său. În anii petrecuți la Tîrgu Mureș ca practicant cancelist la Tabla regească (Curtea de Apel) — practică obligatorie pentru viitorii avocați — el își va fi adus mereu aminte de „lancea lui Horia", singura prin care se puteau mîntui iobagii, și care constituia de pe atunci programul său revoluționar. În vara anului 1848, cînd membrii Comitetului Național și ai delegațiilor ce fuseseră trimise la dieta din Cluj și la Curtea din Viena pentru a le comunica și cere aplicarea hotărîrilor de la 3/15 mai de pe Cîmpia Libertății, fără a obține de nicăieri nimic, se adunaseră la Sibiu pentru a discuta noua situație și alunecaseră pe panta unor discuții sterile, Iancu, cel mai înverșunat dintre toți, s-a ridicat cu o voce în care vibrau toți gorunii din Munții Apuseni și le-a strigat cu ochii în flăcări: *„Vorbiți, vorbiți, eu mă duc în munți și fac revoluție"*.

E ceea ce făcuse și Horia după zadarnicele sale audiențe la aceeași Curte, Iancu fiind convins că față de asupritorii poporului și ai Transilvaniei românești, „numai sabia are să decidă".

Am arătat în capitolele anterioare modul cum a început și cum s-a desfășurat revoluția în Munți. Nu vom reveni deci asupra luptelor — cunoscute din atîtea alte lucrări[1] — care au făcut din Iancu un erou cu proporții și aureolă de legendă. Pentru a releva adevărata sa semnificație în legătură cu revoluția în sine, vom reproduce însă opiniile lui George Barițiu asupra rolului istoric înfăptuit de Avram Iancu în anii revoluțiunii 1848—1849. „Iancu — scria Barițiu la moartea eroului — om născut pentru acțiune, venise tocmai la timp, tocmai în acei ani epocali, care dacă ar fi trecut peste noi lăsînd numai urme de simple adunări, de

---

[1] Vezi Vasile Netea, *Avram Iancu în istoriografia română*, în vol. „Pe drumul unității naționale", Cluj-Napoca, 1975, p. 140—170.

punctațiuni (cereri), deputațiuni, petițiuni și proteste, poate că națiunea română ar sta în aceste zile (la 1872) de încercare nouă încă și mai rău decît a stat pînă în anul 1848. Zică inamicii noștri — preciza în continuare Barițiu — orice vor vrea despre Avram Iancu, el a fost pentru noi unul din acei bărbați adevărați providențiali, ale căror merite pentru libertate nu vor fi în stare a le întuneca toți fanfaronii din lume"[1].

Raportul dintre Iancu și oamenii printre care a trăit e relevat de asemenea, de către George Barițiu, care l-a cunoscut îndeaproape. „Iancu — precizează Barițiu — nicidecum nu a vînat popularitate, nu el a alergat după popor, ci acesta era fermecat de popularitatea lui, el alergînd la Iancu. Iancu — afirmă mai departe istoricul — nu a fost orator în sensul modern parlamentar, el nu știa ce sînt sofismele; vorbea foarte rar către mulțime, însă — mărturisește Barițiu în continuare — parcă-l văd acum înaintea ochilor, ori de cîte ori lua cuvîntul pe fața lui jucau razele unei inspirațiuni misterioase, de care nici el nu-și putea da seama, prin urmare în momente de acelea, era peste putință să nu răpească cu sine pe ascultători. Iancu era și unul din cei mai frumoși juni ai timpului său, simpatic din nașterea sa, dar cînd îl irita cineva devenea teribil[2].

Niciodată Iancu nu va fi fost însă mai „iritat" și deci mai „teribil" ca în lunile petrecute la Viena în primăvara anului 1850 și apoi în săptămînile de la începutul anului 1851, cînd, după două audiențe la împăratul Francisc Iosif I — strănepotul lui Iosif al II-lea, la a cărui poartă bătuse în zadar și Horia — la numeroși miniștri și generali, cărora le-a expus durerile fără margini ale poporului său precum și dreptele sale revendicări, la 9 februarie a fost chemat la Prefectura poliției și somat, împreună cu ceilalți membri ai delegației — Simion Bărnuțiu, A. Treboniu-Laurian, Timotei Cipariu, Vasile Fodor, Florian Micaș — ca în timp de 8 zile *„să se care"* din Viena. Izgonirea lui Iancu din capitala lui Francisc Iosif I a fost provocată de refuzul dîrz al eroului român de a accepta o decorație din partea împăratului mai înainte ca poporul să fi fost decorat și el

---

[1] „Transilvania", 1872, n. 21, p. 243–245.

[2] George Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei*, II, Sibiu, 1890, p. 163–164.

prin satisfacerea doleanţelor pentru care făcuse revoluţia şi pentru care Iancu venise la Viena[1].

O jignire mai profundă nu i se putea aduce nici lui şi nici celorlalţi tovarăşi ai săi, Iancu neuitînd niciodată cumplitul afront primit în capitala împăratului.

Peste doi ani (în iulie 1852), în munţii săi, va face însă şi el acelaşi afront lui Francisc Iosif I, refuzînd să-i aducă închinarea aşteptată. Deşi, mai nutrind speranţa că poate cu această ocazie moţii îşi vor primi în sfîrşit satisfacţia meritată, Iancu a stăruit el însuşi ca împăratul să vină în Munţi, totuşi cînd a văzut că nici de astă dată foştii săi lăncieri nu vor avea parte de cele cuvenite, el, deşi aşteptat pe tot parcursul călătoriei — Dealul Mare, Hălmagiu, Muntele Găina, Vidra, Cîmpeni, Roşia, Bucium-Cerbu — atît de împărat cît şi de guvernatorul Transilvaniei, principele Schwartzenberg, a refuzat să facă gestul dorit, preferînd să înfrunte consecinţele. Mai mult, după plecarea împăratului din Munţi, Iancu, revenit la Cîmpeni, s-a dus la primăria locală şi cu un ciomag a doborît pajura habsburgică fixată pe edificiu şi a călcat-o în picioare.

Peste trei săptămîni (17 august), Iancu era arestat şi întemniţat la Alba Iulia, unde a fost pus în lanţuri şi pălmuit şi apoi, Alba Iulia fiind prea aproape de munţi, dus la Sibiu. Arestarea lui Iancu a fost urmată de un nesfîrşit val de proteste şi ameninţări, care au determinat guvernul, după un simulacru de proces, să dispună punerea lui în libertate şi totodată, pentru a-l îndepărta de moţi, să-i ofere o funcţie la Viena plătită cu suma de 2400 florini anual. Suma era respectabilă, dar Iancu a refuzat funcţia propusă, aşa cum refuzase în 1851 şi decoraţia. El a rămas neclintit alături de popor, cerînd ca mai întîi să fie satisfăcute aşteptările acestuia.

Umilinţele din închisoare ca şi ingratitudinea arătată poporului au făcut însă ca mintea sa ageră să se descumpănească. Negurile au început să pună stăpînire pe spiritul său. Începea o nouă tragedie românească. A lui Horia a ţinut numai două luni (detenţiunea, procesul şi roata), a lui Iancu va dura 20 de ani.

---

[1] Vezi pentru detalii Vasile Netea, *Insemnările de la Viena ale lui A. T. Laurian* (14 ianuarie 1849–17 aprilie 1852), în „Studii", 1970, nr. 3, p. 521–540.

În locul mîndrului crai de la 1848–1849, moţii vor vedea de acum înainte umbra rătăcitoare a unui pribeag cîntînd din fluier. Iancu cel mare dispăruse odată cu zilele de glorie, pentru a face loc unei fiinţe bîntuite de furtunile prăbuşirii. Durerea şi suspinele moţilor se vor întruchipa de acum înainte în adînci şi sfîşietoare cîntece de jale:

Pînă fu Iancu-n domnie,
Mîncam pită ca-n cîmpie,
De cînd Iancu s-a lăsat
Iar mîncăm mălai uscat.

Curba înfăţişării fizice şi spirituale a lui Iancu a fost concludent înfăţişată de numeroasele portrete, gravuri şi fotografii ce i s-au făcut de unii din artiştii timpului. În fruntea acestora se aşază portretul pictat în 1849 de Barbu Iscovescu la Cîmpeni, care-l înfăţişează în plenitudinea forţei sale şi totodată a unei captivante frumuseţi. Desenele făcute de I. Costanda, profesor la Sibiu, G. Venrich, N. Moţu şi N. Stoica ni-l înfăţişează în ipostazele marţiale de conducător al oastei moţilor. Portretele şi fotografiile ce i se dedică după 1867, de către M. Rusz (1867), C. Satmary (1868), V. Kotzler (1870), Buday Karoly (1870), N. Adler (1870), îl reprezintă în anii de declin, figura sa adînc îmbătrînită relevînd semnele durerii şi ale desnădejdei[1].

Casa natală a lui Iancu a fost transformată în anul 1924, la centenarul naşterii sale, în muzeu memorial al vieţii craiului şi al revoluţiei de la 1848. Din nefericire iniţiativa a fost luată prea tîrziu, fiindcă în cei 76 de ani ce trecuseră de la revoluţie şí în cei 52 ce se împliniseră de la moartea craiului, o bună parte din lucrurile reprezentative pentru această perioadă dispăruseră. Cu toate acestea datorită „Asociaţiunii pentru literatura română şi cultura poporului român", iniţiatoarea din 1924, şí apoi Comitetului de cultură şi educaţie socialistă al judeţului Alba, atît viaţa lui Avram Iancu, cît şi revoluţia de la 1848 sînt pregnant şi captivant înfăţişate. Una din cele mai emoţionante piese ale muzeului este leagănul eroului, alături de care aflăm şi cîteva din săbiile şi fluierele sale,

---

[1] Ioan I. Băcilă, *Portretele lui Avram Iancu,* în „Transilvania", 1921, nr. 4, p. 228–248.

precum și unele panoplii cu arme. Pe lîngă unele din portretele lui Iancu, în muzeu sînt înfățișate și numeroase alte portrete ale contemporanilor săi, prefecți și tribuni, proclamații și documente revoluționare, un afet de tun, și numeroase alte vestigii ale revoluției.

Fiecare din ele amintesc vremile de glorie ale marii revoluții românești și ale vieții lui Iancu, cel mai falnic căpitan al ei. „E un muzeu sfînt" – cum spunea în urmă cu cîteva decenii profesorul Ion Simionescu.

●

La Vidra (Avram Iancu) se poate merge în orice anotimp al anului, dar la Găina, pe Muntele Găina (1484 m), e recomandabil să se meargă îndeosebi vara, fiindcă atunci și numai atunci, pe la 20 iulie, are loc faimosul „tîrg de fete" al regiunii. La „tîrg" se poate ajunge printr-o potecă ce trece peste Dealul Dobrani, Dealul Pietrelor, Pîrîul Rece și Dealul Muncelului, pînă ce ajungi într-o poiană întinsă înconjurată de brazi. Aici se ține tîrgul. Originile lui sînt de natură legendară, el fiind cea mai veche tradiție socială a acestor locuri. Unii istorici îi atribuie caracterul de adunare cu scop comemorativ pentru o veche biruință a moților. Alții îl consideră ca un loc de întîlnire al tinerilor de pe văile și munții din jur – al crișenilor de pe versantul de apus îndeosebi și al moților – ale căror sate și case fiind așezate la mari distanțe unele de altele împiedică pe tineri a se cunoaște și deci a se căsători după dorință. La Găina fetele de măritat veneau cu carele încărcate cu toată zestrea lor și dacă norocul le scotea în cale pe Feți frumoșii așteptați, cununia se făcea pe loc, preoții fiind la îndemînă, și noile perechi plecau de acolo direct spre satele unde urmau să locuiască. Iar pentru a se putea cunoaște mai bine și a-și arăta unii față de alții iscusința, la vorbă, farmecele, istețimea și priceperea la strigături și joc, – atît flăcăul, cît și fata trebuind să fie și frumoasă și jucăușă – în poiana respectivă, care are o lungime de cîțiva kilometri, se organizau întotdeauna niște jocuri uriașe la care participau, cu tarafurile lor de lăutari, zeci de sate moțești. Serbarea se deschidea prin tulnicele fetelor de la Vidra, acestea fiind cele mai vestite tulnicărese ale regiunii. Într-un loc vedeai jucîndu-se „Țarina de la Abrud", într-altul „Jucata" de la Lupșa și

„Invîrtita" de la Vidra, alături se desfășura „Jocul fetelor de la Căpîlna", „Jocul călușarilor", „Sîrba muntenilor" și atîtea altele.

Flăcăii treceau de la un joc la altul pentru a ochi fetele venite la tîrg, și dacă chipul lor le plăcea, le invitau la joc. Aici se învîrteau nu numai picioarele, ci și vorbele, și după două-trei dansuri, dacă cei doi se găseau pe plac, — lucru mărturisit și prin strigăturile folclorice — plecau să-și cunoască părinții și să-și arate zestrea. Petrecerea lua apoi un caracter familial, iar mai spre seară flăcăul și fata se urcau în carul cu zestrea plecînd spre noua lor casă. Cînd cei doi nu arătau atracție unul pentru celălalt, sau se afla că zestrea e mărunțică, jocul era scurt, fiecare căutîndu-și un alt partener.

La Găina fetele se luau, nu se cumpărau!

În jurul jocurilor se desfășura totodată și un grandios tîrg de produse locale: sumane, țundre, cojoace, căciuli, opinci, donițe, fluiere, tulnice, linguri, coșărci, precum și de mărfuri și băuturi aduse de la Abrud, Oradea, Beiuș, Arad, Cluj. Tîrgul de la Găina era deci nu numai o colosală manifestație și expoziție folclorică și etnografică, ci totodată și o vastă acțiune economică[1].

Într-o formă mai puțin extinsă se organiza un astfel de tîrg și toamna pe la 26 octombrie.

Înainte de unire tîrgul era totodată și un prielnic loc de întîlniri și consfătuiri patriotice între militanții politici ai românilor din Transilvania, care, la adăpostul mulțimilor, puteau intra aici în contact cu elementele combative ale țărănimii, fără a putea fi urmăriți de autorități.

---

[1] Tîrgul de fete de la Găina a atras în decursul timpului atenția a numeroși publiciști, scriitori și folcloriști. Citățm cîteva din articolele mai vechi, cu caracter istoric, dedicate faimosului tîrg: G. Ioanette, *O scurtă ochire asupra însemnătăților din Țara Moților*, în „Foaia pentru minte, inimă și literatură", 1860, p. 297–298, 301–303; Rubin Patița, *Tîrgul de fete de la Găina*, în „Familia", 1872, p. 94–95; I. Slavici, *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukovina* (Românii din Ungaria, Transilvania și Bucovina, Viena, 1881, p. 123–127); Grigore Sima al lui Ion,*Tîrgul de fete de la Găina*, în „Familia", 1883, p. 366–367; Amos N. Tulea, *Găina*, în „Revista", Reșița, 1884, n. 9–10; Teofil Frîncu și G. Candrea, *op. cit.*, p. 67–72 ș.a. El a reținut de asemenea și atenția scriitorului maghiar Kazinczy Ferencz care l-a vizitat în anul 1816 și ale cărui note de călătorie au fost publicate mai tîrziu în ziarul „Kolozsvári Közlöny" (1869, nr. 92).

Unele din vechile obiceiuri se păstrează și astăzi, cu un adaos mai mare de coruri, orchestre, formațiuni sportive, echipe de teatru și totodată cu participarea cooperativelor meșteșugărești din regiune care profită de renumitul „tîrg" pentru a-și desface bogata lor producție.

Tîrguri de fete în același sens dar cu dimensiuni mai reduse se organizează și în localitățile Călineasa și Lupșa.

O manifestare de asemenea proporții și cu o vechime atît de adîncă nu putea, firește, să nu atragă asupra ei și hlamida unei legende. Iar legenda spune că pe Muntele Găina, care fusese și el cîndva un munte bogat în aur ca și Munții Abrudului și ai Roșiei, trăia odată o găină care își avea cuibul pe vîrful muntelui și care oua numai ouă de aur. Locuitorii de la poalele muntelui, Vidrenii, au încercat în mai multe rînduri să o prindă și să-i fure ouăle. Găina, care, în realitate nu era altcineva decît însăși Vîlva băilor, a minelor, s-a răzbunat însă pe acești lotri și a părăsit muntele, sburînd la Roșia. Vidrenii au rămas deci fără aur fiind siliți să se îndeletnicească numai cu prelucrarea lemnului.

În 1924, la centenarul nașterii lui Iancu, s-a ridicat pe platoul Găinei o troiță de piatră în amintirea eroului.

Găina îți deschide drumul, urcînd pe Gruiul Dumii, și spre cel mai înalt vîrf al Munților Apuseni, Cucurbăta Mare (1848) – Ceahlăul regiunii – de pe piscul căruia poți privi cu nesfîrșită încîntare spre largul Cîmpiei Transilvaniei și spre lungile văi ale Crișanei.

De pe Cucurbăta poți coborî fie spre Arieșeni, fie trecînd prin Criștiorul de Jos și Vîrfurile, spre Hălmagiu, orășel aflat astăzi în județul Arad, care a jucat în sud-estul Munților Apuseni un rol asemănător cu cel jucat de Abrud, Cîmpeni și Zlatna în părțile nord-estice.

HĂLMAGIUL ŞI BAIA DE CRIŞ

Hălmagiul, cu vecinul său Hălmăgelul, odinioară Hălmagiul Mic, împreună cu satele lor, se situează din punct de vedere geografic pe văile rîurilor care se varsă în Crişul Alb pe la Hălmagiu şi Aciuţa (Avram Iancu).

Hălmagiului îi aparţin astăzi 11 sate, dintre care Leasa, Tisa, Ţărmure, Ioneşti şi Ocişor, aşezate pe valea Crişului Alb, iar Hălmăgelului alte 5 sate, mai însemnat fiind Luncuşoara din faţa munţilor.

Defileul Crişului Alb, în spaţiul cuprins între Gura Văii şi Ociu, nu reprezintă numai o captivantă succesiune de privelişti pitoreşti, ci totodată şi una din căile de intrare spre Zarand. Iar calea trece prin Hălmagiu, conferindu-i astfel o importantă poziţie strategică.

Ca localitate constituită administrativ, Hălmagiul a fost înregistrat la sfîrşitul secolului al XIV (1398)[1], dar ca exploatare minieră — bogat în aramă — era cunoscut încă din perioada stăpînirii romane. În secolul al XV-lea se constată în regiunea Hălmagiului existenţa unor cnezate româneşti şi a unui voievod român numit Moga, care stăpînea peste 150 de sate. În 1451 Iancu de Hunedoara îi confirma posesiunile din Căpîlna, Hălmagiu şi Băiţa. Ca o expresie militară a voievodatului s-a construit la Hălmagiu şi o cetate de apărare. Cnezatele menţionate se aflau în Hălmagiu, în Ciuciu (astăzi Vîrfuri), în Aciuţa şi în Munţi la Brusturi şi Luncuşoara. Organizaţiile lor, adaptate împrejurărilor, s-au menţinut pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[2]. Alături de voievodul Moga, ca preot al

---

[1] Coriolan Suciu, *op. cit.*, I, p. 284.

[2] Traian Mager, *Ţinutul Hălmagiului*, I, monografie, Arad, 1938, p. 6–7.

bisericii din Hălmagiu, a trăit și Popa Simeon, unul din cărturarii timpului, care a tradus cele patru evanghelii din limba sîrbă în limba medio-bulgară[1].

La sfîrșitul secolului trecut se mai puteau vedea încă la Hălmagiu urmele unei biserici zidite în stil bizantin, care avea o lungime de 27 m, considerată pînă în secolul al XVIII-lea ca biserică „vlădicească", adică episcopală, semn că aici va fi fost și reședința unui episcop român cu jurisdicție asupra regiunii. După ocuparea Ungariei de către turci, principatul transilvănean păstrîndu-și vechea organizație, posesiunile turcești s-au întins pînă la Hălmagiu, acesta, ca localitate de frontieră, fiind vreme îndelungată una din scenele de confruntare între noii stăpînitori și locuitorii autohtoni.

În decembrie 1600 a făcut lîngă Hălmagiu un scurt popas și Mihai Viteazul, aflat în drum spre Viena, trimițînd de aici la 6 decembrie o scrisoare căpitanului Oradei pentru a-și anunța sosirea.

După izgonirea turcilor din Ungaria, prin pacea de la Carlowitz (1699) atît Ungaria, cît și Transilvania au intrat în componența Imperiului Habsburgic, Hălmagiul fiind încadrat pentru un timp în organizația militară și administrativă a Aradului. Prin noua reglementare teritorială din 1741 el a fost reînapoiat însă Zarandului, frontiera dintre Ungaria și Transilvania trecînd, ca și pe vremea dominației turcești, prin fața Hălmagiului. Constituindu-se noul comitat al Zarandului, capitala acestuia s-a fixat la Baia de Criș, Hălmagiul, organizat ca district, avînd acum o poziție periferică.

Condițiile iobăgiei fiind tot atît de grele și aici, la 1784 hălmăgenii ca și iobagii din satele vecine — moții crișeni — s-au aruncat în răscoală cu toată înverșunarea concomitent cu acțiunile de răzbunare de la Curechiu, Cristior și Ribița, producîndu-se altele în ziua de 4 noiembrie la Ociu, Hălmăgel și Țărmure, iar în ziua de 5 noiembrie fiind incendiate curțile nobililor din Hălmagiu, Aciua, Aciuța și Pleșcuța. Nobilii maghiari și reprezentanții administrației refugiindu-se la Arad și în Ungaria, funcția de subcomite al districtului Hălmagiului a fost asumată de nobilul român Adam Pag din Cristeștii Hăl-

[1] Ilie Bărbulescu, *Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie*, Iași, 1912, p. 192.

magiului, care aderase la răscoală și era considerat unul din căpitanii locali ai ei. Alte căpetenii hălmăgene ale răscoalei au fost Ilie Dăncuț din Ociu și Pavel Bocu din Vidra[1].

Pentru potolirea răscoalei guvernul a trimis la Hălmagiu pe episcopul Petru Petrovici de la Arad, așa cum la Brad, Abrud și Cîmpeni trimisese pe episcopul Nichitici de la Sibiu și pe doctorul Piuariu Molnar. Înșelăciunea s-a produs și aici ca și acolo, țăranii fiind asigurați că li se vor îndeplini deziderateIe. Nebănuind șiretlicul, aceș-tia s-au retras în satele lor, în timp ce forțele militare au ocupat Hălmagiul. Urmările se cunosc. Ca și căpitanii moților, conducătorii Hălmagiului au fost condamnați la moarte și executați.

Amintirea lor a rămas însă fierbinte în toate inimile hălmăgenilor. Pe un Evangheliar local, păstrat pînă mai deunăzi în biserica din Bodești, unul din preoții locului, Nicolae Butariu, avea să scrie la distanță de un secol: „Sfîntă și de trei ori sfîntă memoria ta Horie, Cloșca și Crișan"[2].

În preajma anului 1848 hălmăgenii, ca și buciumanii, abrudenii și cărpinișenii se aflau într-o adevărată stare revoluționară, fiindcă încă din 1833 o parte din satele Hălmagiului — Aciua, Aciuța, Tălagiu, Bodești, Pleșcuța și Gura Văii — refuzaseră să mai îndeplinească obliga-țiile iobagiale. Răspunsul guvernului a fost însă, ca și la Bucium, trimiterea armatei cu întreg cortegiul ei de abuzuri. În 1836 lucrurile s-au agravat și mai mult, deoarece atunci s-a dat o nouă lege urbarială pentru Ungaria, mai ușoară decît cea din Transilvania, și s-a decretat alipirea Zaran-dului la Ungaria.

Aflînd de aceste schimbări, iobagii din Hălmagiu au cerut ca și lor să li se aplice noile dispoziții, odată ce au devenit supuși ai acestei țări. Cererile lor au fost con-siderate însă ca producătoare de instigație, iar cei care au căutat să susțină noile legi — Nicodim Spiridon din Brusturi și fiul său Teodor — arestați și închiși la Baia de Criș și apoi la Gherla, o închisoare pentru răufăcători.

---

[1] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 482, 485.

[2] Traian Mager, *op. cit.*, p. 108.

Bătrînul nu avea să-și mai revadă satul. Cu toate că în regiune au fost trimise din nou două companii de soldați, agitația a luat proporții din ce în ce mai mari[1].

A fost astfel cu totul firesc ca în momentul cînd s-au produs, prin Ion Buteanu, primele chemări revoluționare, hălmăgenii să îmbrățișeze revoluția cu nestăpînit entuziasm. Poziția lor, din punct de vedere geografic și strategic, era însă dintre cele mai grele, fiindcă regiunea Hălmagiului era așezată la marginea moțimii, avînd să primească primele lovituri, iar valea Crișului Alb, valea lor, reprezenta cea mai ușoară cale de acces spre Brad și Abrud.

La 7 noiembrie 1848, într-un moment în care Buteanu cu o bună parte a legiunii sale participa la luptele din Valea Mureșului, inamicul a apărut pe neașteptate la marginea Zarandului cu cîteva detașamente de infanterie, bine înarmate, însoțite de un escadron de husari și un tun. Unitățile de lăncieri români sub comanda lui Alexandru Chendi, trimise grabnic în întîmpinarea sa, pentru a-l opri la Gura Văii, nu și-au putut împlini misiunea, trupele maghiare izbutind să-și deschidă drum spre Hălmagiu. Voind să angajeze o discuție cu comandantul adversar pentru a cruța viața oamenilor, Chendi a fost declarat prizonier și spînzurat fără întîrziere. În zilele următoare unitățile române, înarmate numai cu lănci și coase, trimise să bareze calea invadatorilor, au fost silite să se retragă la Baia de Criș și apoi în ziua următoare la Brad, pe care aveau să-l abandoneze la 8 noiembrie. Deși victorioase, trupele inamice — care incendiaseră toate satele întîlnite în cale și spînzuraseră numeroși captivi — nu s-au putut menține la Brad, fiindcă între timp Buteanu, care primise unele ajutoare de la Iancu, își adunase cetele fiind gata să contraatace. De teama unei ciocniri cu oastea prefectului român, ungurii s-au retras în grabă, părăsind întregul teren ocupat. În 14 noiembrie Buteanu se afla la Baia de Criș, de unde lua măsuri pentru organizarea comitatului, Hălmagiul fiind și el evacuat de inamic.

Pe la jumătatea lui ianuarie 1849 inamicul s-a reîntors însă cu noi forțe, mult superioare celor ale lui Bu-

---

[1] Ibidem, II, p. 9.

teanu, silindu-l să se retragă din nou la Brad care avea să cadă iarăși în mîinile ungurilor. Fazele următoare ale luptelor, care aveau să aducă și tragica moarte a lui Buteanu, au fost narate în capitolele consacrate Bradului și Abrudului, ele avînd să se încheie prin marile victorii ale lui Iancu asupra lui Hatvany și Farkas Kemény.

Îndată după sfîrșitul revoluției la Hălmagiu avea să se instaleze un detașament austriac.

La puțin timp după înăbușirea revoluției, la 15 decembrie 1849, într-o sîmbătă, zi în care se ținea tîrgul săptămînal, Iancu a venit la Hălmagiu să-și vadă prietenii. Apariția sa în tîrgul unde se aflau atîția din foștii săi luptători a provocat, cum era și firesc, o mare însuflețire, cu toții adunîndu-se în jurul lui cu urale de bucurie. Neînțelegînd motivul psihologic al celor întîmplate și crezînd că Iancu a venit la Hălmagiu pentru a pune la cale o nouă acțiune revoluționară, comandantul militar al Hălmagiului a ordonat unei patrule de jandarmi să aresteze pe fostul prefect. Îndată însă ce s-a aflat de odiosul gest, mulțimea a pornit ca o furtună spre comandament, cerînd cu strigăte aprige și cu bîtele în mîini eliberarea eroului. Dîndu-și seama de adevărata situație, comandantul l-a pus imediat în libertate, cerîndu-și scuze și declarînd că totul s-a făcut fără ordinul lui.

Cu puțin timp mai înainte fusese arestat la Sibiu și Axente Sever. Cele întîmplate la Hălmagiu au fost pentru Iancu întîiul avertisment al lungului șir de umilințe și ingratitudini ce aveau să urmeze în curînd.

Durerosul episod a fost concretizat de Paul Everac în piesa intitulată *Iancu la Hălmagiu.*

După revoluție, vindecîndu-și cu greu rănile primite, Hălmagiul a fost redat Zarandului, comitatul fiind reconstituit în 1861. Sub administrația românească aleasă de popor în acest an, vechiul orășel și satele din jurul lui au cunoscut binefacerile unor școli în limba română, care lipsiseră în trecut — școala din Hălmagiu devenind școală normală, cu caracter supraprimar — și totodată, ca o consecință a desființării iobăgiei, o relativă ridicare economică.

În 1876, cu toate protestele populației, comitatul Zarandului — care trimitea în dieta de la Budapesta numai

deputați români, deputat al hălmăgenilor timp de 17 ani fiind Sigismund Borlea (1828–1883) – a fost desființat. Ținutul Hălmagiului cu 34 de comune a fost încorporat județului Arad, iar Baia de Criș și Bradul, județului Hunedoara. În această situație avea să rămînă pînă la 1918.

În toamna anului 1918 au început pretutindeni în Transilvania mișcările revoluționare care aveau să precedeze adunarea de la Alba Iulia. În Hălmagiu mișcarea s-a deslănțuit la 3 noiembrie[1], la 7 noiembrie constituindu-se apoi, sub comanda locotenentului Traian Mager, gărzile naționale românești atît în Hălmagiu, cît și în comunele din jur. Jandarmii și notarii – sbirii regimului austro-ungar – au fost dezarmați și alungați de pretutindeni, iar vechea administrație, care în timpul războiului asuprise și înfometase populația, a fost înlăturată de peste tot. La 17 noiembrie s-a ținut la Hălmagiu o mare adunare populară care și-a proclamat solidaritatea cu Consiliul Național Român, iar peste cîteva zile s-au ales delegații Hălmagiului, în frunte cu protopopul Cornel Lazăr, pentru Marea Adunare Națională de la 1 decembrie 1918.

În săptămînile și lunile următoare, Hălmagiul a mai avut totuși încă mult de suferit, fiindcă linia demarcațională provizorie între Ungaria și România, fixată în mod nechibzuit de Comandamentul aliat în cadrul armistițiului, a oferit inamicului posibilitatea de a reocupa orășelul și o parte din regiune la 16 februarie 1919[2].

La 31 martie trupele române, comandate de colonelul Rasoviceanu, au intrat însă în Hălmagiu, anticipînd ofensiva din 16 aprilie 1919 prin care armata română își va deschide drumul spre Beiuș și Oradea – spre noua frontieră a României[3].

Robia veacurilor se încheiase!

La 10 septembrie 1935 în centrul Hălmagiului s-a ridicat un monument al recunoștinței pentru toți cei căzuți pentru libertate și unire în anii 1916–1919, ca și pentru martirii marilor răscoale din trecut.

---

[1] Vezi pentru detalii Traian Mager, *Contribuțiuni la istoria unirii 1918–1919*, Arad, 1939, p. 21.

[2] Idem, p. 111 și urm.

[3] Ibidem, p. 141.

Iată inscripția omagială de pe soclul monumentului:

„Spre mărirea lui Dumnezeu și pomenirea luptei de desrobire dusă de Horia, Cloșca și Crișan la 1784 și de către Avram Iancu la 1848. În amintirea gardiștilor morți pentru apărarea acestui ținut în zilele de 14–16 februarie 1919. Și pentru veșnica pomenire a eroilor căzuți în marea ofensivă pornită din Hălmagiu în 16 aprilie 1919, cînd Divizia 2 Vînători a glorioasei Armate Românești, Regimentul de voluntari „Horia" a luptat vitejește pentru înfăptuirea României Mari".

Un al doilea monument s-a ridicat în amintirea lui Iancu.

Ca și la Găina — și la Hălmagiu se organizează pe lîngă tîrgurile săptămînale, care au loc sîmbătă, și un mare tîrg anual numit „bîlciul Sîn-Toaderului", „bîlciul sărutatului", „tîrg de sărutat" sau „tîrgul nevestelor"[1]. În trecut participau la acest tîrg peste 60 de sate de pe toate văile, aducînd spre desfacere produsele specifice. Astăzi el este frecventat îndeosebi de locuitorii satelor din apropiere: Țermure, Ociu, Ocișor, Poenari, Tuhesci, Bănești, Hălmagiul. Renumele tîrgului vine de la o veche tradiție, în virtutea căreia la Sîn-Toader nevestele tinere din Hălmagiu și satele învecinate, căsătorite în acel an, au dreptul să sărute pe orice bărbat întîlnit în tîrg, acesta avînd însă obligația de a le cinsti cu cîțiva lei. Nevestele vin la tîrg fie însoțite de mamele sau soacrele lor, fie în grupuri de cîte 3–4. Unele vin întovărășite chiar de soții lor. Fiecare nevastă are la ea și un ulcioraș cu vinars, cu care închină îndată ce a fost sărutată, bărbatul fiind obligat să guste băutura. A refuza sărutul nevestei sau a nu bea din vinarsul ei, constituie o adevărată ofensă. Sărutul se face în tîrgul propriu-zis, pe ulițe, prin localuri sau prin casele cunoscuților.

Străinii și necunoscuții sînt în general evitați, sărutarea acestora producîndu-se numai cînd nevasta are convingerea că nu va fi refuzată și că se va bea din ulciorul ei.

---

[1] Teofil Frîncu-George Candrea, *Românii din Munții Apuseni*, București, 1888, p. 53–56.

A fi sărutat la acest tîrg de nevestele locului, înseamnă a fi considerat om distins, simpatic.

Datina durează din vremuri imemorabile și are numeroase tîlcuiri toate — ca și în cazul Găinei — la fel de discutabile. Obiceiul se practică, pe o scară mai redusă, și la tîrgul de primăvară de la Brad.

●

Hălmagiul, urmînd șoseaua, îți oferă posibilitatea de a ajunge grabnic și ușor fie la Gurahonț și la Vașcău, trecînd prin „Vîrfuri", fie, printr-un ocoliș, la stațiunea balneoclimaterică Vața, la Baia de Criș și apoi la Brad.

Noi o pornim spre Baia de Criș care, așa cum o arată și numele, este o veche baie (exploatare minieră) căreia, fiind așezată pe valea Crișului Alb, i s-a spus, spre deosebire de cea de pe Arieș, Baia de Criș. În perioada daco-romană se scoteau de aici aramă, fier, plumb. Față de bogățiile de la Brad, Abrud și Roșia, Baia Crișului era însă prea modestă pentru a se putea impune ca o baie cu renume. S-a ridicat concomitent cu Bradul, în secolul al XV-lea zidindu-se aici o mănăstire cu caracter franciscan și înființîndu-se o monetărie. În anii 1784 și 1849 a cunoscut și ea furtunile vremii.

Cea mai strălucită perioadă din existența seculară a Băii de Criș o reprezintă însă vremea cînd ea a fost reședința comitatului românesc al Zarandului (1861–1876).

În această perioadă s-a adunat aici o adevărată pleiadă de patrioți români care și-au impus amprenta activității lor nu numai asupra Țării Zarandului, ci și asupra întregii Țări a Moților. Primul care se impune atenției posterității este însuși comitele (prefectul) comitatului, Ioan Pipoș (1822–1888), fost în anul 1848 membru al Comitetului național revoluționar ales pe Cîmpia Libertății, fiind, ca și Avram Iancu și Al. Papiu Ilarian, unul din exponenții radicali ai tineretului. Făcuse studii de drept la Cluj și apoi frecventase cursurile Academiei miniere de la Schemnitz (Austria) pentru a cunoaște modul și tehnica de exploatare a minelor. Prefect al Zarandului a fost numit la începutul anului 1861, într-o conjunctură în care mai fuseseră numiți și alți trei prefecți români: Emanoil

Gojdu în Caraș, Ioan Bran la Făgăraș, Sigismund Pop în districtul Chioarului.

Părăsind politica absolutistă, Viena inaugurase prin diploma imperială din 20 octombrie 1860 o politică „liberală" și voia ca aceasta să fie susținută și de români[1]. În unele funcții publice s-au numit astfel și români, și tot atunci s-a încuviințat și înființarea „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român". Comitatelor li s-a permis totodată să-și fixeze ele înseși limba oficială, și să-și aleagă funcționarii care urmau să conducă diferitele servicii publice. Zarandul avînd o majoritate eminamente românească, e de la sine înțeles că în adunarea de constituire a comitatului, ținută la 28 martie, ca limbă oficială a fost proclamată limba română, permițîndu-se însă și folosirea limbii maghiare. La 3 aprilie s-a procedat la alegerea noilor funcționari, ca vicecomiți fiind aleși Iosif Hodoș și Baló Mihaly, ca protonotar Amos Frîncu, ca vicenotari Gheorghe Secula și Denes Ianos etc. Alături de români au fost aleși astfel în toate funcțiile și reprezentați ai naționalității maghiare, urmărindu-se astfel o conlucrare pe cît de frățească, tot pe atît și de fecundă[2]. Iosif Hodoș (1828–1880), vicecomitele Zarandului, a fost unul din cei mai apreciați cărturari români ai timpului. Participase activ la revoluție și apoi își continuase studiile de drept, împreună cu Simion Bărnuțiu și Al. Papiu Ilarian, la Universitățile din Pavia și Padova. În 1863 a fost ales deputat în dieta Transilvaniei de la Sibiu, iar în 1865 a celei din Budapesta. Societatea Academică Română din București l-a ales membru activ încă din anul înființării sale (1866). Ca membru al Academiei Române a tradus o parte din operele lui Dimitrie Cantemir (*Descrierea Moldovei* și *Istoria Imperiului otoman)* și a avut o apreciată contribuție la elaborarea primului dicționar academic al limbii române. În 1871 a publicat substanțiala scriere intitulată *Românii și Constituțiile Transilvaniei.* La înființarea Societății pentru fond de teatru român a fost ales președinte (1870). A dus în mod perma-

---

[1] Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională,* București, 1974, p. 157.

[2] Vezi numele tuturor demnitarilor comitatului Zarand aleși la 3 aprilie 1861, în Traian Mager, *op. cit.,* III, p. 23–24.

net ca deputat în Camera maghiară (1865–1875) o înverșunată luptă pentru apărarea independenței Transilvaniei și pentru combaterea dualismului austro-ungar.

Amintiți se cuvin în acest context și Amos Frîncu (1829–1891) și Gheorghe Secula (1830–1884), notarii români ai comitatului – ambii cu studii de drept – care au secondat pe Ion Pipoș și Iosif Hodoș în toate acțiunile pentru afirmarea românească a Zarandului, pentru progresul lui cultural și economic. Am arătat în capitolul dedicat Bradului împrejurările în care s-a înființat, cu concursul conducătorilor comitatului, gimnaziul românesc de la Brad. Timp de 15 ani Zarandul a fost cel mai dinamic comitat românesc, glasul deputaților săi Iosif Hodoș și Sigismund Borlea – Ioan Pipoș era membru al Casei magnaților – ridicîndu-se necontenit pentru apărarea cauzelor românești și a populației moților.

La 12 august 1861 Hodoș a prezentat un nou memoriu împăratului pentru a-i cere să mențină Transilvania în independența sa constituțională și în integritatea teritorială avută, și totodată să nu admită anexarea – reclamată de unguri – a comitatului Zarand la Ungaria.

La 11/23 februarie 1866 el a ținut în legătură cu această chestiune un mare discurs în Camera Ungariei, pentru care a primit numeroase telegrame de felicitare și solidaritate semnate de sute de români din București, Craiova, Brașov, Sibiu, Blaj, Solnoc, Făgăraș, Dobra, Rășinari, Teaca ș.a.[1], deputatul Zarandului vorbind astfel în numele tuturor românilor. Sentimentul național de care erau însuflețiți românii din Baia de Criș și din Zarand în această vreme era puternic exprimat în 1869 printr-un articol publicat de preotul Nicolae Butariu în revista „Familia" în legătură cu propunerea acesteia de a se înființa un teatru românesc în Transilvania. „Nobila idee – scria inimosul preot – ce ați propus națiunii române, fondarea unui teatru național în *România de dincoace de Carpați* vă face onoare pretutindenea"[2]. Pentru preotul din Bodeștii Hălmagiului, Transilvania nu mai era deci

---

[1] Vezi textele lor în *Scrisori* publicate de Enea Hodoș, Sibiu, 1940, p. 54–65.

[2] „Familia", 1869, 3 oct. nr. 38.

Transilvania, ci „România de dincoace de Carpați", așa cum avea să se realizeze în 1918.

Dar tocmai energia și sentimentele mărturisite cu atîta sinceritate de românii zărăndeni, au determinat în 1868 guvernul maghiar să înlăture din funcția de comite pe Ioan Pipoș, înlocuindu-l cu contele Alexandru Haller de la Oradea, iar în 1876 să dispună însăși desființarea comitatului. Scopul urmărit de guvern prin desființarea Zarandului, a fost pe de o parte anularea forței sale electorale, iar pe de alta lichidarea grupării de intelectualii români militanți concentrată aici. „Acest comitat — a afirmat succesorul lui Pipoș — se pare că gravitează mai mult către București, decît către Pesta"[1]. Cu toate protestele românilor, în 1876 Zarandul a încetat deci a mai figura pe harta administrativă a Transilvaniei, partea de apus a lui fiind înglobată în județul Arad, iar celelalte în județul Hunedoara.

Aceasta n-a împiedicat însă ca în anul următor românii din Baia de Criș și din alte localități din comitatul desființat, să se manifeste prin colecte publice ca fervenți susținători ai războiului pentru neatîrnarea României, considerat ca un război pentru independența tuturor românilor. Acțiunea de colectare a fost inițiată și condusă de deputatul Sigismund Borlea și de fostul secretar al comitatului, George Secula. La 12/24 mai 1877 revista „Familia" publica numele primilor contribuienți locali care adunaseră 81 florini[2]. În numerele următoare se vor publica și alte nume, acțiunea desfășurîndu-se în chip ascendent.

În același timp au plecat pe front ca voluntari și un grup de tineri în frunte cu studentul Adam Hentiescu, din satul Rîșca de lîngă Baia de Criș, care avea să fie înaintat sublocotenent sub parapetele Plevnei.

Concomitent cu gloria ei administrativă și politică, Baia de Criș, și odată cu ea întreg ținutul Zarandului, au trăit însă în această perioadă și o dureroasă dramă umană și națională, fiindcă tocmai în acești ani de dîrză afirmare românească, rătăcea prin satele Zarandului umbra nefericită a lui Avram Iancu a cărui viață avea să se stingă aici la 10 septembrie 1872.

---

[1] Enea Hodoș, *O viață de luptă, suferință și nădejde*, Sibiu, f.a. p. 60–62.

[2] „Familia", 1877, 12/24 mai, n. 23.

În tristele sale peregrinări, mai ales de la 1861 încoace, cînd s-a introdus aici administrația românească, Iancu a dat preferința îndeosebi regiunii Zarandului dintre Brad și Hălmagiu, numai arareori poposind la Vidra, la Cîmpeni sau la Abrud.

Deși starea lui devenise atît de jalnică, sau tocmai pentru aceea, el era venerat pretutindeni ca un Prometeu fulgerat de soartă. Acordurile fluierului său, de care era nedespărțit, și din care cînta adeseori la tîrguri sau pe margini de drumuri, săgetau inimile pînă în adînc.

Casele tuturor foștilor săi luptători, casele tuturor preoților și ale dascălilor, și chiar și ale necunoscuților, îi erau totdeauna deschise. Un păhăruț de vinars și o bucată de pîine îl așteptau oriunde. Dragostea și ospitalitatea zărăndenilor îl înduioșau profund. „Cîtă lume am umblat eu — avea să mărturisească el într-un moment de bună dispoziție unuia din amicii săi din partea locului — țară mai bună, mai dulce, mai bogată, cu oameni mai primitori ca Țara Zarandului, n-am aflat. Dacă voi muri, numai aici să mă îngropați"[1].

La începutul toamnei anului 1872, venită în munți parcă mai de vreme ca în alți ani, Iancu se simțea mai slăbit și mai desnădăjduit decît înainte. Îndelungatele sale rătăciri prin satele munților, fără a avea alte resurse și alte ajutoare de trai decît ale vechilor săi tovarăși de arme — ajutoare pe care îndată ce le primea Iancu le oferea altora — indiferența și sila sa pentru tot ce însemna o haină sau o masă convenabilă sfîrșiseră prin a-l ruina și a-l transforma într-o umbră dureroasă a ceea ce fusese odinioară. Ajunsese să se ferească de oameni, se hrănea și dormea pe unde nimerea, fără alegere și fără țintă, chiar și pe o prispă țărănească, într-o scorbură de copac sau într-o căpiță de fîn. Din Craiul falnic nu mai era acum decît un rege Lear al umilinței și al suferințelor. *„Eu nu sînt Iancu* — răspundea celor ce îl agrăiau în anumite împrejurări cu acest nume — *eu sînt numai umbra lui. Iancu a murit de mult"*.

Și într-adevăr, ființa spirituală a lancului, curajul lui superb de odinioară, energia copleșitoare, glasul cu re-

---

[1] I. Georgescu, *Avram Iancu*, Sibiu, 1922, p. 79 (Biblioteca Populară a Asociațiunii).

zonanțe de tulnic, scăpărările de fulger din ochii care parcă-i ardeau necontenit se stinseseră de mult, în locul lor nemairămînînd decît un trup vlăguit, care deşi nu avea decît 48 de ani, îmbătrînise pînă în ultima sa fibră. Tatăl şi mama sa muriseră şi ei de mai mulți ani, — tatăl în 1856 — şi în curînd după aceea şi fratele său. De vreo îndreptare, în nici un sens nu mai putea fi vorba. Internările în spitalul din Baia de Criș nu dăduseră nici un rezultat. Stîrnea pretutindeni lacrimi, fiindcă toți știau că într-adevăr Iancu nu mai era Iancu.

În seara zilei de 10 septembrie s-a culcat tîrziu, pe ascuns, în tîrnațul casei unui brutar din Baia de Criș — Ion Stupină, zis Lieber — fără știrea acestuia, deşi mai dormise uneori la el. O tuse aprigă îl chinuia de cîteva zile. Ar fi avut nevoie de căldură, de o haină mai groasă. Şi Iancu era în zdrențe. Dimineața a fost găsit mort cu mîinile sub cap cu ochii abia închişi. Brutarul a anunțat îndată autoritățile, iar vestea s-a răspîndit ca fulgerul în întreaga Țara Moților. Murise cel care îi fusese Crai. Clopotele au răsunat apoi îndelung cu nespusul lor dangăt de jale.

Comitatul, spre cinstea lui, l-a declarat „mort al națiunii". Drept loc de înmormîntare a fost ales cimitirul din Țebea, umbrit de gorunul lui Horia. Înmormîntarea s-a celebrat în ziua de 12 septembrie. La locul de veşnică odihnă, ales cum a dorit el însuşi în Țara Zarandului, Iancu a fost condus de 36 de preoți şi de peste 4 000 de țărani. În urma coşciugului mergeau cu ochii în lacrimi cîțiva din cei mai apropiați prefecți şi tribuni ai săi: Simion Balint, Axente Sever, Mihai Andreica şi Nicolae Corcheş. Nu conduceau un mort. Însoțeau un crai pe drumul către eternitate.

Cuvîntările de adio au fost rostite de protopopul Mihalțean de la Brad şi de Sever Secula, vicenotarul comitatului.

Întreaga presă română, de pe ambele versante ale Carpaților — „Gazeta Transilvaniei", „Telegraful Român", „Federațiunea", „Familia", „Românul" — chiar şi unele periodice maghiare şi germane, i-au consacrat emoționante panegirice. Cele mai puternice accente de admirație le-a găsit însă „Gazeta Transilvaniei" de la Braşov, vechea publicație a lui George Barițiu. La 12 septembrie ea vorbea astfel de

„marele lancu, Erculele marțial și bărbatul faptelor eroice... marele patriot... martirul patriotismului, martir al sorții națiunii". În încheiere „Gazeta" exclama: „Du-te (martir al românilor) la masa cea pompoasă a eternei memorii (aduceri aminte), unde alături cu eroii Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul mișcați zeii" pentru soarta poporului român[1]. „Federațiunea", ziarul de la Budapesta al lui Alexandru Roman, scria că eroul a fost plîns de toți românii „de la mare pînă la munte"[2].

Casa în care a murit Iancu astăzi nu mai există. În locul, ei într-o pajiște cu iarbă verde, a fost sădit și a crescut un pîlc de brazi. Pe casa vecină s-a așezat însă o placă de marmură care amintește tuturor trecătorilor că:

În acest loc în ziua
de 10 septembrie 1872 s-a
stins din viață craiul
Munților Avram Iancu,
erou al națiunii române
din Transilvania în
revoluția de la 1848–1849.

Pe lîngă această placă, amintirea lui Iancu este concretizată la Baia de Criș, și printr-un bust al eroului, precum și de un impunător obelisc de piatră așezat în fața casei în care a decedat, ambele fiind ridicate în Piața principală.

Și acum – spre Țebea la pantheonul eroilor!

---

[1] „Gazeta Transilvaniei", 1872, n. 69, 12 septembrie.
[2] „Federațiunea", 1872, nr. 92.

ȚEBEA

Cine n-a văzut Țebea — veche localitate întemeiată în secolul al XIV-lea — nu poate spune că a vizitat Munții Apuseni și nu poate pretinde că le-a pătruns semnificația și măreția istorică.

Nicăieri amintirea marilor personalități ale Țării Moților — Horia și Avram Iancu — nu este mai emoționantă și mai captivantă decît aici, fiindcă aici se află, alături de biserica ce-și înalță turla maiestuoasă, legendarul gorun al lui Horia, acela sub coroana căruia, urmînd tradiția, s-au ținut odinioară sfaturile de taină ale lui Horia, Cloșca și Crișan, și în preajma căruia își doarme somnul etern, în cimitirul obștesc, Craiul Munților.

Caracterul profund patriotic al locului, înconjurat de un impunător zid de piatră, e marcat chiar de la intrare de o inscripție avertisment: *„Aici, la Țebea, sub gorunul devenit monument istoric, Horia conducătorul răscoalei populare de la 1784 le vorbea moților făurind planuri de luptă împotriva asupririi feudale. Tot aici se află mormîntul lui Avram Iancu, cel care a condus masele de țărani în revoluția de la 1848. În acest loc istoric s-a încheiat în decembrie 1935, la inițiativa Partidului Comunist din România, Acordul de Front Antifascist".*

Din vechea podoabă a străvechiului gorun nu mai supraviețuiește astăzi decît o flamură, dar ea este îndeajuns pentru a înfiora inimile tuturor celor care vin aici pentru a vedea stejarul jurămintelor de odinioară la rădăcina căruia — spune legenda — se odihnește unul din brațele celui ce a incendiat Munții în 1784.

Pe măsură ce, sub povara secolelor și a marilor amintiri, tulpina și crengile bătrînului gorun se frîngeau an după an,

tot atît de tumultuos creștea semnificația sa simbolică, hlamida sa istorică. Numărul celor veniți să-i asculte freamătul și șoaptele este din ce în ce mai mare, gorunul lui Horia fiind unul din cele mai emoționante monumente ale istoriei românilor. Cîți poeți nu l-au cîntat, cîți pictori nu l-au pictat, cîți fotografi n-au căutat să-i surprindă impetuozitatea și farmecul. Trunchiul lui, viguros și astăzi prin fierul și cimentul ce i s-au adăugat pentru a-l salva de la pieire, înfățișează parcă însuși trupul lui Horia, care, deși despicat în zeci de bucăți, și-a regăsit în mod simbolic ființa și vigoarea în stejarul ce i-a cunoscut gîndurile, i-a ascultat șoaptele și care-i poartă de aproape 200 de ani numele.

De peste un secol gorunul de la Țebea a devenit totodată și un duios și aprig subiect de inspirație poetică. Cel dintîi care i-a dat crestătura versului a fost Iosif Vulcan, redactorul revistei „Familia", care în 1872, cu ocazia unei excursii în Munții Apuseni, a poposit și la Țebea pentru a se închina în fața marilor amintiri. Gorunul strălucea atunci în toată măreția lui. Poetul i-a dedicat versuri pline de o însuflețită dragoste, copacul fiind supraviețuitorul mîndru al vremii lui Horia. Intitulate *Gorunul lui Horia*, versurile lui Iosif Vulcan au fost publicate mai întîi în revista „Familia" (1872, p. 455–458) și apoi într-o plachetă care a circulat ani îndelungați printre cititorii ardeleni.

În 1878 Vulcan s-a reîntors iarăși la Țebea, unde între timp fusese înmormîntat și Avram Iancu. Noile sale impresii și lacrimi au fost cuprinse de astă dată într-un emoționant articol, publicat în aceeași revistă „Familia" (1878, p. 405–406).

La începutul secolului nostru gorunul a înfiorat imaginația unui alt poet ardelean, Șt. O. Iosif, care sub titlul *Legendă* („Semănătorul", 1905, p. 564), a cuprins în aceeași evocare, depășind ca dinamism pe cea a lui Vulcan, atit pe Horia, Cloșca și Crișan, cît și pe Avram Iancu. În edițiile culegerilor sale de poezii – volumul *Credințe* (1905) – „Legenda" lui Iosif a primit titlul cu mult mai adecvat și mai sugestiv de *Gorunul lui Horia*, titlul sub care a fost reprodusă în numeroase culegeri și antologii patriotice.

Citățm începutul:

Străjer străvechi și plin de bărbăție,
Gorunul uriaș spre ceruri cată . . .
La umbra lui, pe-o noapte-ntunecată,
Trei căpitani și-au fost jurat frăție.

Ei s-au legat cu inima curată
Să-și mîntuiască neamul de robie,
Luptară dîrji, dar prinși din viclenie —
S-au săvîrșit — martiri eroi — pe roată.

Prin poezia lui Șt. O Iosif falnicul copac de la Țebea a devenit un simbol al libertății, și numeroși alți poeți îl vor cînta de acum înainte cu aceeași smerenie și entuziasm.

În 1943, în perioada în care Transilvania zăcea însîngerată de sfîșieturile dictatului de la Viena, Grigore Popa vedea în el pe „Gorunul Horii", „cătrănit de ură", care își „răscoală morții pentru a zdrobi în țăndări vitregia sorții" *(Luceafărul,* 1943).

În anii biruinței socialiste gorunul a fost cîntat de poeții Ion Brad, Vlaicu Bîrna, Haralamb Țugui, Pavel Bellu, Ion Șerb și alții, ale căror creații au fost cuprinse recent în antologia intitulată în mod simbolic *Gorunul lui Horia* (1974). Dintre toți copacii istorici ai țării, nici unul n-a inspirat mai multă duioșie și mai multă însuflețire decît gorunul ce-și întinde umbrele peste mormîntul lui Avram Iancu.

Mormîntul Craiului, impresionant, în primul rînd, prin antica sa simplitate și austeritate, nu putea avea un vecin mai indicat și totodată un mai statorinc ocrotitor decît bătrînul stejar. Rădăcinile sale de mult i-au înfășurat racla păstrătoare a osemintelor, iar ramurile și frunzele sale îi mîngîie de peste un secol bătăile inimii rămase treze. Și cînd ființa acestui stejar se va mistui în țărînă, locul lui îl va lua tînărul vlăstar sădit în 1966 de președintele Nicolae Ceaușescu, rădăcinile, crengile și umbrele sale întinzîndu-se de pe acum înspre mormîntul desprins să fie mîngîiat de freamăt de gorun. Alături de tînăra tulpină a noului stejar s-a așezat o placă cu următoarea precizare: *Gorunul acesta a fost plantat în ziua de 9 octombrie 1966 de către delegația de Partid și de Stat cu ocazia vizitei în Țara Zarandului.*

Inscripția gravată la căpătîiul mormîntului pe o cruce de piatră de gresie e mai mult decît laconică. Ea nu cuprinde decît următoarele silabe și indicații:

AV
RAM
Ian
Cu
Adv. Pref.
Leg. Gem.
Rom.
În anul 1848-9
+ 1872

În 1928 peste țărîna mormîntului s-a așezat, din inițiativa și contribuția istoricilor Gheorghe I. Brătianu și Constantin C. Giurescu, o lespede de marmură albă cu o pisanie adînc grăitoare sculptată de arhitectul Gh. M. Cantacuzino: *Craiului Munților. Națiunea Română întregită în hotarele ei firești și unită în spiritul libertății. MDCCCXLVIII–MCMXVIII.*

De o parte și de alta a mormîntului, împodobit întotdeauna cu flori, străjuiesc două tunuri de bronz cu țevile ridicate, gata a se descărca în oricine ar căuta să încalce patrimoniul apărat năprasnic în 1848–1849 de vitejia eroului și lăsat intact urmașilor săi.

Complexul funerar e înconjurat de două rînduri de lanțuri sprijinite pe stîlpi de beton, pentru a veghea somnul neuitatului erou.

Pentru slava acestui mormînt a rostit Octavian Goga în 1924, la centenarul nașterii Craiului, unul din cele mai emoționante discursuri consacrate marelui viteaz: „Urmașul lui Horia a adus cu sine (pe scena evenimentelor de la 1848, V. N.) mîndria aspră a moților, acea pornire furtunoasă de plată și răsplată care înroșise o dată crestele munților cu focul revoluției... Firea lui Iancu, caracterul distinct și unic al țăranului de la Vidra, a smuls de la început mișcarea de la patruzeci și opt din ogașa bătătorită a suplicațiunilor seculare către «prea înălțatul cezaro-crăiesc scaun» și i-a dat un caracter revoluționar. Ființa lui – adăuga Octavian Goga – a dominat masele din primele clipe... Ce-a urmat se știe. E

Moș Toader Dragoșa, custodele mormîntului lui Avram Iancu

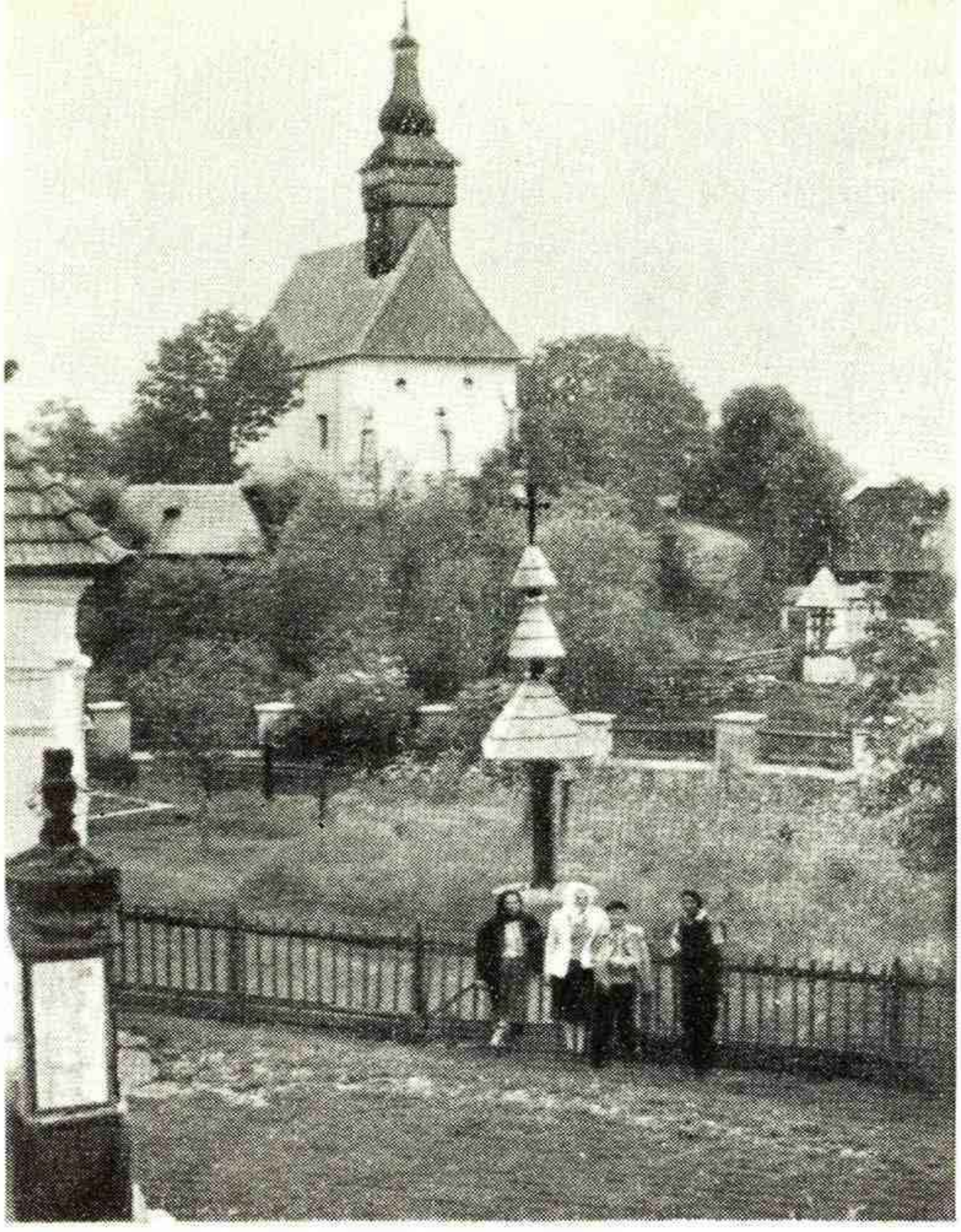

Lupșa. Biserica construită în sec. al XV-lea (1421) și monumentul cu numele eroilor din primul război mondial

Luncușoara. Veche biserică din secolul al XVIII-lea

Lupșa. Moară tradițională

La Tîrgul de pe Muntele Găina

Fete cu tulnic pe Muntele Găina

Pe Muntele Găina

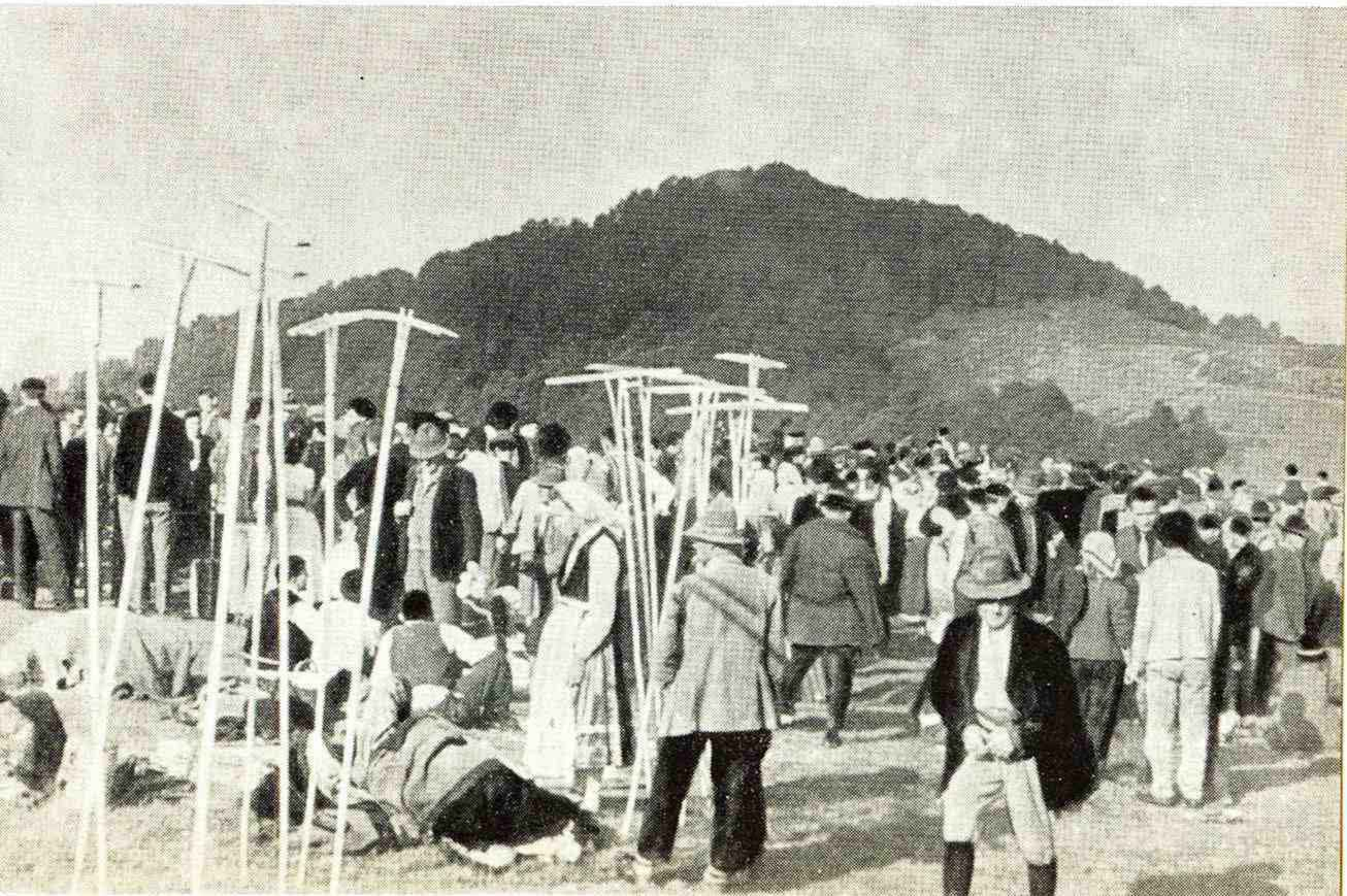

Hălmagiu. Casă tradițională

←

Tîrg la Hălmagiu

Zi de odihn

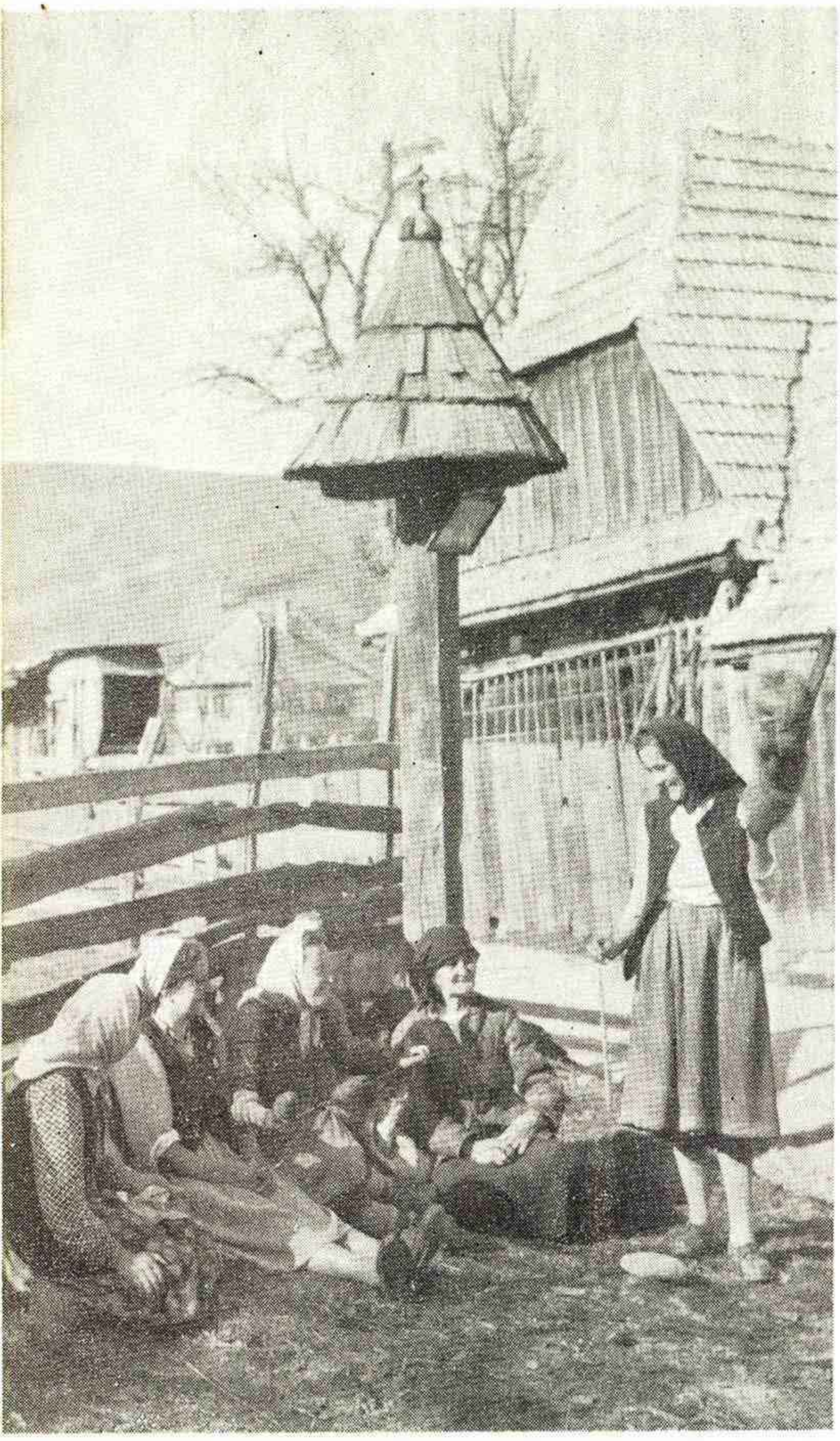

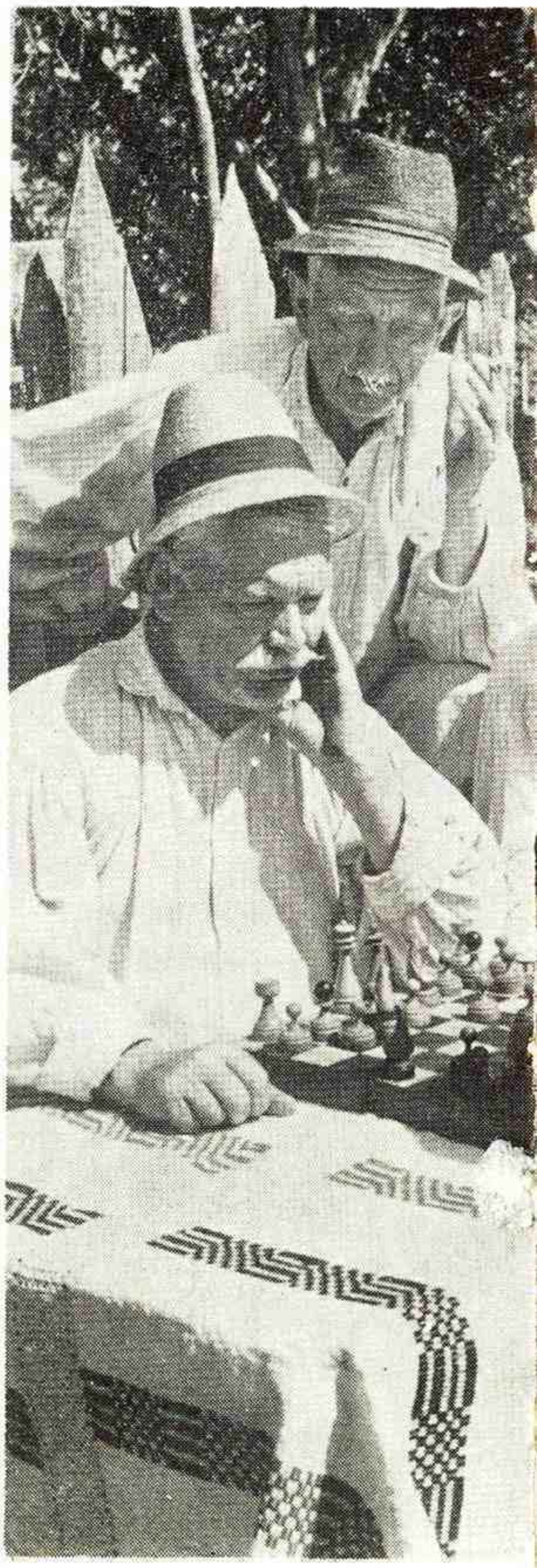

Vidra. Țărănci la sfat

á la Brusturi

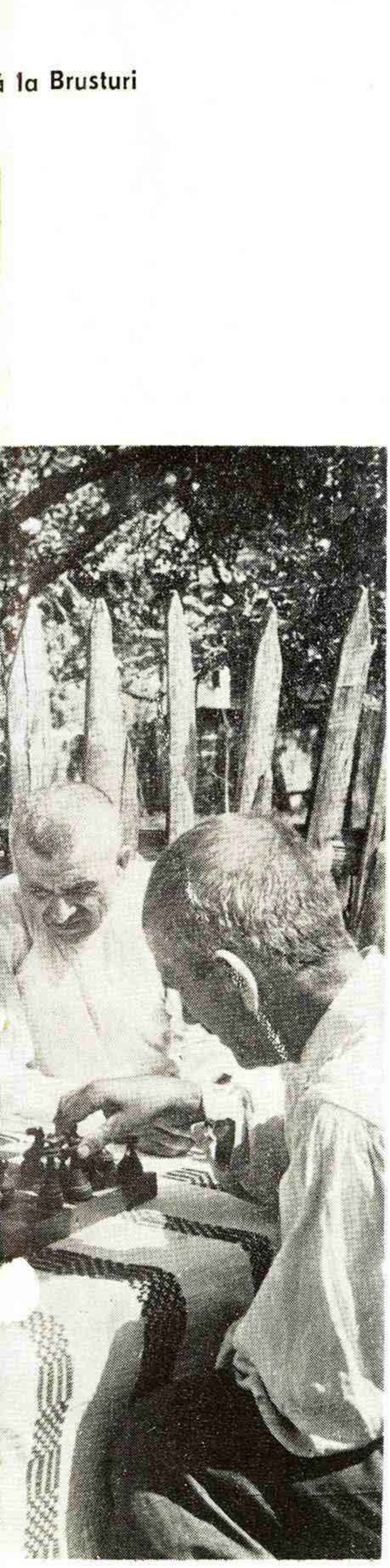

Bătrînă din valea Crișului Alb

Tulnicărese din Vidra

Peisaj din Munții Apuseni

În drum spre Vidra

Zlatna. Vedere generală

Abrud. Vedere din centrul oraşului

Cîmpeni. Vedere generală

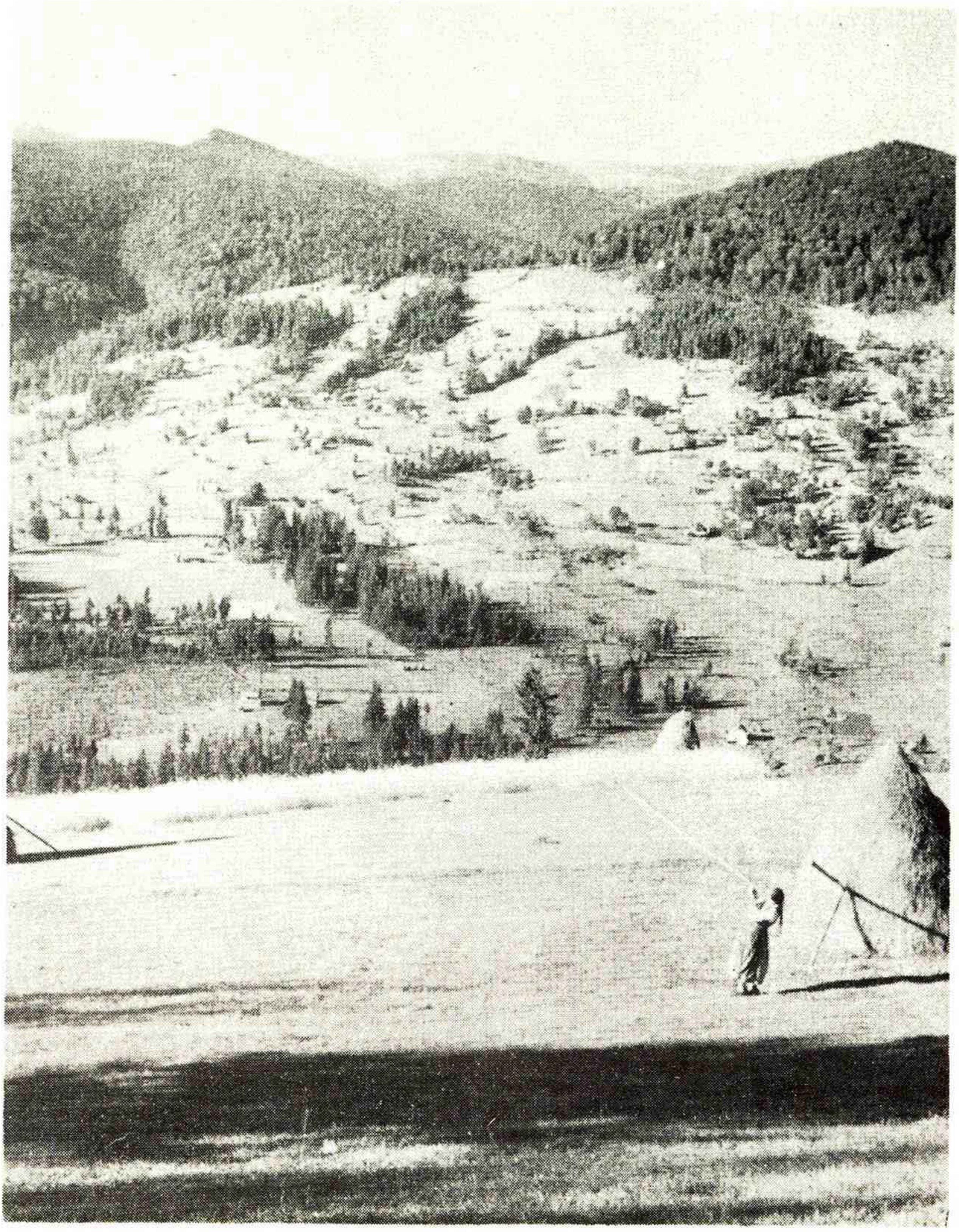

Peisaj din Apuseni

Cheile Arieșului

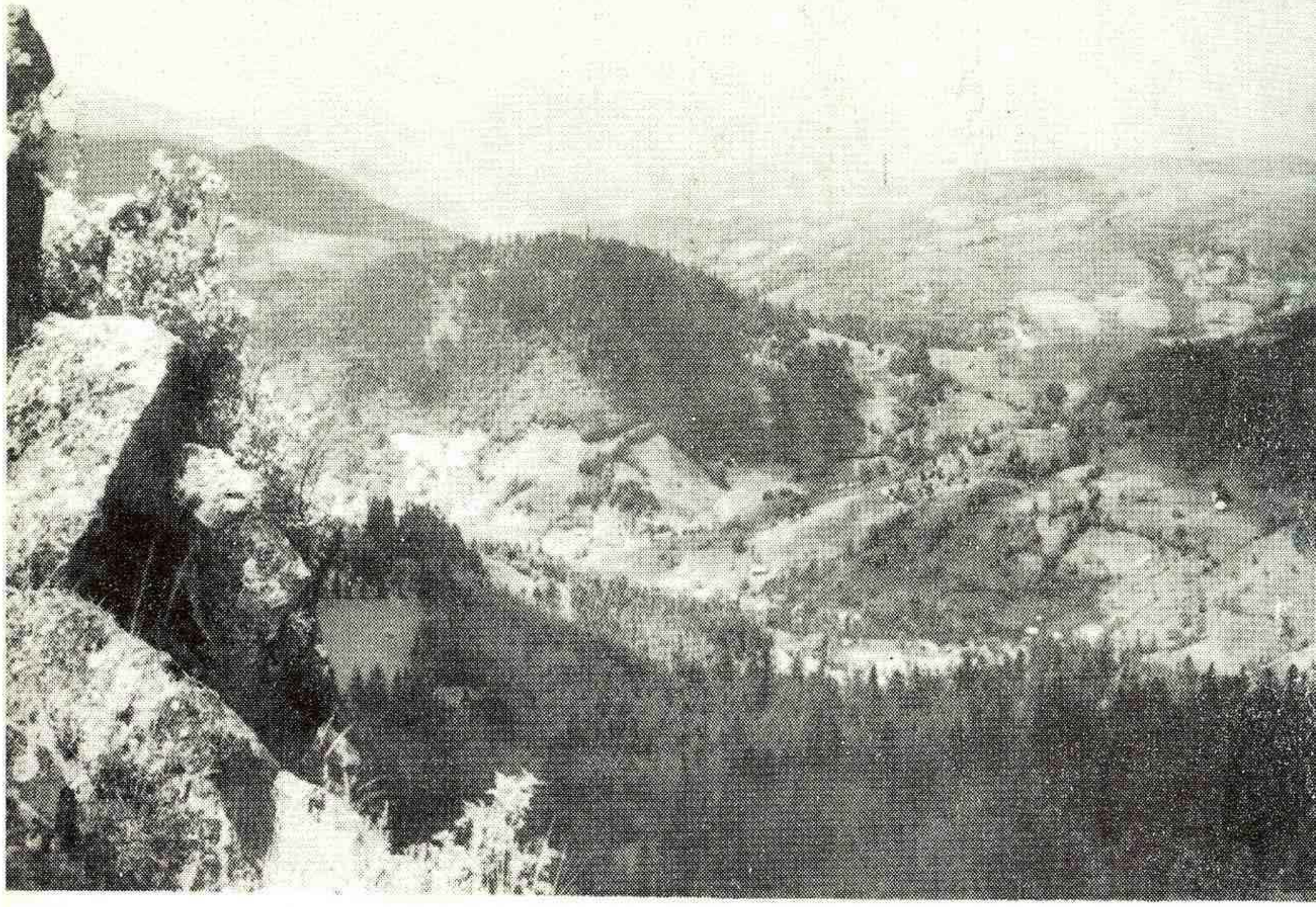

Muntele Detunata

prima noastră afirmare a ideii de libertate politică, cea dintîi campanie ostășească în războiul de neatîrnare. Avocatul Avram Iancu a pledat cu sabia în mînă cauza românismului . . . Agerul prefect, frumos, drept și încrezător crai al munților, se ivea pretutindeni pe calul lui alb ca un zeu al luptei . . .".

Cu același patos evoca poetul și perioada din urmă a vieții eroului — perioada prăbușirii sale sufletești — în care identifica ecouri de adevărată tragedie shakespeariană. „Zeci de ani s-a plimbat mortul viu pe poienele dintre brazi, peste mormintele unde dormeau lăncierii lui . . . Pe la tîrguri sau pe cîte o culme de deal se ivea făptura lui pribeagă. Moții alergau la el să-i atingă genunchii ca pe niște moaște și sdrențele lui ca o binecuvîntare. Avram Iancu scotea un fluier de cireș și cînta marșul lui: *«Astăzi cu bucurie românilor veniți, pe Iancu în cîmpie cu toți îl însoțiți»!* . . . .

Într-o zi l-au găsit mort pe o bancă, cu fața întoarsă spre cer și l-au îngropat subt gorunul lui Horia la Țebea cu o piatră albă la căpătîi, într-o groapă împrejmuită cu zăbrele sărace . . . Gorunul îl plouă de atunci cu frunze, țăranii îl cîntă în balade la coarnele plugului, iar istoria noastră învață din religia lui . . ."[1]

Izolat pînă în 1924 de toți foștii săi tovarăși de luptă, în acest an — în care s-a sărbătorit, precum se cunoaște, și centenarul nașterii sale — s-au adus în preajmă-i doi dintre cei mai neînfricați prefecți ai legiunilor sale: *Ioan Buteanu* și *Simion Grozea.*

Epopeea fiecăruia dintre ei e scrisă pe crucile așezate la căpătîiul lor. Pe partea de către mormîntul lui Iancu a crucii lui Buteanu e scris: *Aici suntu osemintele Fericitului*[2] *Ionu Buteanu unul dintre Martirii Națiunii Române ucisu perfidamente în anul 1849 mai 23.*

Pe partea de către drum a crucii citim inscripția tragică: *Ion Buteanu, Prefectul Zarandului în 1848–9 prins mișelește în Abrud și spînzurat la Iosaș de fugarii unguri bătuți de Iancu. Mor liniștit, moartea mea e răzbunată de ajuns prin cele două înfrîngeri ale maghiarilor la Abrud, au fost ultimele-i vorbe.*

---

[1] O. Goga, *Precursori*, București, 1930, p. 165–180.
[2] Răposatului.

Osemintele lui[1] *au fost aduse aici la 15 august 1924 la centenarul nașterii lui Iancu".*

Pe crucea lui Simion Grozea aflăm o inscripție într-adevăr lapidară: *Tribunul celor 7 sate Zarandene, eroul de la Sturțul*[2] *din Abrud, Paroh în Rovina 1834–1885. Osemintele lui au fost aduse aici la 15 august 1924 la centenarul nașterii lui Iancu".*

În anii puterii populare, lîngă mormîntul lui Iancu s-a așezat încă o placă în marmura căreia s-a gravat un nou elogiu, dedicat eroilor de odinioară. Iată ce s-a scris pe noua placă: *În amintirea celor trei conducători ai revoluției de la 1848* înmormîntați în acest loc: *Avram Iancu, Ioan Buteanu, Simion Grozea, simboluri vii ale luptei eroice dusă de populația românească din Transilvania pentru drepturi sociale și naționale".*

Alături de eroii anului 1848 în cimitirul de la Țebea, în partea stîngă de la intrare, și-au găsit locul de veșnică odihnă, în morminte individuale, și 75 de ofițeri, subofițeri și ostași din vechea Românie, care au căzut în 1918, luptînd pentru dezrobirea Transilvaniei și unirea ei cu țara mamă. Pe crucea de la căpătîiul fiecăruia e săpat numele eroului și cifra unității sale militare. Le dăm și lor, în subtext, numele în întregime, precum și regimentele din care au făcut parte, pentru a fi cunoscuți și pomeniți de către toți patrioții în vecii vecilor[3].

---

[1] Care pînă atunci se odihniseră mai întîi la Iosășel și apoi la Gurahonț.

[2] Locul din apropierea Abrudului unde Grozea a învins pe Hatvany.

[3] Locot. Bârsan Constantin, plut. Popescu Nicolae din reg. 58 infanterie Tîrgu Jiu; serg. Roiban Marin din reg. 4 Pionieri Iași; serg. Minia Marin, reg. 38 inf. (Tulcea); caporal Chiriță Constantin, reg. 81 inf. (Drăgășani); soldat Andrei Luță, reg. 9 inf.; sold. Andrei Ilie, reg. 43 inf. (Slatina); sold. Artani Ilie, reg. 72 inf. (Silistra), sold. Bănuță Constantin, reg. 10 inf. (Focșani); sold. Androni Gheorghe reg. 44 inf. (R. Sărat); sold. Răţoi Petru, reg. 9 inf. (Ploiești); sold. Răzvan Ilie, r. 57 inf.; sold. Boresan D-tru, r. 57 inf. (Turnu Severin); Rimban Dumitrache, r. 33 inf. (Tulcea); Nicu Ciriță, r. 42 inf. (R. Vîlcea); Lepădat Ilie, r. 58 inf.; Garocel Zamfir, Cocenia Constantin, r. 58 inf. (Tg. Jiu); Ghiță Constantin, r. 59 inf. (Caracal); Ganea Gligor, r. 18 inf., Fălcoaie Petru, r. 18 inf. (Tg. Jiu); Florea Constantin, r. 61 inf. (București); Filipoiu Niculaie, r. 52 inf. (R. Sărat); Dosace Constantin, r. 10 inf. (Focșani); Dumitrache Petre, r. 49 inf. (R. Sărat); Coceș Constantin, r. 41 inf. (Balș); Cazacu Constantin, r. 71 inf. (Silistra); Carastoica Petre, r. 18 inf. (Tg. Jiu); Ciobanu Haralambie, r. 27 inf.

Menționarea numelor o facem și pentru ca turiștii care descind din familiile acestor eroi și care vor trece prin aceste locuri să-și amintească și aici de vrednicii lor înaintași care și-au dat chiar viața pentru dezrobirea și întregirea patriei.

În flancul drept al mormintelor eroilor din țara veche s-a ridicat și un monument în amintirea celor 46 ostași din Țebea răpuși în anii 1914–1918. *„Recunoștință eroilor comunei Țebea – e scris pe piatra acestora – căzuți pe cîmpul de luptă pentru apărarea Patriei și întregirea neamului în războiul mondial 1914–1918.*

Omagiul Soc. Sf. Gheorghe din Țebea, 6.XII.1931.
„Sîngele morților luptă în inima viilor".

Reproducem în subtext și numele acestor eroi care, visîndu-se la Țebea, își dorm veșnicul somn pe cîmpiile Galiției, ale Italiei, ale Franței[1].

(R. Vîlcea); Curina Constantin, r. 42 inf. (R. Vîlcea); Hulub Gheorghe, r. 86 inf.; Marin Ilie, r. 72 inf., Ionel Gheorghe, r. 31 inf. (Calafat); Ioniță Grigorie, r. 21 inf. (București); Ciunusan Ilie, r. 72 inf.; Lungu Gheorghe, r. 72 inf.; Guță Marin, r. 41 inf. (Balș); Matei Marin, r. 59 inf.; Mihălache Ion, r. 59 inf. (Caracal); Murariu Nistor, r. 72 inf.; Murgoci Alexa, r. 41 inf. (Balș); Dima Dumitru, r. 6 inf. (Ploiești); Stan Gheorghe, r. 82 inf.; Samoiu Constantin, r. 18 inf. (Tg. Jiu); Rasu Ilie, r. 21 inf. (București); Racoviță Nicolae, r. 10 inf. (Focșani); Popa Marin, r. 26 inf. (Craiova); Barnăveanu Marincu, r. 18 inf. (Tg. Jiu); Podan Niculaie, r. 77 inf.; Nica Petru, r. 54 inf. (Bîrlad); Păun Petru, r. 26 inf. (Craiova); Pătrău Dumitru, r. 47 inf. (R. Sărat); Pârvu Ioan, r. 26 inf. (Craiova); Preduț Ilie, r. 5 inf. (Balș); Nedelcu Oprea, r. 1 inf. (Craiova); Petrea Ganea, r. 41 inf. (Balș); Oprea C-tin, r. 43 inf. (Slatina); Stan Ioan, r. 72 inf.; Nicuți P. Stan, r. 2 inf. (R. Vîlcea); Stan Vasile, r. 42 inf. (R. Vîlcea); Rosan Stoian, r. 59 inf. (Caracal); Tulci Ioan, r. 31 inf. (Calafat); Udriștea Gheorghe, r. 57 inf. (Turnu Severin); Ioniță Vlad, r. 80 inf. (Roșiorii de Vede); Ulicia Dumitru, r. 77 inf. (Silistra); Vație Lazăr R., Voina Gheorghe, r. 59 inf. (Caracal); Ilie necunoscut.

[1] Iată-i în ordinea de pe monument: Alba Gheorghe, Alba Nicolae, Barna Petru, Barna Toader, Băcian Petru, Bărăștean Ioan, Bărăștean Azarie, Cristea Petru, Dragoșa Ioan, Dragoșa Lazăr, Ilieș Ioan, Ievuța Ioan, Indrei Alexe, Jude Ioan, Lăzăruț Zaharia, Lăzăruț Alexandru, Lăzăruț Petru, Martiș Petru, Scrofan David, Stan Adam, Simon Petru, Trifan Ioan, Trifan Ioan a Gofi, Tisu Vasile, Trifan Ioan, C. Nistor, Trifan Toader, Trifan C-tin, Zeriu Avram, Zeriu Ioan, Băcian Adam, Barna Petru, Bărăștean Ioan C.I., Ievuța Vasile, Jude Constantin, Lăzăruț Petru, C. Toader, Mariș Nic., Mut Petru, Nan Petru, Pozdina Francisc, Slugan Roman, Tisu Petru, Trifan Toader, Trifan Lazăr, Zeriu Iosif, Zeriu Isac, Zeriu Mihăilă.

În același cimitir sînt înmormîntați și deputatul patriot Sigismund Borlea, precum și Ioan Radu, fostul director al liceului din Brad.

Biserica, deși în forma ei actuală este relativ nouă — a fost construită în locul uneia de lemn între anii 1893—1896 — a dobîndit și ea un vibrant caracter patriotic, interiorul ei fiind adecvat spiritului istoric ce domină cimitirul și satul. Pereții laterali sînt legați astfel între ei prin patru curcubee (brîie) tricolore pictate, un astfel de brîu fiind zugrăvit și pe iconostas. Praporii sînt țesuți de către femeile din Țebea, care au dăruit bisericii și numeroase ștergare românești, cu motive vegetale, pentru a fi așezate la icoane. În biserică se află și cîteva coroane de flori artificiale, menite să consemneze anumite evenimente din trecut.

În anul 1899, an în care s-a încercat să se ridice un monument în amintirea lui Iancu, — fapt interzis de către autoritățile timpului — în cimitirul din Țebea au apărut astfel pe neașteptate trei studenți români de la Universitatea din Cluj, Ioan Scurtu, viitorul istoric literar, N. Novacovici și N. Stere, care, după ce s-au închinat la mormîntul eroului, au intrat în biserică și au arborat o panglică tricoloră românească, dedicată lui Avram Iancu cu inscripția grăitoare: *Dormi în pace, noi veghiem*. Îndrăzneții studenți au fost arestați imediat și apoi condamnați la două luni închisoare și 250 fl. amendă, iar șeful lor, Ioan Scurtu, eliminat din toate universitățile din Ungaria. Gestul lor a produs o vie impresie în epocă, el fiind considerat, chiar și mai tîrziu, ca un gest care merită amintit.

La 44 de ani de la săvîrșirea lui, în 1943, unii din foștii colegi ai acestor studenți, ajunși acum la vîrsta de 85 de ani, au socotit că e o datorie de conștiință să vină la Țebea și să depună în biserică o nouă coroană de flori în amintirea cutezătorilor din 1899 — coroană păstrată și astăzi.

Una din coroanele de la Țebea poartă pe panglica ei și numele președintelui Nicolae Ceaușescu, care în toamna anului 1966, însoțit de o delegație de partid, a făcut o vizită de lucru la Țebea, punînd cu această ocazie o coroană de frunze de stejar și de flori naturale pe mormîntul lui Iancu.

Pentru călătorii veniți la Țebea cu trenul s-a așezat în fața gării un bust al lui Avram Iancu — creație a sculp-

torului Radu Moga – pentru ca astfel, din primul moment, aceștia să fie introduși în atmosfera istorică a satului și să calce cu evlavie pe locurile umblate odinioară de Craiul Munților.

În dreapta șoselei din fața cimitirului se află o largă pajiște pe întinderea căreia s-au organizat în anii 1924 și 1972 marile festivități populare ale aniversării și comemorării celor două centenare ale lui Iancu – centenarul nașterii și centenarul morții – la care au participat numeroase delegații de patrioți, coruri și orchestre din toate părțile locuite de români, Horia și Iancu fiind simboluri ale luptei pentru libertate a tuturor românilor. Aici au răsunat cuvintele și cadențele marilor marșuri naționale *Deșteaptă-te române*, *Marșul lui Iancu*, *Colo-n munții Țebei*, *Pe-al nostru steag*, *Trei culori* și atîtea altele, prin care un neam întreg și-a exprimat bucuria victoriilor, solidaritatea cu năzuințele celor căzuți în luptă, și, totodată, încrederea nezdruncinată în viitorul României.

Despre Țebea ultimului sfert de veac și despre cimitirul ei istoric, nu se poate vorbi însă fără a nu se aminti și de custodele acestui cimitir – despre custodele mormîntului lui Avram Iancu – moș Toader Dragoșa, om acum de peste 70 de ani, care este deopotrivă păzitor înflăcărat al unei moșteniri obștești, istoric al unor mari evenimente și personalități legendare, poet și cîntăreț al unor vremuri tragice. Nimeni nu poate vorbi la Țebea despre Horia și Avram Iancu mai minunat și mai avîntat decît moș Dragoșa, iar casa lui și a nanei Carolina – în fața căreia se află o superbă grădină de flori – este un adevărat muzeu în miniatură de icoane, de țesături de scoarțe și de cusături românești. Miile de elevi și de pionieri care trec prin Țebea și se opresc pentru a vedea gorunul lui Horia și mormîntul lui Iancu rămîn vrăjiți de glasul cu accente fierbinți al lui moș Dragoșa, de puterea lui de evocare, și de dragostea pe care o poartă trecutului de suferință și glorie al moților și al tuturor românilor. „Istoria poporului român – ne scria mai deunăzi entuziastul bătrîn – este înălțătoare și trebuie adînc sădită în inimile tinerilor noștri de pe întreg pămîntul românesc".

Mulți din pionierii care au trecut pe acolo i-au sărutat cu smerenie mîna, mulți i-au dăruit cravatele lor roșii cu tricolor, și multe din unitățile pionierești l-au proclamat

membru de onoare. Cînd explicaţiile istorice iau sfîrşit, moş Dragoşa le reia sub forma unor doine şi balade, cîntînd cu o mare pasiune cîntecele lui Horia şi marşurile lui Iancu. Mulţi dintre ascultători rămîn cu genele umezite de lacrimi pentru a cînta apoi şi ei cu însufleţire alături de moş Dragoşa marşul marelui erou *„Astăzi cu bucurie, românilor veniţi, pe Iancu în cîmpie cu toţi să-l însoţiţi"*. După despărţire i se trimit mesaje de recunoştinţă şi fotografii de aducere aminte.

Arareori vechea maximă a necesităţii „omului potrivit la locul potrivit" şi-a găsit o mai strălucită aplicare ca la Tebea, moş Dragoşa fiind acolo omul cel mai indicat pentru locul pe care îl ocupă, iar nana Carolina o tovarăşă de viaţă şi de muncă neasemuită.

MUNŢILOR, MOŢILOR, SLAVĂ VOUĂ!

Părăsim Ţebea şi părăsim Munţii cu sentimentul unei adînci confruntări cu însăşi istoria ţării, cu ideile şi oamenii care au concretizat prin sacrificiul vieţii lor lupta unui popor pentru libertatea, unitatea şi independenţa sa.

Un Horia şi un Iancu, şi alături de ei toţi ortacii lor — Cloşca şi Crişan, Axente şi Buteanu, Balint şi Andreica, Corcheş şi Palaghia Roşu — n-au fost exponenţi şi eroi numai ai Munţilor Apuseni şi ai Transilvaniei, ci ai întregului popor român, ştiind prea bine că un popor pentru a se putea dezvolta are nevoie de toate forţele sale, de toţi fiii săi, de întreg pămîntul său, steagul libertăţii trebuind să fluture pe toată întinderea sa.

În această luptă eroii şi cărturarii Transilvaniei, Bărnuţiu, Bariţiu şi Şaguna, Cipariu şi Treboniu Laurian, Al. Papiu, Aron Pumnul şi Andrei Mureşianu s-au întîlnit în acelaşi cuget şi pe aceleaşi baricade cu exponenţii românilor de peste Carpaţi, cu Tudor Vladimirescu şi I. Cîmpineanu, cu N. Bălcescu, Ion C. Brătianu, C. A. Rosetti şi Al. G. Golescu, cu V. Alecsandri, M. Kogălniceanu, C. Negri şi Alecu Russo, cu Al. şi George Hurmuzaki, cu toţi cei care s-au ridicat pentru libertatea şi unitatea poporului român.

Prezenţa la 1848–1849 a transilvănenilor Ioan Maiorescu, Aaron Florian, Axente Sever, C. Romanu Vivu, Al. Papiu Ilarian, Aron Pumnul şi a altora pe baricadele revoluţiei din Ţara Românească, a lui N. Bălcescu, V. Alecsandri, Al. Russo, D. Brătianu, C. Negri, Ion Ionescu de la Brad în Transilvania, a lui George Bariţiu şi Aron Pumnul în Bucovina relevă cu prisosinţă unitatea de

simțire și aspirații a tuturor revoluționarilor români, idealul tuturor fiind același: eliberarea tuturor românilor, dezrobirea lor socială, unitatea și independența lor națională.

La această luptă Munții Apuseni au adus o contribuție dintre cele mai dinamice, consfințită prin miile de morminte risipite pe toate văile și culmile lor.

Prin lupta înverșunată a moților împotriva feudalismului, împotriva opresiunii sociale și naționale, prin sîngele vărsat la Curechiu și Crișcior, la Abrud, la Mihăileni, la Brad, la Hălmagiu, la Zlatna, la Mărișel și Fîntînele și în atîtea alte locuri, ei au făcut să crească în toate inimile floarea speranței în libertate, în unire — certitudinea într-un stat al tuturor românilor, cu drepturi egale pentru toți.

Torțele și focurile care au ars pe culmile Munților Apuseni la 1784 și 1848—1849 au fost torțele istoriei românilor, torțele libertății și unității naționale.

Flăcările lor au inspirat și au luminat scrisul unor N. Bălcescu, V. Alecsandri, M. Eminescu, Al. Odobescu, I. C. Drăgescu, Șt. O Iosif, O. Goga, Z. Bârsan, Liviu Rebreanu, Aron Cotruș, Emil Isac, N. Iorga, V. Goldiș, I. Lupaș, Silviu Dragomir, Ion Simionescu, Geo Bogza, D. Prodan, Ștefan Pascu, Mihai Beniuc, „flăcăul de pe Crișuri", Vlaicu Bârna, V. Copilu Cheatră, Ion Horea, Ion Alexandru, Al. Andrițoiu, Mircea Micu, L. Dimov și al multor altor poeți, prozatori, istorici. Toți aceștia au văzut în Munții Apuseni Olimpul eroic al poporului român, iar în moți, oameni ai stîncilor, ostașii neînfrînți ai unei credințe, ai unui ideal întrupat din lacrimile, luminile și așteptările veacurilor, ostași ai unei biruințe care nu putea să nu se împlinească, să nu se concretizeze prin făurirea României de astăzi.

Munți Apuseni — munți ai libertății, ai aurului și ai sîngelui românesc, ai jertfelor fără număr și ai biruințelor dîrze — moți, copii ai suferințelor și ai victoriei, slavă vouă, slavă înaintașilor voștri, slavă pămîntului vostru, slavă României!

ANEXA I

CĂPITANII LOCALI AI RĂSCOALEI DE LA 1784[1]

1. Gheorghe al lui Nistor din Albac.
2. Preotul Gheorghiță Nicola din Albac.
3. Florea Juncu Nicola din Râul Mare.
4. Nuțu Todea al lui Țilă, din Râul Mare.
5. Teodor Lazăr, din Râul Mare
6. Ion Vârtan (numit de Horia) din Ponorel.
7. Ilie Bursu, din Ponorel.
8. Filip Drăgoiu, din Ponorel.
9. Ursu Șoldeș, din Săcătura.
10. Nicolae Pleșa, din Scărișoara.
11. Vasile Giurgiu, din Scărișoara.
12. Nicolae Tafe, din Scărișoara.
13. Igă Crângul, din Scărișoara.
14. Petru Goia (numit și jurat de Horia), din Vidra.
15. Iacob Todea (numit și jurat de Horia), din Vidra.
16. Toma Gligor (numit și jurat de Horia), din Vidra.
17. Pavel Bocu (numit și jurat de Horia), din Vidra.
18. Tulia Nicolae (numit și jurat de Horia), din Vidra.
19. Petru Nicola (numit și jurat de Horia), din Vidra.
20. Teodor Berindei, din Câmpeni (numit de Horia).
21. Teodor Scoică din Câmpeni (numit de Horia).
22. Avram Nariță din Sohodol (numit de Horia).
23. Ioan Culda din Sohodol (numit de Horia).
24. Ioan Iobagiu din Bistra (numit de Horia).
25. Teodor Caturu din Bistra (numit de Horia).
26. Rostie Floria din Bistra (numit de Horia).

---

[1] După N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria 1784–1785*, p. 232–235 și I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784*, p. 209–212.

27. Petru Oidă Ţică din Bistra (numit de Horia).
28. Ilie Sîntu din Vârşi.
29. Toma Petruţă din Mușca, întărit de Horia.
30. David Onu Surdu din Mușca.
31. Samuil Marţi, nobil din Abrud.
32. Ioan Biro din Roșia.
33. Vasile Bodoroiu din Baia de Arieș.
34. Teodor Faur din Baia de Arieș.
35. Vasile Todor din Baia de Arieș.
36. Ionaș Mămăligă din Mogoș, numit de Horia.
37. Ilie Ștefu din Mogoș, numit de Horia.
38. Iacob Giurca din Mogoș, numit de Horia.
39. Savu Trifu din Mogoș, numit de Horia.

40. Vasile Marian din Mogoș.
41. Onu Barbudin din Mogoș.
42. Nicolae Barbu din Mogoș.
43. Onuţ Ungureanu din Mogoș.
44. Ioan Timariu din Mogoș.
45. Vasile Jinariu din Mogoș.
46. Lula Bârle din Mogoș.
47. Gavrilă Bârle din Mogoș.
48. Sântion Marian din Mogoș.
49. Ioan Chirilă din Mogoș.

} Căpitani aleşi de popor

50. Ionuț Dandea din Bucium.
51. Nicola Forde din Ponor.
52. Solomon Ispas din Vulpăr.
53. Ioan Muntean din Vulpăr.
54. Drăgoiu Rotea din Cârna.
55. Ionel Săcăreanu din Cârna.
56. Serafim Goanţă din Cârna.
57. Ionașcu din Vinţul de Jos.
58. Budaș din Cricău (afirmativ de naţionalitate maghiară).
59. Simion Bogolia din Sălciua, comitatul Cluj.
60. Ioan Bercia din Sălciua, comitatul Cluj.
61. Ioan Iárai din Sân-Georgiul Trăscăului.
62. Gheorghe Nicula din Vale.
63. Simion Ferenţ din Vale.

64. Gheorghe Marcu din Crișcior, districtul Zărandului.
65. Toma Berna din Vaca.

} numiţi de Crișan, G. Marcu şi T. Berna, fiind cei mai mari căpitani ai Zarandului, după Crișan.

66. Ioan Faur din Tomnaticu.
67. Vasilie Sgârciu din Sălişte-Abrud.
68. Ilie Dâncuţ din Ociu.
69. Micula (Niculae) Bibarţ din Blăjeni.
70. Gheorghe Adam din Criscior.
71. Popa Costin din Criscior, ales de popor.
72. Ioan Lucaciu din Zam, comitatul Arad.
73. Ioan Lupenciu din Petriş, comitatul Arad.
74. Ioan Manu din Ilteu.
75. Ursu Ribiţă (Stăniju) din Cerbi.
76. Toma Micula din Sălişte (Zarand).
77. Gheorghe Brănişcanu din Săvârşin.
78. Ioan Lapedatu, din Săvârşin.
79. Tripa Grozavu, din Săvârşin.
80. Ioan Tălmaşu, din Săvârşin.
81. Jucu Celnageanu, din Conop.
82. Adam Babă din Baia de Criş.
83. Ioan Sava din Baia de Criş.
84. Adam Pagu din Baia de Criş, care în timpul răscoalei şi-ar fi luat titlul de vicecomite, fiindcă rămăsese comitatul fără funcţionari administrativi.
85. Ioan Golcea din Brad.
86. Ioan Suciu din Brad.
87. Dănilă Todoranu din Brad.

Căprari sătești:

1. Iacob Topa din Albac.
2. Anghel al Manciului din Albac.
3. Anghel al lui Ţiloş din Albac.
4. Ispas Galdău din Rîul Mare.
5. Gheorghe al lui Costin din Săcătura.
6. Gheorghe al lui Cormeş din Săcătura.
7. Bunu Corcheş din Săcătura.
8. Ion Bădău din Săcătura.
9. Ursu Uibar din Vidra, jurat de Horia.
10. Petru Vesa din Câmpeni.
11. Lupu Dehelean din Câmpeni.

12. Simion Mămăligă din Mogoș.	numiți de Cloșca
13. Ioan Miclea din Mogoș.	
14. Ioan Sularu din Mogoș.	
15. Onu Sularu din Mogoș.	
16. Ioan Bogdan din Mogoș.	
17. Ioan Țiușanu din Mogoș.	
18. Pavel Teiușanu din Mogoș.	recunoscuți de popor
19. Chirilă Suciu (Toader) din Mogoș.	
20. Ignat Damian din Mușca.	numiți de Horia
21. Petruțiu Macovei din Mușca.	
22. Văsîi Gavrilă din Mușca.	
23. Sântion Pavenu din Muntele Giurcuța.	numiți și jurați de Horia
24. Onu Pavenu din Muntele Giurcuța.	
25. Petru Neagu din Muntele Giurcuța.	
26. Lupu Roncea din Brezești.	
27. Ursu Roncea din Brezești.	
28. Ioan Vancu din Halaliș.	
29. Alexe Tănase din Petriș.	

ANEXA II

PREFECȚII, VICEPREFECȚII, TRIBUNII, CENTURIONII ȘI DECURIONII REVOLUȚIONARI DE LA 1848–1849[1]

Aiudean Clemente, tribun în prefectura lui Iancu † 1913.

Albini Vasile, vicetribun, a organizat pe românii din cercul Cunței, † la 1890 în Cut.

Alexe, Albăcean, † în lupta dintre Rogoșel și Vișag la 1849.

Andreica Mihaiu, tribun în pref. lui Iancu, în urmă numit prefect al Zarandului în locul lui Buteanu † 1902.

Anghel Ioan, căpitan în Cricău.

Antoneli Ioan, vicetribun, apoi căpitan în pref. lui Axente Sever, † 1888.

Ardelean Vasile, tribun în prefectura Sibiului.

Ariton, tribun în prefectura lui Axente.

Armat Eliseiu, tribun la Sighișoara.

Aurarian (Aranyosi) Ioan Galgoți, vicetribun în pref. lui Balint.

Axente Severu, prefectul Legiunii I † 1906.

Băcilă Ioachim, viceprefect la Alba Iulia, † în Sibiu la 1884.

Bălaș, vicepref. la Cricău.

Balint Ioan, Balint Vasile } vicetribuni în prefectura Salinelor.

Balint Simeon, prefect al Salinelor, cartierul general l-a avut în Ocolișul Mare, † 1880 în Roșia.

Băcilă Petru sen., tribun în pref. Sibiul (Rășinari).

Barbeș Constantin, preot în Gurariului, căpitan.

Barbu, centurion în pref. lui Axente.

Barițiu Alesandru, vicepref. în pref. lui Balint.

Barna Ioan, tribun în pref. lui Axente.

Barna Iosif, tribun în pref. lui Axente, ucis la 25 octombrie 1848, între Băgău și Sân-Craiu.

---

[1] După lucrarea lui Silvestru Moldovan, *În pantheon*, Sibiu, 1897, completată de noi și cu alte nume și indicații.

Baternai (Bătrâneanu) Alexandru din Balda, cleric și jurist, tribun pe Cîmpie, arestat în Bărăi și executat la Cluj (aproape de Someșani) la 3/15 octombrie 1848.

Begnescu Nicolae, tribun în pref. lui Iancu, cîntăreț excelent, Tyrteul luptătorilor de la 1848, care prin cîntecele sale adeseori înveselea și încuraja la lupte pe tovarășii săi de arme † 1873.

Berereku Ioan din Valea-Lupșei, centurion în pref. lui Balint.

Bianu Vasile, tribun în prefectura lui Axente.

Bistrean Alexandru, centurion în pref. lui Iancu.

Blăjanu, viceprefect.

Bleanca, student din Nojlac, decurion în pref. lui Axente.

Boantă Petru, teolog din Șeușa, tribun în prefectura lui Moldovan, omorît la 1848.

Boeriu Alexandru, din Lechința, tribun.

Boeriu Ioan de Scoreiu, primarul Abrudului fost viceprefect în prefectura lui Iancu, † la 1867.

Bogăteanu Ioan a excelat în lupta de la Gura-Ampoiței.

Boteanu Vasile (Bottyán), prefect la Cluj.

Brad Ioan sau Jovian, prefect în scaunul Sibiului, apoi la Făgăraș, † la 1890.

Bratu Simeon, student, decurion în pref. Sibiului.

Brote Ioan, prefect în ținutul Sibiului, † 1871.

Brote Petru, stud. în drept, centurion (oficer) în escadronul de husari Rășinăreni, † 1897.

Bucur, paroh în Galda, tribun.

Bucureștean Nicolae, decurion în pref. lui Balint.

Buteanu Ioan, prefect și administrator al comit. Zarand, spînzurat de Hatvany, la Iosășel, la 23 mai 1849.

Cacovean Ioan de la Ciugudu, vicetribun în pref. lui Balint.

Cândea (Chendi) Alexandru, cancelist la tabla reg., tribun în pref. lui Iancu, spînzurat în 1848 la Hălmagiu.

Cioran Bucur, student, centurion în pref. Sibiului.

Ciurilean Ioan } fraţi, fiii preotului din Ciurila, ambii tribuni
Ciurilean Vasile } în pref. lui Balint.

Corcheș Ioan, vicetribun, apoi tribun în pref. lui Iancu.

Corcheș Nicolae, tribun în prefect. lui Iancu, eroul de la Fîntînele, † la 1885.

Crățan Graţian, vicetribun în pref. lui Balint.

Dămian George, tribun în Zlatna.

Daniil I., vicetribun în prefectura lui Balint.

Dărăban Dionisie, tribun în prefect, lui Iancu.

Delean Ioan, centurion în prefectura lui Axente.

Dendiu Ioan, tribun la Roşia de pe Secaş.

Desianu, tribun în pref. lui Axente.

Dinca (Balşan), centurion (venit din Bucureşti) mai tîrziu căpitan în armată.

Dobra Petru, prefect la Zlatna; a fost omorît la 8 mai 1849 în Abrud.

Eftimie, morar în Bedeleu, centurion.

Faur Ioan, tribun.

Filip Mateiu, din Albac, fost sergent în oastea împărătească; la 1848 era septuagenar, a fost comandantul Albăcenilor în lupta dintre Rogoşel şi Vişag, în 1849.

Fodor Vasile, tribun în pref. lui Balint † 1865.

Fodorean Ioan, paroh în Cărpiniş.

Frîncu Amos, tribun † 1891.

Gavril Todor, centurion în pref. lui Iancu.

German, tribun în pref. lui Axente.

Gomboş Ioan, paroh, tribun în pref. lui Iancu.

Grigorescu Antonie, viceprefect în prefectura lui Nic. Solomon.

Groza Istrate, tribun.

Groza Simeon din Rovina, preot, viceprefect în pref. lui Buteanu, † 1885.

Hidvégi, tribun în pref. lui Solomon.

Hodrea Bucur, decurion în prefectura Sibiului.

Hulea Ioan din Henig, paroch în Gisteiu, tribun în pref. lui Axente.

Iacob, centurion în pref. lui Iancu, † la Alba Iulia, în 1894.

Iambor, fost soldat în armată, decurion primar al lui Iancu.

Iancu Avram, prefectul Legiunii Auraria Geminae; cartierul general îl avea în Cîmpeni, † la 10 septembrie 1872 în Baia de Criş.

Iancu, decurion primar în pref. lui Avram Iancu.

Ispas, Albăcean.

Iulian Todor, centurion în pref. lui Axente.

Jurca Todor din Roşia, gardist (vînător) al lui Iancu.

Lăscudean Florian, din Cucerdea, viceprefect în prefectura Cîmpiei, rănit de moarte la Alba Iulia şi răposat acolo în 1849.

Măcelar Ilie, tribun la Mercurea, † 1891.

Maior Ioan, tribun şi apoi viceprefect în prefect. lui Axente.

Maiorescu Adam, alias Trifu, decurion în pref. lui Axente.

Marţian Pop Dionisiu, prefect la Sebeşul săsesc, † în München (Bavaria) la 1865.

Mateiu George, centurion în pref. lui Iancu.

Micaş Florian, prefect în Cîmpie, † la 16 martie 1876 în Bistriţa.

Moldovan Ștefan, preot Pintic, viceprefect al lui Const. Romanu Vivu, ucis în 1849.

Moga Iosif, tribun la Ofenbaia.

Moldovan N., tribun.

Moldovan Vasile, prefect de Tîrnave, legiunea III, † 1 ian. 1895 în Boziaș.

Molnar, alias Morar, tribun, împușcat de Hatvany în Abrud, în mai 1849.

Morar Samoilă, centurion, în pref. lui Iancu.

Muncaciu Grigorie, decurion în pref. lui Balint.

Munteanu Iulian, tribun în pref. lui Axente.

Munteanu Vasile, tribun în pref. lui Axente.

Muntean Ioan, paroh în Bedeleu, centurion.

Murășan Grigorie, decurion primar în pref. lui Balint.

Murășan Ioan, decurion în pref. lui Balint.

Murășan Nicolae, viceprefect.

Mușescu G. Gavril, vicetribunul Ampoiului (Zlatna).

Neagoe Ioan, centurion în prefectura lui Axente (Broșteni).

Neagu I., centurion în prefect. lui Axente.

Nemeș Ioan, învățător în Abrud, spînzurat la 1848 în Baia-de-Criș.

Nemeș Ioan, centurion în Roșia pe Secaș.

Nemeș Vasile, tribun în pref. lui Balint.

Nicola, fiul parohului din Geoagiu, centurion.

Nicola Mateiu, tribun, † 1905.

Niculiță Ioan, centurion în pref. lui Axente.

Olteanu Iacob din Vaideiu (de pe Cîmpie), tribun în pref. lui Moldovan.

Pinciu Ioan, din Rășinari, cancelist la Tabla regia, vicetribun în pref. Sibiului, † 1882.

Pop Ioan, tribun în pref. lui Axente.

Pop Nicolae, tribun în pref. lui Axente.

Pop Vasile, preot în Mesentea, tribun prins și torturat, † 26 dec. 1859.

Pop Vasile, fiul preotului din Nasna, teolog, spînzurat în 1848 la Mureșeni.

Popa George, căpitan pens., administrator al districtului Blaj.

Popoviciu Alexe din Sîntă-Măria, tribun în pref. lui Moldovan.

Popoviciu Dionisie, vicetribun în pref. lui Iancu.

Procopie Ioan, căpitan de vînători în pref. lui Axente, † în Rîmnicul-Vîlcea.

Prodan Simeon, preot, viceprefect în pref. lui Iancu, cu cartierul general în Măgina, † 1852 în Teiuș și înmormîntat în Alba Iulia.

Rațiu Ioan, din Turda, tribun în pref. lui Balint, † 1883.

Rațiu Partenie, vicetribun în pref. lui Balint.

Repede Nicolae, paroh în Geoagiu.

Roman (Constatin, Vivu), profesor, prins de insurgenți și omorît între Tg. Mureș și Sîngeorgiu, la 1849.

Roman George, viceprefect.

Roșia Palaghia, țărancă din Mărișel, mama centurionului Roșu, a condus femeile din Mărișel la atacul victorios din Muntele Grohot, în 12 martie 1849.

Roșu Indrei, centurion în pref. lui Iancu, comandantul Mărișelenilor în lupta din 12 martie 1849.

Rozor Antoniu, vicepref. al Albei-de-Jos.

Rusu Ioan din Budiu, tribun.

Salca Simeon, tribun în pref lui Axente.

Sângerean Petru.

Săcărean Constantin, viceprefect al pref. din Țara Bârsei, a format un escadron de călăreți români din Săcele, Brașov și Țara Bârsei, † 1852.

Silaghi-Sălăgean Iosif, de loc din Bichiș, tribun în pref. lui Buteanu.

Simonis (Simoniciu) Vasile, din Sărmașul Mare, tribun pe Cîmpie, spînzurat la Cluj în 3/15 octombrie 1848.

Solomon Nicolae, prefect în comit. Hunedoarei (Hațeg); după revoluție a emigrat în România, † în București la 1875.

Spălnăcean Ioan, centurion în pref. lui Axente.

Stan George, din Jurcuța, căzut în lupta de la Jurcuța, în 6 aprilie 1849.

Șerban, de la Cacova, vicetribun în pref. lui Balint.

Șuluțiu-Sterca Dionisie, de Cărpeniș, a organizat garda națională în Abrud și Abrud-sat, al cărei căpitan a fost, † 17 iunie 1897 în Turda.

Șuluțiu-Sterca Ioan de Cărpiniș, tribun, tatăl lui Dionisie Șuluțiu și al istoricului Iosif Șuluțiu (Sibiu) și frate cu metropolitul Alexandru Șuluțiu, se îngrijea de aprovizionare și muniție: a fost constructorul legendarelor tunuri de lemn. † 1 iulie 1858.

Tămaș Iosif, din Sîn-Margita, tribun în pref. lui Moldovan.

Tămășescu, din Daia, tribun în pref. lui Axente, căzut în un atac la Blaj, în 3 februarie 1849.

Tănase Moise, tribun în Apoldul Inferior.

Telechi Aviron, cancelist la Tesaurariat, tribun în pref. lui Iancu.

Telechi Dionisiu, vicetribun în pref. lui Balint.

Teslovan (Tacit) Ioan, viceprefect în pref. lui Axente.

Todoran Eliseu, teolog de Blaj, tribun în pref. lui Axente, omorît între Băgău – S. Craiu, în 25 oct. 1848.

Tordășan Amos, tribun în Baia de Arieș.

Turcu Vasile, paroh în Cătina și protopop al Palatcei, prefect în Cîmpie, prefectura V, a fost spînzurat la Cluj în 23 octombrie 1848.

Vințan, tribun în pref. lui Iancu, dispus în Zarand.

Vlad Niculae, tribun în pref. Sibiului.

Vlăduț Niculae, prefect în Cîmpie, † la Bogata-de-Mureș în 1872.

Zorca Iacob, sen., căpitan în Vădeni.

ANEXA III[1]

DELEGAȚII CERCURILOR ELECTORALE, ORAȘELOR ȘI SATELOR DIN MUNȚII APUSENI LA ADUNAREA DE LA ALBA IULIA DE LA 1 DECEMBRIE 1918.

Abrud: (Cercul) Dr. Laurențiu Pop, Dr. Alexandru Borza, Dr. Candid David, Matei Morusca (Presaca), Alexandru Vasinca, Alexandru Bureșteanu (Roșia Montană); Petru Popovici (protopop), Dr. George David, Ioan Simulescu, delegați ai „Casinei române": Dumitru Magda (Galați), delegat al Reuniunii învățătorilor; Basiliu Mutiu și Ioan Tanger delegați ai Reuniunii meseriașilor.

Baia de Arieș: Valeria Țăran, Anuța Barb, delegate ale Reuniunii femeilor; Emilian Faur, delegat al Reuniunii meseriașilor.

Baia de Criș: Dr. Nicolae Robu, Petru Riscuța (Risca), Dr. Cornel Glava (Cristior), Adam Bolcu (Brad), Petru Pârvan (Sălișteț), Nicolae Bolboca (protopop).

Brad: Dr. Ioan Radu, directorul liceului, Dr. Traian Suciu, Ioan Keri, delegați ai Reuniunii culturale „Concordia"; Ilie Zârna, Aron Radu, delegați ai Reuniunii meseriașilor „Industria".

Bucium: Ioan Nassa, Petru Tulbure, delegați ai „Astrei".

Cîmpeni: Aurel Bersan, Ioan Andreica, delegați ai Reuniunii culturale „Concordia", Iosif Arieșanu, Patriciu Palade, delegați ai Reuniunii învățătorilor.

Hălmagiu: Cornel Lazăr (protopop).

Iosas: Dr. Aurel Grozdea (Buteni), Toma Pop (Hălmagiu), George Doncea (Buteni), Ion Vrents (Iosas).

Lunca de Arieș: Gavrilă Pop (protopop).

Lupșa: Vasile Gan (protopop), Diomid Bedelean, delegat al Reuniunii învățătorilor.

Ponor: Aurel Ciorbea, delegat al Băncii „Înaintarea".

Roșia Montană: Aron Gruița, Dr. Simion Henzel, Nicolau Cosma, delegați ai Reuniunii femeilor.

---

[1] După broșura *Marea Unire de la 1 decembrie 1918,* București, 1943, p. 53–75.

Săcărîmb: George Vințan, Petru Florean, Gavril Deac, Dumitru Moțoiu, delegați ai Clubului socialiștilor români.

Sălciua de Sus: Veronica Gogam, Maria Praja, delegate ale Reuniunii femeilor, Victor Maca, delegat al Reuniunii învățătorilor.

Sartos: Vasile Pleșea, delegat al Reuniunii învățătorilor.

Trăscău: Dr. Zosim Chirtop, Dr. Remus Furdui (Cîmpeni), Grigorie Nicola (Vidra de Jos), supleanți Vasile Andras, Ioan (Cîmpeni).

Turda: Dr. Valer Moldovan, Dr. Augustin Rațiu (Turda), George Mărie (Măgura), Mihai Gruia (Sălciua de Jos), Aurel Mureșan (Copand); supleanți: Vasile Gan (Sălciua de Sus), Teodor Radu (Rachișul românesc), Ioan Hagău (Posaga), Ioan Gheorghiu (Sălciua de Sus).

Zarand: Vasile Dămian (protopop).

Zlatna: Iacob Domșa (protopop), Stana Raf. I. Nicolae, Aurelia Beșa, Maria Tomataș, delegate ale Reuniunii femeilor; Elena Albini, Lucreția Domșa (supleante).

CUPRINSUL

	Pag
Cuvînt înainte	5
Munții Apuseni. Evocare și introducere bibliografică	11
Abrudul	47
Zlatna	83
Bradul și împrejurimile sale	97
La Cîmpeni	113
Pe Arieș spre Albac. Albacul și Arada	137
La Vidra (Avram Iancu) și pe Muntele Găina	165
Hălmagiul și Baia de Criș	175
Țebea	189
Munților, moților, slavă vouă!	199
Anexa I **Căpitanii locali ai răscoalei de la 1784**	201
Anexa II **Prefecții, viceprefecții, tribunii; centurionii și decurionii de la 1848–1849**	205
Anexa III **Delegații cercurilor electorale, orașelor și satelor din Munții Apuseni la adunarea de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918**	211

Redactor: MIHAI STRATULAT
Tehnoredactor: I. PETRE

Bun de tipar: 14-III-1977
Coli de tipar: 13,5+2,5 planșe
Lucrarea executată sub comanda 26

la Întreprinderea Poligrafică SIBIU
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Editura Sport-Turism

Lei 13